

ƏRƏSTUN ƏLİYAR oğlu QASIMOV

MƏHKƏMƏ
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ
(monoqrafiya)

- 9260 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İçişlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2010

64.7

Q 25

*Elmi rəhbərim, hüquq elmləri doktoru,
professor Cəfər Mövsümovun
xatirəsinə ithaf edirəm.*

Elmi redaktor: FİRUZƏ ABBASOVA
hüquq elmləri namizədi, dosent

Rəyçilər: Lələ Mövsümov
fəlsəfə elmləri doktoru,

Bəxtiyar Əliyev
hüquq elmləri namizədi, dosent

Şöhlət Kərimov
hüquq elmləri namizədi, dosent

Rauf Rüstəmov
hüquq elmləri namizədi

Hacı İlham Səlimov
ilahiyatçı alim

Qasımov Ərəstun Əliyər oğlu. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 212 s.

Tərtib olunan monoqrafiyanın obyektini nitq mədəniyyəti, xüsusən də məhkəmə nitq mədəniyyəti təşkil edir. Eyni zamanda, tədqiqatın obyektini qismində mövzu çərçivəsində cinayət mühakimə icraatının müxtəlif mərhələlərində nitq mədəniyyəti ilə bağlı problemlər və onların həlli zamanı cinayət-prosessual fəaliyyətin subyektləri arasında yaranan münasibətləri nəzərdən keçirilir.

Monoqrafiya hüquq fakültələrində bakalavr və magistr pilləsi üzrə təhsil alan tələbələr, aspirantlar, müəllimlər, vəkillər, əlavə olaraq istintaq və məhkəmə orqanlarının işçiləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q $\frac{1203021300}{M-658(07)}$ - 2010

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010

Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan xalqının milli sərvətidir.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının ümummillə lideri

«Biz iqtisadi potensialımızı
intellekt kapitalına çevirməliyik».

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Fəsil 1. «Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti» kursunun predmeti və əsas anlayışları. Məhkəmə-natiqlik məharətinin əhəmiyyəti və yaranma tarixi

Azərbaycan dilinin ictimai funksiyası cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqi, başqa xalqlarla müxtəlif tipli əlaqələr sayəsində genişlənməmişdir.

Nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi imkanı nitq mədəniyyətinə yiyələnməyə şərait yaradır. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinləndən bələd olmaq əsas şərtidir. Dünyagörüşü geniş, söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin mənalarını mətn və nitqdə düzgün əlaqələndirməyi bacaran şəxs öz fikrini dilçilik, elmi və məntiqi cəhətdən sərbəst ifadə edə bilər. Nitqin dəqiq və anlaşılın olması, sistemliliyi, ardıcılığı və məntiqliliyi dilin söz ehtiyatına malik olmaq, sözün mənə tutumunu bilmək, onun sinonimlərinin yerli-yerində seçilməsi və işlədilməsi imkanının praktik cəhətdən düzgün tətbiqindən asılıdır. Nitq dilin əməli fəaliyyət forması, fikrin birbaşa gerçəklidir.

Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti anlayışı müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. «Nitq mədəniyyəti»

grammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurmaq, fikri aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, ədəbi bir dildə bütün tələffüz normalarını gözləyərək ifadə etməyi bacarmaq deməkdir.

«Nitq mədəniyyəti» dedikdə, birinci növbədə, ana dilini yaxşı bilmək, bu dilin lüğət tərkibindən lazımi sözləri seçib işləməyi, fikri ardıcıl və aydın şərh etməyi bacarmaq nəzərdə tutulur. «Nitq mədəniyyəti» ədəbi dilimizin gözəlliyini, incəliyini, ahəngdarlığını təbliğ edir, nitq prosesində baş verən nöqsanları aradan qaldırmaq üçün yollar göstərir.¹

«Mədəni» sözü ərəb mənşəlidir, «mədinə» sözündən törəmədir. «Mədəni» sözü aşağıdakı mənalar da işlədilir: 1) şəhərli, qəsəbəli; 2) oturaq, köçəri olmayan; 3) mədəniyyəti yüksək səviyyədə olan; 4) mədəniyyətə mənsub olan, mədəniyyətə malik olan.

Nitqin kommunikativ keyfiyyətinin təlimi kimi, nitq mədəniyyətinin predmeti dinləyicilərə və ya oxuculara təsir etmək üçün lazımdır.

Nitq mədəniyyəti termini iki mənada işlədilir: 1) müəyyən dövrdə cəmiyyətin nitq fəaliyyətini öyrənən, insanların ünsiyyətinin əsas vasitə və aləti kimi dildən istifadə qaydalarının elmi əsasını, fikrin formalaşmasını və ifadəsini müəyyənləşdirən filologiya elmlərinin bölməsi kimi; 2) nitqin normativliyinə, onun tələffüzünə uyğun gələn, müəyyən tarixi mərhələdə o dil kollektivində dili təbliğ etmə, tələffüz normalarına, vurğunun düzgün isti-

¹ Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 2001, s. 23.

fadə edilməsi, söz işlətmə, söz yaratma, söz birləşmələrinin və cümlələrin qurulması, eyni zamanda dəqiqlik, aydınlıq və təmizlik keyfiyyətlərini özündə əks etdirir.

Nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, zəka və düşüncə mədəniyyətidir. İnsanın öz fikir və düşüncələrini nitqdə dolğun, düzgün ifadə edə bilməsi onun kamil və mədəni nitqə malik olmasının əsas əlamətidir.

Nitq mədəniyyəti mürəkkəb tarixi bir prosesin nəticəsidir. Nitq mədəniyyətinin kökləri çox-çox qədim zamanlara gedib çıxır, onun sorağı qədim Misir, Hindistan, Çin, Yunanıstan, Roma və Azərbaycandan gəlir. Bu qədim Yunan və qədim Roma natiqlik sənətinin nəzəriyyə və praktikasını əsasında meydana gəlmişdir. Qədim Yunanıstan və Romada Sokrat, Demosfen, Aristotel, Siseron, Kvintillion, Azərbaycanda, Füzuli, Nizami, Nəsimi kimi məşhur filosof-natiqlərin adı ilə bağlıdır.

Nitq mədəniyyətində nitq düzgün, dəqiq, rəngarəng, münasib və məqsədli olmalıdır.

Azərbaycanda nitq mədəniyyəti XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayır. XX əsr dilçiliyində nitq mədəniyyətinin nəzəri və əməli vəzifələrinin elmi əsaslarının özülü qoyulmuşdur. Əsrin ikinci yarısında nitq mədəniyyəti bir elmi fənn kimi formalaşmış, onun nəzəriyyəsinin əsasları işlənmişdir. Artıq nitq mədəniyyətinin nəzəri və praktik məsələləri dilçilik elminin fəal probleminə çevrilmişdir.¹

Yeni fənn öz əksini elmi məqalələrdə, toplularda,

¹ Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 1993, s. 19.

proqram, dərslik, dərs vəsaitlərində və lüğətlərdə tapmışdır.

Nitq nədəniyyəti adı altında düzgün və aydın, da-nışmaq sənəti, nitqdə dil vasilələrindən məqsədəuyğun və səmərəli istifadə edilməsi, nitqin düzgünlüyü, ifadəliliyi, aydınlığı, sözlərin düzgün tələffüzü başa düşülür. Konkret desək, nitq mədəniyyəti fikrin dil vasitələri ilə düzgün ifadə olunma imkanındır.

«Nitq mədəniyyəti»nin predmetinin məqsədi ədəbi dil normalarını müasir Azərbaycan dilinə tətbiq etmək, ədəbi dil normaları haqqında sistemli dərin məlumat vermək, nitqin sistemliliyi və nitq üslublarının səviyyəsi barədə geniş və dərin təsəvvür yaratmaq, mədəni nitqi qeyri-mədəni nitqdən fərqləndirmək, şifahi və yazılı nitqə aid normaların bir-birinə təsiri nəticəsində yeni normaların yaranmasını öyrənməkdən ibarətdir. Şifahi dil yazılı dilə nisbətən daha mütəhərrikdir. Bunun əsasında daim yeni modellər yaranır və bu modellər tədricən yazılı dildəki uyğun formanı əvəz edir. Ümumiyyətlə, «məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti» tədris fənni kimi aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

1. Dil vahidləri ifadə olunan fikrin məzmununa uyğun seçilməli, fikrin dəqiq ifadəsinə xidmət etməli;
2. Fikrin daxili məntiqi əlaqəsini, onun komponentləri, cümlə və abzaslar arasındakı ardıcılığını təmin etməli;
3. Natiq auditoriyanın səviyyəsini, marağını, hadisələrə münasibətini nəzərə almalı, faktların anlaşılıqlı, inandırıcı olmasına xüsusi diqqət yctirməli;
4. Nitqin həyat hadisələrini düzgün əks etdirməsinə, faktların təhrif olunma-

masına, rəqəmlərin şişirdilməsinə yol verməməli 5. Nitqin emosionallığı unudulmamalıdır. Bütün bunlar «məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti»nin mühüm tələbləridir.

Nitq mədəniyyəti anlayışı çoxmənalıdır. Dolaşılıqdan qaçmaq üçün onun mənası diferensiallaşdırılmalıdır. Bu, mədəni nitq və dil mədəniyyəti terminlərindən fərqləndirilməlidir. Nitq mədəniyyətində nominasiyanın qarşılıqlı iki denotatı var. Denotat bir halda nitqin keyfiyyəti, digər halda dildən nitq və ünsiyyətdə istifadə etmə keyfiyyəti kimi, dil və nitq münasibətinin bacarıqla həyata keçirilməsidir. Başqa bir vəziyyətdə denotat dildən istifadə etmə keyfiyyəti haqqında elmdir. Bu mənalar işlədilmə prosesində reallaşır. Bu iki denotat (nitq mədəniyyəti və mədəni nitq ölçüləri, mədəni nitq haqqında elm) bir-birindən fərqlənir.

Azərbaycan xalqının mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinin, nitqinin yüksək mədəni formaya düşməsinin tarixi çox da qədim deyildir. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Mədəni nitqimizin inkişafı düz xətt yox, kəsik xətt üzrə gedir. VII-XII əsrlər arasında, ümumən, yazılmış elmi və bədii əsərlər, əsasən ərəb və fars dillərindədir. VII-XII əsrlərdə ərəb və fars dilləri dövlət, elm və tədris dili idi. Azərbaycan dili ancaq məişət dili kimi yaşayırdı. 1930-1980-ci illərdə rus dilinin SSRİ-də rəsmi dil kimi qəbul edilməsi nəticəsində rus dili aparıcı dil, Milli dil isə ikinci dərəcəli dil kimi fəaliyyətdə idi. Rəsmi sənədlər, iclas, konfrans, simpozium, sessiya və qurultaylar rus dilində aparılırdı. Bunlar mədəni nitqimizin zə-

if inkişaf etməsinin obyektiv səbəbləridir. Subyektiv səbəbi isə azərbaycanlıların müəyyən hissəsi, xüsusən şəhər əhalisinin çoxunun bir-biri ilə rus dilində danışmalarıdır.¹

1995-ci il 12 Noyabr Azərbaycan Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu.²

Maddə 21. Dövlət dili.

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

2. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Maddə 45. Ana dilindən istifadə hüququ.

1. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.

2. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Nitq mədəniyyəti, məntiq, psixologiya və pedaqogika.

Nitq mədəniyyətinin tədris fənni və elm kimi məntiq, psixologiya və pedaqogika ilə əlaqəsi var. Dəqiqlik və məntiqlilik kommunikativ keyfiyyəti ilk əvvəl məntiqə müraciət etməklə düzəlməsi və düzgün qiymət vermək olar. Məntiq sözün mənalı və ifadə olunan məfhum ara-

sında uyğunluğun dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Məntiqi sözlə onun birləşməsi və cümlədə işlədilməsi mənə əlaqəsini qiymətləndirir.

Psixologiya vasitəsilə gündəlik situasiyanı izah etmək və ya bilavasitə ona təsir göstərmək olar. Nitq strukturu uyğun və ya əksinə, uyğunsuz sözdür. Psixologiya yazılmış söz və demə yetərsiz tələffüz insanın səmimi quruluşuna təsir etməsini aydın deməlidir. Psixologiya insanın nitq vərdişinin genişlənməsi və möhkəmlənməsi şəraitini və vasitələrini öyrənən nitq mədəniyyətinin öyrənilməsinə kömək göstərə bilər. Psixologiya dil və nitq haqqında anlayışı, nitqin qavranılması və anlaşılması, nitq mexanizmi, danışmaq aparatı, nitqin növləri, nitqin əsas xüsusiyyətləri, nitqin inkişafı və s. məsələlərin öyrənilməsində nitq mədəniyyəti ilə ortaqlıq təşkil edir.

Nitq mədəniyyətini canlı və sağlam bir orqanizmə bənzətsək, psixologiya və pedaqogika onun ən qüvvətli qollarıdır. İnandırmaq məharəti məhz psixologiya və pedaqogikanın birgə fəaliyyəti nəticəsində öz səmərəsini verir.

İndi mədəniyyət termini müxtəlif fəaliyyət sahələrinə tətbiq edilir: xalq mədəniyyəti, milli mədəniyyət, dil mədəniyyəti, yazılı mədəniyyət, natiqlik mədəniyyəti, ziyalı mədəniyyəti, alim mədəniyyəti, müəllim mədəniyyəti, yazıçı mədəniyyəti, ailə mədəniyyəti, maddi mədəniyyəti, mənəvi mədəniyyət, musiqi mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, Şərqi mədəniyyəti, ticarət mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, müraciət mədəniyyəti, məhkəmə

¹ Cəfərquliyev M. Azərbaycan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin inkişaf tarixi. «Qanun» jurnalı, 2004, №1, s. 5.

² Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, s. 36.

mədəniyyəti və s.

Mədəniyyət insanların ictimai əmək prosesində yaratdığı maddi sərvətlərin və mənəvi nemətlərin toplusudur. Mədəniyyət tarixi cəmiyyət tarixinin tərkib hissəsidir, onun inkişafı bütövlükdə ümumtarixi qanunauyğunluqlara tabedir. Mədəniyyətdə xalq yaddaşı yaşayır.

Nitq fərdi-psixoloji hadisədir. Hər bir nitq bütün psixi formalara məruz qalır. Nitq ifadə üsullarına, təzahür şəkillərinə, kommunikativ məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərinə görə müxtəlifdir. Nitqin şifahi, yazılı, rəsmi, səhnə, danışiq, kütləvi-ədəbi, vasitəli, vasitəsiz, təşkil olunma, ümumi və fərdi, aktiv və passiv, monoloji və dioloji, zahiri və daxili və s. növləri vardır.

«Danışan və dinləyən nitq prosesində iştirakı eyni formada olmur. Konkret bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, danışan sual verir, dinləyən isə cavab verir, danışan rəyini söyləyir. Başqa bir nitq formasında dinləyən ya ehtiyacın, ya da imkanın olmaması üzündən müsahibin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir.

Şifahi və yazılı nitq. Nitq yazılı və şifahi formada təzahür edir. Hər bir fərd öz fikrini şifahi və ya yazılı formada ifadə edir. Nitq aktının baş verdiyi şərait, məkan, danışanın mədəni səviyyəsi, savadı mühüm rol oynayır. Nitq aktının baş verdiyi şərait, məkan, danışanın mədəni səviyyəsi, savadı mühüm rol oynayır. Nitqin şifahi və yazılı növləri arasında əlaqə və bağlılıq var. Şifahi və yazılı nitqin formalaşmasında görmə, eşitmə kimi hiss üzvləri iştirak edir. Nitqin mədəni səviyyəsinin müəy-

yənləşməsində həmin üzvlərin mühüm rolu var. Şifahi və yazılı nitq arasında qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, fərqlər də mövcuddur, Belə ki, şifahi nitqin törəmə prosesi öz-özünə əmələ gələn axından, danışan söhbət zamanı danışiq üzvlərinin fəaliyyətindən xəbərsizdir. Yazılı nitqdə isə danışan öz hərəkətinə, fəaliyyətinə tam nəzarət edir. Şifahi nitqdə dil, yazılı nitqdə əl və göz fəaldır. Göz əlin hərəkətini düzgün istiqamətləndirir. Şifahi, nitq eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səsli, tələffüz edilən nitqdir. Danışan adamlar nitq zamanı bir-başına bir-birinin özünü və bədəninin hərəkətini görür, səsinin ahəngini duyur, nitqin məzmununu anlayır. Bu nitqdə məqsəd danışanın dinləyicinin anlayacağı şəkildə öz fikrini ifadə etməsidir. Şifahi nitqin əsas vəzifəsi ədəbi dilin normalarına yiyələnməkdir.

Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) şifahi nitq danışılır və eşidilir;
- 2) şifahi nitq leksikasında həmiyə aydın, ümumşlək sözlərə daha çox yer verilir;
- 3) şifahi nitqdə cümlələr, əsasən, qısa və sadə olur;
- 4) şifahi nitqdə danışiq dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunur. Burada yarımçıq cümlələrdən, qısa replikalardan istifadə edilir;
- 5) şifahi nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. vasitələrdən istifadə olunur;
- 6) mimika, jest və başqa hərəkətlər özünü göstərir;
- 7) şifahi nitqin axını sürətli olur. Adi halda insan bir dəqiqədə 80-100 söz tələffüz edir, lakin bəziləri isə bir

dəqiqədə 120-dən artıq söz söyləyə bilirlər.

Yazılı nitqin xüsusiyyətləri bunlardır:

- 1) bu nitq yazılır və oxunur;
- 2) yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və başqa terminlər çox işlədilir;
- 3) yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşmış inkişaf edir;
- 4) yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə edilir;
- 5) yazılı nitqdə mimika və jestlər rol oynamır;
- 6) yazılı nitq hər hansı məlumatın, fikrin nəsildən-nəslə keçməsinə əsas rol oynayır.

Nitq qüdrətli silahdır, cəmiyyət, dövlət və dövlətin quruluşunda, məhkəmə və ictimai-siyasi sistemində mühüm rol oynayır. Yunan və Roma natiqlik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri nitqə yüksək qiymət vermiş, nitqin aydın, təmiz və uyğunluq kimi keyfiyyətlərini təsvir etmiş, qiymətləndirmişlər. Görkəmli natiqlərin nitqin keyfiyyəti haqqında dedikləri fikirlərin bəzilərini diqqətinizə çatdıraq. Diagenin fikrincə, nitqin məziyyəti beşdir: ellin nitqinin təmizliyi, aydınlığı, yığcamlıq, məqamadüşmə və gözəllik. Təsadüfi yox, ifadə olunarkən səhvlərə yol verilməyən, cilalanmış nitq təmizdir. Aydınlıq ifadə üsuludur, ifadə olunan fikrin asan qavranılmasıdır. Fikrin ifadəsi üçün ən zəruri olan sözlərin işlədilməsi yığcamlıqdır. Qısalıq predmeti ifadə etmək üçün zəruri ifadədir. Məqamadüşmə ifadə tərzinin mövzuya uyğunluğudur. Gözəllik isə adilikdən qaçmaqdır. Dionisi

yazır: «Nitqin birinci keyfiyyəti lüğət tərkibinin təmizliyidir, ikincisi, nitqin ellin səciyyəliyi. Üçüncü yeri yığcamlıq tutur. Məqamadüşmə də əsas məziyyətlərdən biridir. Məqamına düşmək nitqin başqa məziyyətlərindən daha zəruridir. Yığcamlıq aydınlıqla birləşəndə xoş təsir bağışlayır. Məqsədəuyğunluq isə bütün keyfiyyətlərin əsasıdır».

Antik ritorikada dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərti sayılır. Nitq aydın deyilsə, danışan öz məqsədinə çatmayacaq. Fikrin aydın izahı aydın və dəqiq düşünməyin, danışmağın və yazmağın əsas şərtidir. Bununla əlaqədar "kim yaxşı fikirləşirsə, o aydın izah edə bilər. Bu, heç şübhəsiz, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Dil və təfəkkür dəqiq nitqin yaranma bazasıdır. "Söz fikri əks etdirir: fikir anlaşılmazdırsa, söz də dərk edilməz"dır... İnsan o vaxt aydın ifadə edir ki, ona fikir hakim kəsilir, lakin o daha aydın ifadə edəndə, fikrə ağalılıq edir» (Belinski). "Nəyi aydın təsəvvür etməsən, onu aydın deyə bilməzsən. İfadənin dəqiq olmaması və dolaşlıqlığı fikrin də dolaşlıqlığına şahidlik edir" (Çerņişevski). A.S.Puşkinin fikrincə, elm və bədii ədəbiyyat dili, hər şeydən əvvəl, dəqiq olmalıdır. Dəqiqlik və qısalıq nəsrin birinci keyfiyyətidir. Bu fikir yeni fikir tələb edir. Bunsuz dəbdəbəli ifadə heç nəyə xidmət etmir. Dəqiq nitq zəngin söz ehtiyatı tələb edir. Söz ehtiyatı zəngin olan adamın nitqi dəqiq olur. Dəqiq nitq dedikdə sözlərin ifadə olunan fikrə uyğun seçilməsi, qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qurmaq, intonasiyadan yerli-yerində istifadə etmək başa düşülür.

Nitqin dəqiqliyi üçün ölçü danışan və ya yazanın fikirlərinə uyğunluğudur, anlamanın məzmunu, deyilmiş fikrin adekvat ifadəsi üçün dil vasitələrinin düzgün seçilməsidir. Nitq üçün bir əşyevi dəqiqlik kifayət deyildir, onun bütün yaranmalarında nitq dəqiqliyi lazımdır. Dəqiqliyin aydınlığı da mövcuddur. L.Tolstoy qeyd edir ki, o ifadə etdiyinə uyğun olmalıdır. N.A.Nekrasov L.Tolstoya yazdığı məktubunda məfhumun dəqiqliyindən şikayətlənir. O, məktubunda yazır: «Mənim öz fikrimə heyfim gəlir. O, elə kasıbdır ki, mən onu sözlə yükləmişəm. Danışmaq istəyirəm, məhdudluq hiss edirəm. Yəqin ki, Siz mənim nə demək istədiyimi başa düşürsünüz».

Əxlaq normalarından kənara çıxmayan, yad ünsürlərdən uzaq olan milli-ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır. Belə nitq dil vasitələrinin təhrif olunmasına, ədəbi dil normalarından kənara çıxmasına yol vermir. Boş sözləri zəhmət, ağıl və təfəkkürlə müalicə etmək olar. Əgər insan yazırsa, danışarsa, deməli, o, öz-özünü axtarır ki, öz fikrindən dönməsin. Zəhmətin bəhrəsi çox aşanlıqla başa gəlmir. Öyrənmənin əsası acıdır, amma bəhrəsi şirindir. Əgər insan kamil, tam təhsillirdisə ağıllı, məntiqi və qısa nitqə malikdir.

Nitqin zənginliyi üçün əsas meyar danışanın (yazanın) geniş və zəngin söz ehtiyatına malik olmasıdır. Burada işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, çoxluğu nitq prosesində leksik, semantik, frazeoloji, qrammatik vahidlərin rəngarəng formada işlədilməsi nəzərdə tutulur. Nitqin zənginliyi dil və nitq əlaqəsi əsasında meydana

gəlir. Nitqdə müxtəlif və təkrarlanmayan dil vahidlərinin işlədilməsi nitqi zənginləşdirir. Nitqdə eyni işarələr və işarələr həlqəsi nə qədər az təkrarlanarsa, nitq o qədər qazanar, zəngin olar. Bu, o deməkdir ki, dil strukturu nə qədər zəngin olarsa, nitq də o qədər zəngin olar, maraqla dinlənilər, yaxşı təsir bağışlayar, asanlıqla dərk edilər. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin yersiz təkrarlanması, eyni konstruksiya və formaların dalbadal verilməsi, düzülməsi, şablon ifadə vasitələrinə tez-tez müraciət nitqi zənginləşdirmir. Əksinə, bu, nitqin yoxsulluğu, kasıblığı deməkdir. Eyni cür danışmaq tərzini, monoton intonasiya dinləyiciləri yorur, nitqi korlayır.

Natiqlik sənətinin birinci və əsas tələbi nitqin aydınlığıdır. Aristotel hesab edirdi ki, «nitq aydın deyilsə, məqsədə çatmaq olmaz».

Antik dövrdə yaxşı danışmaq, yazmaq qabiliyyəti və fikrin düzgünlüyünü bacarmaq arasında əlaqəni dərk etməklə başlayır: aydın və dəqiq. Bu o zaman ola bilər ki, fikir aydın izah edilsin. «Kim aydın düşünürsə, o, aydın izah edir» ifadəsi aforizm kimi işlənməkdədir. Siserona görə, söz məfhumu dəqiq adını təqdim edirsə, demək olar ki, eyni zamanda məfhumun özü əmələ gəlir.

Üslubiyyat termini dilçilik ədəbiyyatında əsasən, iki mənada işlədilir:

1. Müxtəlif üslublar haqqında təlim. Dil və nitq üslublarını, janr üslubunu, fərdi üslubları araşdıran dilçilik sahəsi, elm, tədris fənni.

2. Dilin ekspressiv (ifadəlilik) vasitələri haqqında təlim.¹

¹ Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1992, s. 25.

Hələ qədim dövrlərdə romalılar dil məsələləri ilə məşğul olarkən üslub və üslubiyyat problemləri onların diqqətindən yayınmamışdır.

Antik Yunanıstan və Romada yaradılmış ritorika, orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda işlədilən beləğət və onun şöbələri üslubiyyatın sələfləridir.

Qədim yunanlar və romalılar üslubu sübutetmə, inandırma, təsiretmə vasitəsi, üslubiyyatı isə ritorika və gözəl nitq sənətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmişlər. Qədim hindlilər üsluba nitqin zahiri əlaməti, onun bəzəyi kimi, nitqi bəzəyən vasitələrin sistemi kimi baxmışlar, üslubiyyatı isə dilin ifadə vasitələri haqqında elm, bəzəmə barədə elm adlandırmışlar.

Aristotel «Ritorika» əsərində yazır ki, «üslubiyyat» bir elm kimi qədimdir. Nitqin ifadə tərzini, ədəbi dilin fəaliyyəti alimləri hələ qədimlərdən düşündürmüşdür.

Üslubiyyat natiqlik sənəti və ritorikanın əsas hissəsi idi. Qədim Yunanıstan və Romada natiqlik sənəti incəsənətin əsaslarından biri kimi sərkərdəlik məharəti ilə eyni tutulurdu. Antik dünyada bu dövlətlərin bütün əsas ictimai problemləri xalq məclisində həll edilirdi. Məsələlərin həllində nitq ritorlar mühüm rol oynayırdılar. Əksər məsələlərin həlli nitq və ritorların danışığının inandırıcı olmasından asılı idi.

Aristotel məhkəmə nitq və mübahisə mədəniyyətinin yaradıcısı və banisi sayılır.

Aristotel mübahisə mədəniyyətində aşağıdakı üsullardan istifadə edirdi;

a) Dialektika, b) Eristika, d) Sofistika.

Dialektika – həqiqətin meydana çıxması üçün mübahisəli nitq mədəniyyətinin aparılması.

Eristika – bütün imkanlardan istifadə etməklə mübahisədə özünü düzgün saymaq.

Sofistika – mübahisə mədəniyyətində əvvəlcədən hazırlanmış yalan əsaslarla bütün vasitələrə əl atmaqla qalib olmağa çalışmaq.

Qədim Romada natiqlik məharətinə malik olan böyük ordu yaranmışdı. Onlardan biri 40 ilə qədər müddətdə Roma senatının görkəmli nümayəndəsi dahi nitq Siseron idi. O özünün nəzəri fikirləri ilə praktiki işini qarşılıqlı surətdə əlaqələndirirdi və özünün nitq və mübahisə mədəniyyəti ilə hamını valeh edirdi. Natiqlik və nitq mədəniyyəti Qədim Romada çox yüksək səviyyədə idi.¹

XIII-XIV əsrlər Azərbaycanda bütün ideologiya sahəsində dinin hökmranlığı dövrü olmuş, Şirvanşahlar dövləti müstəqil fəaliyyət göstərmiş, ərəzi cəhətdən böyük olmayan nahiyələrə bölünmüşdür.

Qazan xana qədər Elxanilər dövlətində iki məhkəmə sistemi mövcud idi: Monqol əyanları və qoşun üçün olan Monqol "yarğu" məhkəməsi və müsəlman əhli üçün keçmişdə mövcud olan islam məhkəmələri. "Yarğu məhkəmələri"nin tərkibinə hökmdarın özü tərəfindən təyin edilən yarguçu-hakim və üzvlər – böyük feodallar daxil idi. Yarğu məhkəməsi paytaxtda – Təb-

¹ Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 1998, s. 37.

rizdə yerləşirdi. Hökmdar özü də yarğuçu kimi çıxış edirdi. Yarğu məhkəməsi Çingiz xanın (1206-1227-ci illər; monqolların başçısı – Temurçin – ləqəbi Çingiz xan "göylər oğlu") "Yasa"sı əsasında mühakimə edirdi. Qazan xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə yarğu məhkəmələri, demək olar ki, ləğv edildi. Məhkəmə fəaliyyəti tamamilə bütün dövlətin baş qazısı Qazi-əl-qüzzat və onun tabeliyində olan qazılar tərəfindən həyata keçirilirdi. Qazılar iki qrupa bölünürdü:

- **birinci** - dünyəvi qazılar, yeni dövlət tərəfindən təyin edilən qazılar;

- **ikinci** - ruhani qazılar.

Qazılar ədalət mühakiməsini müsəlman hüququ əsasında həyata keçirir, Qazan xanın məhkəmə islahatları tələblərinə əməl edirdilər. Qazan xan məhkəmə fəaliyyətini gücləndirmək, qazıların öz fəaliyyətini həqiqi mənada həyata keçirməsinə şərait yaratmaq üçün monqol feodalları və vilayət başçılarının qazıların işinə qarışmamaları, qazıların səlahiyyətinə hörmət etmələri qayğısına qalaraq, qazıların ləyaqətinə hörmət edilməsi barədə fərman vermişdi. Fərmana görə, şəriətə aid bütün məsələləri yerli hakimlər, əmirilər, feodallar qaziya bildirməli, qazi həmin məsələləri öz hökmü ilə həll etməli idi. Başqa heç bir kəs bu işə qarışa bilməz, qazının həbs etdiyi şəxsə kimsə azadlıq verə bilməzdi.

Müsəlman hüququnun mənbəyi kimi Quran, Sünənə, İcma, Qiyas götürülürdü. Müsəlman hüququ şəriət adlanan elmlər sistemində toplanır. "Şəriət" sözü ərəb dilində "su içilərək yerə gedən yola" deyilir, ümumiyyət-

lə isə islam dini qanunudur.

Müsəlman məhkəməsində iddiaçı və cavabdehin etirafı və and içməsinin həlledici əhəmiyyəti olması iddiaçı, cavabdeh, şahid və məhkəməni həyata keçirənlərin əsl müsəlman əhli olmalarına (islamın düzgünlüyünə etiqad edən) xüsusi diqqət yetirilmiş, imanlı müsəlmanların ifadələrinə daha çox inanılmış və üstünlük verilmişdir.

İslam cəmiyyətində ədalət mühakiməsini həyata keçirən qazılar iman əhli olub, xalqı ədalətlə mühakimə etməli, qanunazidd hərəkətlərin qarşısını almalı, kimsənin haqqının mənimsənilməsinə, hüququnun tapdalanmasına yol verməməli idilər. Qazi öz vəzifəsini şəriətin tələbləri səviyyəsində apara bilmirdisə, tutduğu vəzifədən azad edilməli idi.

Məhkəmə hökmlərinin istinad olunduğu ən mühüm sübut vasitəsi şahid ifadəsi olmuşdur. Şahid hadisəni görməli, kimdənsə eşitməli və ya başqa hiss üzvləri ilə duymalı, qavramalıdır. Şəriət məhkəmələrində şahidlərin sayı iki nəfərdən az olmamalıdır, yalnız bəzi istisnalar nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, müsəlman hüququ üzrə məhkəmə icraatından edilən əsas tələb tərəflərin kimliyindən asılı olmayaraq, işlərə obyektiv və qanuni baxılması, hətta müsəlman olmayanlarla müsəlman işlərinə baxılarkən də ədalətin bərqərar edilməsidir.

Səfəvilərin məhkəmə hakimiyyəti öz dövrü üçün müəyyən strukturu, sistemi olan və dövlətin idarə olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hakimiyyət

quruluşu idi.

Dövlətin bütün ərazisində məhkəmələrin işini qaydaya salmaq və məhkəmə orqanlarının işinə nəzarət etmək üçün mərkəzdə "divani-ədalət" və "divani-cəza" kimi öz işlərinin müxtəlif istiqamətləri ilə bir-birindən fərqlənən iki divanı birləşdirən "Ali divan" yaradılmışdı. Ali divan şah sarayında olan divanxanada yerləşirdi. Göstərilən divan - "məhkəmə", "divanxana"- "məhkəmə evi" deməkdir.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda Bakı və Yelizavetpol quberniya məhkəmələri və 13 məhkəmə idarəsi mövcud idi.

Quberniya məhkəməsi də iki palatadan ibarət idi: mülki və inzibati. Hər palatada işlərə palata sədri, iki məsləhətçi və iki məhkəmə iclasçısı (asessor) tərkibdə baxılırdı. Məsləhətçilər və məhkəmə iclasçıları mülkədarlar və yaxşı qulluq etmiş məmurlar arasından, qubernatorların təqdimatı ilə Rusiya Senatı tərəfindən seçilirdi. Quberniya məhkəməsi quberniyanın idarə və qəza məhkəmələri üçün yuxarı instansiya olmaqla yanaşı, daha mürəkkəb mülki işlərə və xüsusi təhlükəli cinayət işlərinə baxırdı.¹

Yuxarıda göstərilən məhkəmələrdən başqa, tacirlərin iddialarına baxan kommersiya məhkəmələri və hərbi məhkəmələr də mövcud idi. Bundan əlavə, 1861-ci ilədək mülkədarlar demək olar ki, hədsiz məhkəmə səlahiyyətlərinə malik idilər. Mülkədar qəza məhkəmə-

¹ Qəfərov M., Abışov V., Eyvazov H. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları. Dərslik, «Qanun» nəşriyyatı, Bakı, 2006, s. 221.

sinə müraciət etmədən, ona təhkim edilmiş kəndliləri altı ay müddətində həbs bölüklərinə və üç ay müddətində fəhlə evlərinə göndərə və ya Sibirə sürgün edə bilər bilirdi.

Lakin 1889-cu ildə barışıq məhkəmələri sistemi ləğv edildi. Kənd yerlərində barışıq məhkəməsinin funksiyasını qəza rəisləri icra edirdi. Mülki və cinayət işlərinin əksəriyyətinə, birinci instansiya məhkəməsi kimi, dairə məhkəmələri baxırdı. Daha ağır cinayət işlərinə andlı iclasçıların, dövləti cinayətlərə isə nümayəndəli təbəqələrin iştirakı ilə baxılırdı. Bu təbəqəyə zadəganların seçilmiş nümayəndəsi, şəhər başçısı, nahiyə (qəza tərkibinə daxil olan inzibati ərazi) rəisləri, tacirlərin nümayəndələri daxil olurdular.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik institutunun yaranma tarixi XIX əsrin ikinci yarısına aid edirlər. Tarixdən məlumdur ki, həmin zamanlar Azərbaycan iki qonşu dövlət İran və Rusiya arasında bölüşdürülmüşdür, Bizim yaşadığımız Şimali Azərbaycan Rusiya dövlətinin müstəmləkəsi altında qalmış, ona görə də Rusiya dövlətinin qanunları Azərbaycan ərazisində qüvvədə olmuşdur. Rusiyada ilk dəfə 1864-cü ilin 20 noyabr tarixində məhkəmə islahatı keçirilmiş, Məhkəmə Nizamnaməsi qəbul olunmuş və bu Nizamnaməyə görə vəkillik institutu yaradılmışdır. Düzdür, müxtəlif ədəbiyyatlarda, məqalələrdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaq olunmasına qədər onun ərazisində mövcud olmuş şahlıq rejimi dövründə məhkəmələrdə tərəflərin nümayəndəyə malik olmaq və nümayəndə ilə məhkəmələrdə iş-

tirak etmək hüquqununu olduğu cöstərilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, 1864-cü il 20 noyabr tarixinə kimi vəkillik haqqında yazılı akt və vəkillərin qeydiyyatı barədə bir sənəd olmamışdır. 1864-cü il 20 noyabr tarixli Nizamnaməyə görə vəkillər iki kateqoriyaya bölünürdü: ali kateqoriyalı vəkillərə andlı müvəkkillər deyirlər, onları yerli özünüidare orqanı olan Şura seçirdi. Bu orqan həm də yeni vəkillərin qəbulu və ayrı-ayrı vəkillərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. «Andlı müvəkkillər ancaq ali hüquq təhsilli, ixtisas üzrə 5 il iş stajı olan, yaşı 25-dən az olmayan, məhkum olunmamış şəxslər ola bilərdi. Vəkilliyin ikinci aşağı kateqoriyasını, şəxsi müvəkkillər təşkil edirdi. Onlar az əhəmiyyətli işlərlə məşğul olurdular və ancaq nəzdində qeydiyyatda olduqları məhkəmələrdə çıxış edə bilərdilər. Şəxsi müvəkkil rütbəsi ali hüquq təhsili olmayan, lakin müəyyən məhkəmədə uyğun imtahan verən şəxslər də ala bilərlər.»¹

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə dövlət və ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən qanunverçilik aktları qısa müddət ərzində yaratmaq mümkün olmadığından, Azərbaycan Hökuməti 1918-ci il iyun ayının 23-də «Rus və Zaqafqaziya qanunlarının qüvvəsinin müvəqqəti olaraq saxlanması haqqında» qərar qəbul etmişdir. Bu Qərara görə, Demokratik Respublikasının fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda 20 noyabr 1964-cü il tarixli Məhkəmə Nizamnaməsinə əsasən yaranmış vəkillik institutu fəa-

¹ Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı, «Qanun», 2008, s. 58.

liyyət göstərmiş və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər mövcud olmuşdur.

1920-ci il 28 aprel tarixində Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduğundan sonra, bu təşkilatın inkişafı çox mürəkkəb olmuşdur. Belə ki, 1920-ci il 13 may tarixində Azərbaycan İnqilab Komitəsinin qərarı ilə inqilabdan əvvəl mövcud olmuş andlı müvəkkillər və şəxsi müvəkkillər institutu ləğv olunmuş, İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 12 may tarixli qərarı ilə məhkəmələrdə cinayət işləri üzrə açıq ittihamı və müdafiəni, mülki işlər üzrə nümayəndəliyi həyata keçirmək üçün İttihamçılar və müdafiəni, mülki işlər üzrə nümayəndəliyi həyata keçirmək üçün ittihamçılar və müdafiəçilər kollegiyası və mülki prosesdə tərəflərin nümayəndələri təsis olunmuşdur. 1920-ci il mayın 23-də Bakıda 36 nəfərdən ibarət kollegiya təşkil olunmuş və o, iki bölməyə – ittihamçılar və müdafiəçilərə ayrılmışdı. Sonuncular eyni zamanda mülki işlər üzrə tərəflərin nümayəndəsi kimi də çıxış edirdilər.

«Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) 9 aprel 1922-ci il tarixli «Əhali üçün hüquqi yardımın təşkil olunması haqqında» 24 sayılı Dekreti ilə yeni vəkillik institutu yaradıldı. Dekretə əsasən ədliyyə şöbələri nəzdində olan hüquq müdafiəçiləri kollegiyaları ləğv olundu və onların əvəzinə müdafiəçilər kollegiyaları yaradıldı, onların üzərinə hüquqi yardım büroları vasitəsi ilə əhaliyə hüquqi yardım göstərmək vəzifəsi qoyuldu. Ancaq mülki işlərin aparılmasında kollegiya üzvlərinin imtiyaz hüququ saxlandı, cinayət işləri üzrə isə bütün vətən-

daşların müdafiəçi kimi çıxış etmək hüququ var idi. Vəkillər işi həm bürolarda, həm də evdə şəxsi təcrübə formasında görürdülər.

1923-cü ilin fevralın 13-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) «Əhali üçün hüquqi yardımın təşkil olunması haqqında» yeni Dekret verdi və bu Dekretə əsasən müdafiəçilər kollegiyasının üzvləri dövlət idarə və müəssisələrində vəzifə tuta bilməzdilər.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Sovet hüququnun məcəllələşdirilməsi dövründə vəkilliyə müəyyən diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Azərbaycan MİK-in 17 noyabr 1923-cü il tarixli Dekreti ilə «Məhkəmə quruluşu haqqında» Əsasnamə qəbul olunmuş və həmin Əsasnaməyə Müdafiəçilər kollegiyası haqqında xüsusi fəsil əlavə olunmuşdur. Adı çəkilən Dekretlə cinayət və mülki işlər üzrə müdafiəçilər kollegiyasının xalq dairə məhkəmələrinin nəzdində fəaliyyət göstərməsi və onların fəaliyyətinin Xalq Ədliyyə Komissarlığının təsdiq etdiyi xüsusi əsasnamə ilə nizama salınması müəyyən olunurdu.¹

1927-ci ildə Azərbaycan SSR MİK və XK-in birgə qərarı ilə Məhkəmə quruluşu haqqında yeni Əsasnamə qəbul olundu. Bu əsasnamə ilə məhkəmə quruluşunda dəyişiklik edildi, dairə xalq məhkəmələri ləğv olundu və onların əvəzində mühüm işlər xalq məhkəmələri təsis olundu, işlərin kassasiya baxışı isə Ali Məhkəməyə həvalə olundu. Ali məhkəmənin nəzdində onun rəhbərliyi

və nəzarətində olan müdafiəçilər kollegiyası yaradıldı. «Bu Əsasnaməyə əsasən Azərbaycan MİK və XKS, Bakı və Gəncə dairə xalq məhkəmələri nəzdində olan müdafiəçilər kollegiyasının buraxılması barədə birgə dekret imzaladılar. Bu Dekretə əsasən Xalq Ədliyyə Komissarlığı Ali Məhkəmədə xüsusi komissiya yaratmalı idi. Komissiya Ali Məhkəmənin sədri rəhbərlik etməklə Ali Məhkəmənin rəhbərliyi və nəzarəti altında yeni müdafiəçilər kollegiyasının tərkibi komplektləşdirilməli idi.»

Məhkəmə quruluşu haqqında Əsasnaməyə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti tərəfindən 3 fevral 1930-cu il tarixli Dekretlə dəyişikliklər olunmuş, vəkilliyin təşkilində yeni forma müəyyən olunmuşdur. «Əsasnaməyə görə hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə iş təkbaşına yox, kollektivdə həyata keçirməli idi və bunun üçün müdafiəçilər kollegiyasının bütün üzvləri könüllülük əsasında əmək kollektivlərində birləşirdilər və hüquqi yardımın bütün növləri hüquq məsləhətxanaları vasitəsi ilə həyata keçiriləcək idi. Vətəndaşlar öz işlərini kollektivin üzvü olan istədiyi şəxsə tapşıra bilərdi.» SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 16 avqust 1939-cu il tarixli Qərarla təsdiq etdiyi « SSRİ-də vəkillik haqqında Əsasnamə» vəkilliyin təşkilində mühüm mərhələ olmuşdur. Bu Əsasnaməyə görə əhaliyə hüquqi yardım cəstərilməsi üçün diyarlarda, vilayətlərdə, muxtar respublikalarda, vilayət bölgüsü olmayan müttəfiq respublikalarda, vilayət, diyar və respublika Vəkillər Kollegiyası yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu

¹ Qəfərov M., Abişov V., Eyvazov H. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları. Dərslik, «Qanun» nəşriyyatı, Bakı, 2006, s. 228.

Əsasnaməyə görə vəkilliyə ancaq hüququ təhsili olan və ya hakim, prokuror, müstəntiq və hüquq məsləhətçisi kimi 3 illik iş stajı olan şəxslər daxil ola bilərdi. Vəkilliyin rəhbər və icra orqanları – ümumi yığıncaq, Rəyasət Heyyyəti və nəzarət təftiş komissiyası idi. «Vəkilliyin ilkin təşkilatları kimi hüquq məsləhətxanaları xüsusi qeyd olunurdu. Belə ki, əhaliyə hüquqi yardımın göstərilməsi vəzifəsi hüquq məsləhətxanalarının üzərinə goyulurdu.»¹

1958-ci il dekabrın 25-də «SSR ittifaqı müttəfiq respublikalarının məhkəmə quruluşu haqqında qanunvericiliklərin Əsasları»nın qəbulu ilə əlaqədar vəkillik haqqında qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər edildi. Əsaslara görə Vəkillər Kollegiyası müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinin təsdiq etdiyi «Vəkillik haqqında Əsasnamə» əsasında fəaliyyət göstərməli idi. Əsaslar qəbul edildikdən sonra Azərbaycanda Vəkillər Kollegiyası 1960-cı il 8 dekabr tarixli və 1965-ci il 20 oktyabr tarixli Azərbaycan SSR Ali Sovetinin təsdiq etdiyi «Vəkillik haqqında Əsasnamə» əsasında fəaliyyət göstərmişdir. 1960-cı il 8 dekabr tarixli Əsasnaməyə görə Vəkillər Kollegiyasının fəaliyyətinə rəhbərliyi Nazirlər Soveti, 20 oktyabr 1965-ci il tarixli Əsasnaməyə görə isə Azərbaycan SSR Ədliyyə Nazirliyi həyata keçirildi.²

Azərbaycanda vəkilliyin inkişafının növbəti mərhə-

¹ Шаламов М.П. История советской адвокатуры, Москва, Юриздат, 1939, с.53.

² Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı, «Qanun», 2008, s. 61.

ləsi 1979-cu il 30 noyabrda qəbul olunan «SSRİ-də vəkillik haqqında» Qanunla bağlıdır. Sovet hakimiyyəti özünün mövcudluğundan 62 il sonra, nəhayət, vəkillik haqqında ilk qanun qəbul etdi. Bu Qanunun qəbulu ilə bağlı olaraq, Azərbaycan SSSR Ali Soveti 1980-ci il 13 noyabr tarixli Qanunla «Azərbaycan SSR-də vəkillik haqqında» Əsasnaməni təsdiq etdi.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra 1999-cu il 28 dekabr tarixində «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanun qəbul edilib. Vəkillik fəaliyyətinin əsas prinsipləri, vəkillərin hüququ statusu bu Qanunla müəyyənləşdirilir.

Zənnimizcə, məhkəmə nitq mədəniyyətinə dərinləndən yiyələnmək üçün AR CPM-in 7-ci maddəsini öyrənmək lazımdır.

Maddə 7. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsas anlayışları

7.0.1. cinayət hadisəsi - cinayətin əlamətlərini özündə əks etdirən hadisədir;

7.0.2. ərizəçi - özünün həqiqi və ya ehtimal olunan hüquqlarının müdafiəsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara və ya məhkəməyə müraciət edən şəxsdir;

7.0.3. cinayət prosesi - cinayət təqibi üzrə həyata keçirilən prosesual hərəkətlərin və qəbul olunan prosesual qərarların məcmuyudur;

7.0.4. cinayət təqibi - cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin ifşa olunması, ittiham irəli sürül-

məsi, bu ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi, ona cəza təyin edilməsi, zəruri olduqda prosessual məcburiyyət tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyətdir;

7.0.5. cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar – icraatında cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar olan təhqiqat, istintaq, prokurorluq orqanları və ya məhkəmələrdir;

7.0.6. cinayət işi – törədilən və ya törədilməsi ehtimal edilən cinayətlə əlaqədar cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı toplanmış materialların məcmuyudur;

7.0.7. cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar – məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət və ya xüsusi icraat üzrə cinayət təqibinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar toplanmış materiallardır;

7.0.8. cinayət mühakimə icraatı – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəməyədək, habelə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraatdır;

7.0.9. məhkəmə – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq ədalət mühakiməsini həyata keçirmək məqsədilə yaradılan, bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası qismində cinayət işlərinə və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara baxan məhkəmədir;

7.0.10. birinci instansiya məhkəməsi – bu Mə-

cəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda hər hansı şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihama baxmaq və həmin ittihamın mahiyyəti üzrə hökm və ya digər yekun qərarı çıxarmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəmədir;

7.0.11. apellyasiya instansiyası məhkəməsi – bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş hökmündən və ya digər qərarından verilmiş şikayət və ya protestlərə baxmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəmədir;

7.0.12. kassasiya instansiyası məhkəməsi – bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda birinci instansiya məhkəməsinin andlı iclasçıların iştirakı ilə çıxarılmış və ya apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minmiş hökmündən və ya digər qərarından verilmiş şikayət, protest, yaxud təqdimatlara baxmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəmədir;

7.0.13. hakim – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada həmin vəzifəyə təyin edilmiş şəxsdir (məhkəmənin sədri, onun müavini, kollegiya sədri və ya birinci, apellyasiya, yaxud kassasiya instansiyası məhkəməsinin hakimi);

7.0.14. məhkəmə iclasında sədrlik edən – cinayət işinə və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara təkbaşına, bir neçə hakimdən ibarət tərkibdə və ya andlı iclasçıların iştirakı ilə baxılarkən məhkəmə iclasında sədrlik edən hakimdir;

7.0.15. andlı iclasçı – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada andlı iclasçılar siyahısına daxil edilmiş, bu Məcəllədə nəzər-

də tutulmuş qaydalar üzrə seçilmiş və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etmək üçün məhkəməyə çağırılmış şəxsdir;

7.0.16. andlı iclasçılar kollegiyası – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət işlərinə baxılması üçün yaradılan andlı iclasçılardan ibarət qurumdur;

7.0.17. andlı iclasçılarının aparıcısı – verdikt çıxarılması üçün müşavirə otağına gedənədək andlı iclasçılardan öz tərkibindən seçdikləri şəxsdir;

7.0.18. cinayət prosesinin iştirakçıları – təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, habelə zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçı, onların qanuni nümayəndələri və nümayəndələri, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, onların qanuni nümayəndələri, müdafiəçi, mülki cavabdeh, onun qanuni nümayəndəsi və ya nümayəndəsidir;

7.0.19. cinayət prosesinin tərəfləri – çəkişmə və hüquq bərabərliyi əsasında cinayət mühakimə icraatında ittihamı və müdafiəni həyata keçirən cinayət prosesinin iştirakçılarıdır; (1)*

7.0.20. ittiham – bu Məcəllədə müəyyən olunmuş qaydada şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş konkret əməli törətməsinin israr edilməsidir;

7.0.21. ittiham tərəfi – birlikdə götürülmüş təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, həmçinin zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçıdır;

* Mötərizə içərisində yazılmış "1" rəqəmi Məcəlləyə dəyişiklik və əlavələr edilməsini nəzərdə tutan qanunlar siyahısında (səh. 538-540) bu maddəyə dəyişiklik və əlavələr olunmasını əks etdirən qanunun sıra sayını göstərir. Digər maddələrdə mötərizə içərisində yazılmış rəqəm (rəqəmlər) də eyni mənə kəsb edir.

7.0.22. ibtidai araşdırma – cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır;

7.0.23. prokuror – öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən və ya dövlət ittihamçısı qismində məhkəmədə ictimai, yaxud ictimai-xüsusi ittihamı müdafiə edən şəxsdir;

7.0.24. müstəntiq – öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparan şəxsdir;

7.0.25. təhqiqatçı – öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət təqibi üzrə təhqiqat aparan şəxsdir;

7.0.26. xüsusi ittihamçı – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda məhkəmədə ittiham irəli sürən və onu müdafiə edən zərər çəkmiş şəxsdir;

7.0.27. müdafiə – cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsi, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası məqsədi ilə həyata keçirilən prosessual fəaliyyətdir;

7.0.28. müdafiə tərəfi – birlikdə götürülmüş şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, onun müdafiəçisi və mülki cavabdehidir;

7.0.29. cinayət prosesində iştirak edən digər

şəxslər - hal şahidi, şahid, mütəxəssis, ekspert, məhkəmə iclasının katibi və tərcüməçidir;

7.0.30. zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, yaxud mülki cavabdehin qanuni nümayəndələri – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət prosesi zamanı zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, yaxud mülki cavabdehin qanuni mənafeyini təmsil edən valideynlər, övladlığa götürənlər, qəyyumlar, himayəçilər, habelə qəyyumluq və ya himayəçilik orqanıdır;

7.0.31. zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının və ya mülki cavabdehin nümayəndəsi – cinayət prosesi zamanı zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, yaxud mülki cavabdehin qanuni mənafeyini təmsil etmək üçün notariat qaydasında təsdiq edilmiş vəkalətnaməyə malik olan şəxsdir;

7.0.32. yaxın qohumlar – babalar, nənələr, valideynlər, övladlığa götürənlər, doğma və ögey qardaşlar və bacılar, ər-arvad, uşaqlar, övladlığa götürülənlər, nəvələrdir;

7.0.33. qohumlar – babaya və nənəyə qədər əcdadları ümumi olan şəxslər, ər-arvadin yaxın qohumları, babanın, nənənin, valideynin, övladlığa götürənin, doğma və ya ögey qardaş və bacının, uşağın, övladlığa götürülənin və ya nəvənin əri (arvadı) və ya onların yaxın qohumlarıdır;

7.0.34. yaşayış yeri – bir və ya bir neçə şəxsin yaşaması üçün müvəqqəti, yaxud daimi istifadə edilən

mülkiyyətində olan və ya icarəyə götürülmüş yer, o cümlədən ev, mənzil, bağ evi, mehmanxanada, yataqxanada otaq, onlara bilavasitə bitişik aynabəndlər, terraslar, qalereyalar, eyvanlar, ümumi istifadə üçün yerlər (onların istirahət, əmlak saxlamaq, yaxud insanların digər tələbatlarını təmin etmək üçün istifadə olunan digər tərkib hissələri), çoxmənzilli evdən başqa tikililərin zirzəmisini və çardağı, habelə dəniz gəmisinin kayutası və ya uzaq səfərdə olan qatarın kupesidir (bunlardan əlavə bu Məcəllənin məqsədləri üçün yaşayış yeri anlayışı fiziki şəxsin xidməti kabinetini, ona məxsus çəpərli torpaq sahəsini, avtomobili, çay və dəniz gəmisini əhatə edir);

7.0.35. gecə vaxtı – yerli vaxtla axşam saat 22-dən səhər saat 7-dək olan vaxt müddətidir;

7.0.36. zərər – cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə vurulmuş mənəvi, fiziki və ya maddi ziyandır;

7.0.37. prosessual hərəkətlər – cinayət prosesi iştirakçılarının bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş və onun müddəalarına uyğun həyata keçirdikləri hərəkətlərdir;

7.0.38. qətimkan tədbiri – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən şübhəli, yaxud təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını müvəqqəti məhdudlaşdırmaqla onun haqqında seçilən prosessual məcburiyyət tədbiridir;

7.0.39. tutulma – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada şəxsin azadlığını qısa müddətə məhdudlaşdırmaqla onun müvəqqəti saxlanılma yerin-

də saxlanılmasıdır;

7.0.40. həbs – qətimkan tədbiri qismində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada təqsirləndirilən şəxsin azadlığını müvəqqəti məhdudlaşdırmaqla həbsdə saxlanılma yerində (istintaq təcridxanalarında) saxlanmasıdır;

7.0.41. vəsatət – cinayət prosesi iştirakçılarının cinayət prosesini həyata keçirən orqana ünvanlanmış xahişidir;

7.0.42. izahat – cinayət prosesi iştirakçılarının və ya ərizəçilərin özlərinin, yaxud təmsil etdikləri şəxsin tələblərini əsaslandırmaq üçün göstərdikləri şifahi və ya yazılı dəlillərdir;

7.0.43. prosessual qərar – cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər material üzrə hakimin və ya hakimlərin (hökmlər istisna edilməklə), habelə təhqiqatçının, müstəntiqin, yaxud prokurorun bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada qəbul etdiyi prosessual aktdır;

7.0.44. verdikt – məhkəmə baxışı nəticəsində təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi və ya təqsirsizliyi məsələsi barəsində andlı iclasçıların çıxardığı qərardır;

7.0.45. məhkəmənin hökmü – şəxsin təqsirləndirildiyi əməllərdə onun təqsirli olub-olmaması, təqsirləndirilən şəxsə cəza tətbiq edilib-edilməməsi haqqında birinci və apellyasiya instansiyası məhkəməsində məhkəmə baxışı nəticəsində hakimin (hakimlərin) çıxardığı qərardır;

7.0.46. protest – dövlət ittihamçısının iştirak etdiyi

cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər material üzrə hökmdən və ya məhkəmənin digər qərarından prokurorun yuxarı məhkəməyə verilən şikayətidir;

7.0.47. şikayət – prosessual hərəkətlərin və ya prosessual qərarların qanunsuz, yaxud əsassız olduğu barədə cinayət prosesini həyata keçirən orqana ünvanlanmış yazılı müraciətdir.

*«İman edib xeyir işlər görənlərin haqqını
Allah tam olaraq verəcəkdir.
Allah zalımları sevmir».*
Ali-İmran mürəsi, ayə 57.

Fəsil 2. Sofistika, eristika və dialektika haqqında

Sofistika

Sofistika yunan dilində – müzakirələri hiyləgərliklə aparmaq bacarığı, Qədim Yunanıstanda sofistlər tərəfindən yaradılmış fəlsəfi cərəyandır.

Məntiq qanunlarının qəsdən pozulmasına, yalançı mühakimələrin işlədilməsinə söykənən təlim b.e.ə. 5-ci əsrin ikinci yarısında maarifçi-filosoflar, ümumi təhsil etibarilə ilk peşəkar müəllimlər olan sofistlər məktəbinin nümayəndələri arasında təşəkkül tapmışdır.

«Sofistika» termini yunanca «sofist» (müdrək) sözündən əmələ gəlib, o zaman natiqlik sənətinin pullu müəllimlərini belə adlandırırdılar. Sofistlərin əsərlərindən, demək olar ki, heç nə qalmamışdır. Dolayı məlumatların öyrənilməsi onunla çətinləşir ki, sofistlər müəyyən məqsədli biliklər sistemi yaratmağa can atmırdılar. Onlar özlərinin fəaliyyətində tələbələrin biliklərə müntəzəm surətdə yiyələnməsinə böyük əhəmiyyət vermirdilər. Onların məqsədi tələbələrinə əldə edilmiş biliklərdən diskussiya və polemikada istifadəni öyrətmək idi. Buna görə də ritorikanın üzərinə xüsusi vurğu salınırdı.¹

¹ Шопенгауэр А. Эристика или искусство побеждать в спорах. СПб., 1900, с. 39.

İlk əvvəl sofistlər sübutun və təkzibin düzgün üsullarını öyrətmiş, məntiqi təfəkkürün bir sıra qaydalarını kəşf etmişdilər. Lakin tezliklə onlar təşkilin məntiqi prinsiplərindən uzaqlaşmış, bütün diqqəti təzahürlərin zahiri oxşarlığına bənzəyən məntiqi hiylələrin işlənilməsinə, bir hadisənin hadisələrin ümumi zəncirindən qoparılmasına, sözlərin çoxmənalılığın, anlayışların dəyişdirilməsinə və s. yönəltdilər.

Antik sofistikada vahid cərəyanlar yoxdur. Tarixi ardıcılığı nəzərə alaraq, «böyük» və «kiçik» sofistlərdən söz açmaq olar.

Böyük sofistlər (Protaqor, Qorgi, Hippi, Prodik, Antifont) siyasət, etika, dövlət, hüquq, dilçilik problemlərini araşdırırdılar. Onlar bütün əvvəlki prinsipləri şübhə altına alaraq bütün həqiqətləri nisbi elan etmişdilər.

İdrak nəzəriyyəsinə keçirilən sofistləri obyektiv həqiqətin inkarına gətirib çıxarmışdı.¹

Protaqorun məşhur «İnsan bütün sərvətlərin meyarıdır» tezisi belə bir ideyaya transformasiya etmişdi ki, hər bir insan özünün xüsusi həqiqətinə malikdir. Protaqorda insanın necə insan olmasının xarakterinə və üsulluna, varlığın mahiyyətinin izahına, idrak fenomeni kimi həqiqət layihəsinə, insanın varlığa və həqiqətə münasibətdə meyar qismində çıxış etməsinin mənasına dair müddəalar ilkin metafiziki xarakter daşıyır. Protaqorun təsəvvürlərinə görə, materiya axıcı və dəyişkəndir, o axıb dəyişdiyinə görə gedənin yerinə nəşə gəlir, qav-

¹ Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник, 2-ое изд., М.: «Наука», 1975, с. 692.

ramlar isə yaşa və cisimlərin digər vəziyyətinə müvafiq surətdə dəyişir. Bütün təzahürlərin mahiyyəti materiya da gizlənilir, materiya isə hər kəs üçün olduğu kimi, hər şeydir.

Qorgi (təqribən 483-375) «Mövcud olmayan haqqında, yaxud təbiət haqqında» əsərində daha da irəli gedərək bəyan edir ki, ümumiyyətlə heç nə, o cümlədən təbiət mövcud deyildir. O sübut edirdi ki, varlıq mövcud deyildir. Hətta varlığın mövcudluğunu ehtimal etsək belə, o, hər halda dərk oluna bilməz, hətta varlığı mövcud olan və dərkolunan kimi qəbul etsək, dərk olunanları başqa adamlara çatdırmaq mümkün deyildir.

«Böyük» sofistlərin qnoseoloji konsepsiyasında bilimin subyektiv xarakteri və nisbiliyi mütləqləşdirilir.

«Kiçik» sofistlərdə (Frazimax, Kriti, Alkidam, Likofron, Nolemon, Hippodam) sofistika söz oyununa, eyni vaxtda həqiqətin və yalanın «isbat»ının saxta üsullarına çevrilir.

Sofizim yunan dilində hiyləgərlik, uydurma mənasını verən *soplnsma* sözündən qaynaqlanıb, mübahisə və isbat zamanı məntiq qaydalarının şüurlu şəkildə pozulmasına əsaslanan yalançı dəlillərin (sofizmlərin), çaşdırıcı söz oyunlarının qəsdən tətbiq edilməsidir.

Sofizmlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

a) «terminin dördləşməsi» sofizmi – sadə əqli nəticə, çünki hər bir sillogizmdə yalnız üç termin olmalıdır.

Bilərəkdən yanlış mühakimə eyniyyət təşkil etməyən, lakin zahirən bənzər anlayışlardan istifadə edilməklə qurulur. Məsələn: «Oğru heç bir pis sərvət əldə

etmək istəmir. Yaxşı sərvət əldə etmək yaxşı əməldir. Deməli, oğru yaxşı əməl törədir».

b) icazəsiz proses sofizmi – sadə kateqorik əqli nəticə. İstinadların birində bölünməmiş (bütün həcmi etibarilə götürülməmiş) termin «bütün quşların qanadları var – bəzi yumurtalıların qanadları var» nəticəsində bölüşdürülə (bütün həcmi etibarilə götürülə) bilməz.

c) məcmu orta termin sofizmi sadə əqli nəticədir. Orta termin istinadların heç olmasa birində bölüşdürülməlidir (bütün həcmi etibarilə götürülməlidir). Məsələn, «bəzi insanlar skripkada çalmağı bacarır – bütün diplomatlar insandır – bütün diplomatlar skripkada çalmağı bacarır».

Sofistika mübahisə, yaxud isbat zamanı yanlış mühakimələrdən, müxtəlif hiyləgər, pərdələnmiş zahirən, formal surətdə düzgün olan sofizmlərdən şüurlu istifadədir.

Sofistikanın xarakterik üsulları hadisələrin digər hadisələrlə əlaqədən təcrid edilməsi, təzahürlərin bir qrupunun qanunauyğunluğunun digər qrup təzahürlərə, bir tarixi dövrün digər tarixi dövrün hadisələrinə tətbiqi və s. ibarətdir.

Sofizmin müasir tərfi belədir – kimisə aldatmaq üçün istifadə edilən dolaşdırıcı, yaxud qeyri-məntiqi dəlil. Qədim Yunanıstanda isə sofistlər fəlsəfə və ritorika müəllimləri qrupu olmuşdur.

Sofizmin anlayışı yunanca «müdrük», «bilici», «hikmət yaradan», hikmətdən yararlanan mənasını verən *sophistes* sözündən qaynaqlanır (*sophos* «müdrük in-

san» deməkdir).

Sofistika şair Homerin dövründən bəri «müdrük», yaxud «hikmət» («müdrüklük») mənasını kəsb etmiş və ilk əvvəl müəyyən elm sahəsində, yaxud sənətdə əsaslı biliklərə malik hər kəsi ifadə etmişdir. Beləliklə, heykəltəraş, döyüşçü öz sənətində sofist ola bilərdilər. Tədrisən anlayış bir qədər fərqli mənə kəsb edərək, ümumi hikməti, xüsusilə insan əməllərində (məsələn, siyasətdə, əxlaqda, yaxud ev idarəçiliyində) hikməti (müdrüklüyü) ifadə etmişdir. Bizim eradan əvvəl 6-cü yüzillikdə yeddi yunan müdrüki (məsələn, Solon və Tales) belə ad almışlar. Bundan sonra həmin anlayış Herodotun Tarixində meydana çıxmışdır. Təxminən elə həmin dövrdə sofist anlayışı «şair» sözünün sinonimi (cəmiyyətin müəllimləri kimi şairlərin ənənəvi rolu ilə assosiasiya olunmaqla) kimi öyrədənləri ifadə etmişdir. Riçard Martin təsvir edilən yeddi müdrüki «siyasi poeziyanın ifaçıları» adlandırır.

Sofizmlərə aid misallar

«Görmək üçün gözlərə malik olmaq zəruridir və ya deyildir, zira biz sağ göz olmadan görürük, sol göz olmadan da görürük, başqa gözümüz olmadığından aydındır ki, gözlər görmək üçün zəruri deyildir».

Sofistika bu və ya digər tezisə yanlış yolla isbatıdır. Əvvəllər hesab olunduğu kimi bu elmin kökləri Qədim Yunanıstana gedib çıxır. Həmin dövrün ən böyük zəkaları sofistika çox böyük əhəmiyyət verirdilər.

Sofistlər «müdrüklük edənlər»dir. Müdrüklüyün ekviva-

lenti bilik deyil, mühakimə yürütmək bacarığıdır. Lakin sofistika maarifləndirici elm kimi çox az mövcud olmuşdur. Bu təlimin tərkib hissələri olan tautologiya, söz oyunu, nəticəsiz məntiq onun faydasızlığı fikrini doğururdu.

Tezliklə o, fundamental dəqiq elmlər və dəmir məntiq arasında itib-batdı. Bəşəriyyətin bütün həyatı boyunca sofistika maraqla dəfələrlə güclənmişdir. Hər şeyi sübuta yetirmək, yaxud mübahisələndirmək imkanı insanları cəlb etmişdir. Sofizmlər cəmiyyətin aristokratik təbəqəsi arasındakı intellektuallar sırasında xüsusi populyarlıq qazanmışdır. Kübar cəmiyyəti çox vaxt absurd fikirləri sübuta yetirməklə əylənməyi sevir. Oğurluğun günah olmadığını sübuta yetirmək istəyirsiniz? Bu, çox sadədir. Heç kim mübahisə etməz ki, həzz almaq, özünə töhfə bəxş etmək və doğmalarını sevindirmək yaxşı əməldir. Hər halda, bunda heç bir pis iş yoxdur. Belə ki, oğru da oğurluq edərkən bundan həzz alır, özünə töhfə verir və doğmalarını sevindirir. Deməli, oğurluq etmək yaxşı əməldir, ən azı burada heç bir pis iş yoxdur.

Sofistika bir neçə bölümə malikdir. Buraya həm riyazi sofistika, həm siyasi sofistika, həm mübahisə sofistikasına daxildir. Dində də sofistika tətbiq olunur. Din dünyası Tanrı, Cənnət və Cəhənnəm haqqında sofistikalardan möhkəm yapışmışdır. On səkkizinci əsrin kilsə xadimləri insanları, xüsusilə sadə camaatı məhz sofistikalardan istifadə etməklə inandırırıdılar. Elmdən uzaq adamlar ruhanilərin fikirlərindəki «əskikliklər»i görmürdülər. Kilsənin hakimiyyəti cəmiyyətin təhsilli dairələrində də möhkəmlənirdi, çünki həmin dövrün aristokratii-

yası da «müdrük mühakimələr»dən yararlanırdı.

Müasir dövrdə sofistika yoxdur, daha doğrusu, o, mövcud olsa da, heç bir dəyər kəsb etmir. Özlərini sofist hesab edən adamlar indiyə qədər əsərlər dərc etdirir və yeni əqli nəticələr üzərində baş sındırırlar. Onları sırf təşəbbüskarlıq və canlı maraqla idarə edir.

Bizim dövrümüzdə sofizmlə yanılma arasında yağlı bərabərlik işarəsi qoyulur. Yəqin ki, belə bir ifadə həmişə məlumdur: «Bu, xalis sofistika». Bu zaman mənasız fikir, tautologiya, absurd nəzərdə tutulur. Lakin unutmamaq olmur ki, bu, həm də əyləndiricidir. Axı paradoksal bir fikri sübuta yetirmək həqiqətən əyləndirir.

Eristika

Eristika (yun. *eristikē*, *eristikē technē* — mübahisə sənəti) sofistlər tərəfindən işlənib hazırlanmış mübahisə, disput və polemika sənətidir. Aristotel *eristika*ni vicdansız üsullarla mübahisə sənəti adlandırır. *Eristika* dəlillər həqiqətən haqlı olub-olmamasından asılı olmayaraq mübahisə edən haqlı olduğunun isbatına yönəlmişdir. *Eristika* sofistikadan fərqləndirilməlidir, o, səhvələr və yanılmalar üzərində deyil, başqalarını özünün haqlı olduğuna inandırma üzərində qurulur.

Eristika mübahisə etmə sənətidir. İlk əvvəl *eristika* Qədim Yunanıstanda yayılmış və mübahisənin köməyi ilə həqiqətin tapılması üsulu kimi başa düşülmüşdür. *Eristika* irəli sürülən baxışların düzgünlüyünə başqalarını inandırmaq bacarığını və müvafiq surətdə insanı la-

zimi və məqsədəuyğun davranışa sövq etmək bacarığını öyrətməli idi. Lakin tədricən *eristika* həm də yalnız həqiqət və ədalətin qeydinə qalmadan nəyin bahasına olursa-olsun qalib gəlmək məqsədilə mübahisə etmək bacarığı kimi başa düşülməyə başlandı. *Eristika* dialektikaya və sofistikaya ayrıldı. Birinci ilk dəfə dialektika sözünü işlətməmiş Sokrat tərəfindən inkişaf etdirildi.

Birinci həqiqətin problemin və fikir müxtəlifliyinin qarşılıqlı surətdə maraqlı müzakirəsi yolu ilə əldə olunduğu səmərəli mübahisə aparmaq sənətini ifadə etmək üçün ilk dəfə «dialektika» sözünü işlətməmiş Sokrat tərəfindən inkişaf etdirildi. *Sofistika* isə mübahisədə qalib gəlmə sənəti kimi başa düşülürdü. *Eristika*nın *sofistika* ilə eyniləşdirilməsi ənənəsi Aristoteldən qaynaqlanır. *Eristika*nın belə anlamını inkişaf etdirən alman filosofu A.Şopenhauer ona yeganə haqlı çıxmaq məqsədi ilə mübahisə, yaxud mənəvi döyüş sənəti kimi tərif vermişdi. *Eristika* ayrıca elm, yaxud hansısa elmin bir bölümü deyildir. O, «praktik sənət» növüdür, onun prinsipləri «müəllim»dən «müəllim»ə doğru dəyişir. Belə prinsiplər sırasında çox vaxt aşağıdakı polemika xatırlanır. «Sübuta yetirmə yükü»nün rəqibin üzərinə qoyulması faydalıdır. Əks tərəfin dəlillər sisteminin mərkəzi həlqəsinə, yaxud ən zəif həlqəsinə yönəlmiş dəlillərin cəmləşdirilməsi də tövsiyyə olunur. Mübahisədə gözlənilməzlik effektindən də istifadə oluna bilər, məsələn ən gözlənilməz və mühüm məlumatlar mübahisənin sonunda açıqlanır. Bu və digər bənzər üsulları loyallaşdırmağa aid etmək olar, hərçənd onların tətbiqindən sui-

istifadə heç də məqsədəuyğun deyildir. Qeyri-loyal üsullar müxtəlifdir, lakin onların mahiyyəti birdir – həqiqini yanlış kimi, bəzən isə yalan kimi qələmə vermək və yanlış həqiqi kimi təqdim etmək. Mübahisədə dürüst olmayan xüsusi bir üsul məntiqi «tezinin dəyişdirilməsi» yolu ilə səhvədən yararlanmadır.

İrəli sürülmüş müddəanın isbatının, yaxud əsaslandırılmasının mümkünsüzlüyünü hiss edən mübahisəçi diqqəti ilkin müddəə ilə birbaşa əlaqəsi olmayan başqa fikrin müzakirəsinə yönəldə bilər. Bəzən tezinin əvəzinə ondan irəli gələn daha zəif fikir sübuta yetirilir. Daha bir qeyri-dürüst üsul əks tərəfin bunu görməyəcəyi ümidi ilə yalan və sübuta yetirilməmiş dəlillərdən istifadə olunmasıdır. Mübahisə aparılmasının tez-tez tətbiq edilən bezi qeyri-dürüst üsulları auditoriya üçün dəlil, şəxsiyyətə ünvanlanan dəlil, kütlələrə ünvanlanan dəlil, insana ünvanlanan dəlil, şöhrətpərətsliyə söykənən dəlil, təvazökarlığa, yaxud nüfuza əsaslanan dəlil, gücə söykənən dəlil, biliksizliyə ünvanlanan dəlil və s. adını almışlar.

Dialektika

Dialektik metodun məqsədi

1. Predmeti hər tərəfdən və bütün mümkün mövqelərdən nəzərdən keçirmək.

2. Bu hərtərəfli təhlilə rəasional surətdə əsaslanaraq fəlsəfi problemlərin həllinə çalışmaq.

Dialektikanın təbiətinin iki anlamı fərqləndirilir

1. Bir anlam dialektikanın reallığın özü deyil, yalnız

dünyanın dərk üsulu, hərtərəfli təhlilin xüsusi metodu olmasına əsaslanır.

2. Digər anlam təfəkkürün sadəcə təsbit etdiyi reallığı «dialektik» hesab edir, hər hansı dəyişiklik və inkişaf belə «real dialektik» hesab olunur. Hələ Heraklit reallığın özünü nəzərdə tutaraq göstərdi ki, «hər şey axır, heç nə yerində dayanmır» Jorj Sorel isə dialektikanı xüsusi metod kimi nəzərdə tutaraq «gözbağlıcanın köməyi ilə əksliklərin bərişdirilməsi sənəti» adlandırmışdır. Fəlsəfə tarixində dialektikanın aşağıdakı tarixi formaları fərqləndirilir:

1. Antik dövrün dialektikası (ən parlaq nümayəndələri Heraklit və Sokrata qədərki filosoflar)

2. XVIII əsr – XIX əsrin birinci yarısı klassik alman fəlsəfəsinin idealist dialektikası (İ.Kant, H.Fixte, F.Şelling, H.Hegel).

3. Materialist dialektika (K.Marks, F.Engels, sovet məktəbinin filosofları E.İlyenkov, V.S.Qott və b.).

Daha dar mənada dialektika «tezis-antitezis-sintez» sxemi üzrə reallaşan qnoseoloji metodun (metodoloji idrak prinsipinin) adıdır.

Bu metoda görə, əvvəlcə dərk edən subyekt reallıqda müəyyən təzahürü fərqləndirir, həmin təzahür üçün anlayış, yaxud formul (mühakimə) formalaşdıraraq, onları tezis kimi nəzərdən keçirir. Sonra idrak prosesi antitezisin – məzmunu tezisə qarşı qoyulan formulun, yaxud anlayışın formalaşdırılması yolu ilə davam edir. Yalnız bundan sonra subyekt tezis və antitezis arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzərdən keçirilməsinə və

dərkinə – sintezin dərkinə keçir. Proses sintezin daha yüksək səviyyəli tezis kimi nəzərdən keçirildiyi metasəviyyədə təkrarlana bilər. Bu yolla həqiqət dərk olunur.¹

Metafizika və eklektika dialektikaya qarşı qoyulur. Müasir təfəkkür, dünyanın düzgün dərk, düzgün hərəkət etməyə kömək göstərən dünyagörüşü dialektikaya, dialektik təfəkkür vərdişlərinə yiyələnəndən mümkün deyildir.

Metafizik idrakın əksinə olaraq, dialektik idrak dünyaya haqqında biliklərimizin qeyri-stasionar (dəyişkən) xarakterini nəzərə alır və dünya haqqında biliklər sistemini anlayışların zaman etibarilə inkişaf etdiyi dinamik sistem kimi nəzərdən keçirir. Bundan başqa, dərk olunan reallığın özü dinamik xarakter daşdığından, dialektik idrakın məntiqi sxemləri labüd surətdə həm klassik formal məntiqin mühakimələrinin deduktiv sxemlərindən, həm də temporal (zaman) məntiqlərində və onların genişlənmələrində tətbiq edilən mühakimə sxemlərindən istifadə olunmasını tələb edir.

Dialektikada (həmin prosesin tarixini və mümkün gələcəyini ehtiva edən) «proses» anlayışı və (bir hissəsi kimi digər münasibətlərlə əlaqələrinin ehtiva olunduğu) «münasibət» anlayışı ümumi (tarixi və digər şeylərlə xarici əlaqəsi olan nəşə) anlayışından üstün tutulur. Dialektika əsas etibarilə münasibətlərin dörd tipinin tapılmasına yönəlmişdir: eyniyyət (fərq); əksliklərin birbirinə qarşılıqlı surətdə nüfuz etməsi, kəmiyyət-keyfiyyət

yət və ziddiyyət.

XIX əsrdə Qərbi Avropa fəlsəfəsində dialektika anlayışından fəal surətdə istifadə olunmuşdur. Hegelin tətbiqi idrakda subyektin və obyektin bölünməsinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş fəlsəfi metod kimi dialektika təlimi daha məhsuldardır. Lakin ölkəmizin ənənəsinə görə, çox vaxt Hegel dialektikası dedikdə onun Engels tərəfindən təfsiri başa düşülür. Belə ki, Engels tərəfindən «Dialektikanın üç qanunu» ifadə olunmuşdur. Həmin qanunlar aşağıdakılardır:

1. Kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçid qanunu.
2. Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu.
3. İnkarı inkar qanunu.

Birinci qanunda Engels keyfiyyət, kəmiyyət və meyar kateqoriyalarını müəyyən edir. Keyfiyyət predmetin daxili müəyyənliyi, predmeti, yaxud bütövlükdə təzahürü xarakterizə edən təzahürdür. Keyfiyyət varlığın ilkin birbaşa müəyyənliyidir. Kəmiyyət isə şeyin zahiri müəyyənliyi olan varlıq üçün fərqsiz» müəyyənlikdir. Keyfiyyət və kəmiyyət bir-birindən asılı olmadan mövcud ola bilməzlər, çünki hər hansı şey, yaxud təzahür həm keyfiyyət xarakteristikası, həm də kəmiyyət göstəriciləri ilə müəyyən olunur. Keyfiyyət və kəmiyyət «müəyyənliyi»nin nümayişi qismində meyar, yeni göstəricilərin nisbəti, özünəməxsus tarazlıq çıxışıdır.

Meyarın pozulması keyfiyyəti dəyişir və bir predmeti başqa predmetə, bir təzahürü başqa təzahürə çevirir. Tədrisçilikdə fasilə, yaxud keyfiyyət sıçrayışı baş

¹ Карл Р. Поппер. Что такое диалектика?. М., 1995, с.75.

verir - bu, bir keyfiyyət halındaq başqasına keçidin ümumi formasıdır. Kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçidin klassik nümunəsi buz-su-buxar çevrilməsidir. Buz qızdıqca əvvəlcə kəmiyyət dəyişikliyi baş verir, temperatur artır.

Selsi üzrə 0 dərəcədə qızmanın davam etməsinə baxmayaraq, temperatur artır-artmır, buz suya çevrilir. Bu, artıq keyfiyyət dəyişikliyi. Suyun daha da qızması yenə əvvəlcə kəmiyyət (temperaturun artması), sonra isə keyfiyyət (Selsi üzrə 100 dərəcədə buxara çevrilmə) dəyişiklikləri doğurur.

Dialektikanın ikinci qanunu onun daxili mənbəyini inkişafda açıqlayır. Engelsin fikrincə, hər hansı inkişafın əsasını əks cəhətlərin mübarizəsi təşkil edir. Bu qanunun qüvvəsini açıqlayarkən o, əksliklər arasında əlaqə və qarşılıqlı təsirin mövcudluğunu vurğulayır və subuta yetirir ki, onlar hərəkətdə olan, qarşılıqlı sürətdə əlaqəli və qarşılıqlı fəaliyyətdə olan meyillərdir. Bu qarşılıqlı əlaqə onların hər birinin öz əksliyinə malik olmasında ifadəsini tapır. Dialektik əksliklərin digər cəhəti tərəflərin və meyillərin qarşılıqlı inkarıdır, məhz buna görə də vahid təməl tərəfləri mahiyyət etibarilə əksliklər olub, yalnız qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində deyil, həm də qarşılıqlı inkar vəziyyətindədir. Hegel əksliklərin məhz belə qarşılıqlı münasibətlərini ziddiyyət adlandırır. «Ziddiyyət istənilən hərəkətin və həyatiliyin köküdür, çünki yalnız o, ziddiyyəti ehtiva edir, hərəkət edir, impulsa və fəaliyyətə malikdir». İstənilən ziddiyyətlərin həlli sıçrayış, həmin obyektin keyfiyyət dəyişikliyi olub, onu köhnəni inkar

edən keyfiyyətə fərqli obyektə çevirir.

Əksliklərin mübarizəsini və vəhdətini işığın ikili təbiəti ilə əks etdirmək olar: bəzi hallarda o özünü hissəciklərin axını kimi, digər hallarda isə dalğa kimi aparır. Bioloji təkamüldə məhz irsiyyət və dəyişkənliyin mübarizəsi yolu ilə yeni həyat formalarının təşəkkülü baş verir.

Dialektikanın üçüncü qanunu, Engelsə görə, inkişaf prosesinin ümumi nəticəsini və istiqamətini əks etdirir. İnkara yeni keyfiyyət tərəfindən köhnə keyfiyyətin məhvini, bir keyfiyyət vəziyyətindən digərinə keçidi ifadə edir. İnkişaf prosesi irəliləmə xarakteri daşıyır. İrəliləmə və təkrarolunanlıq tsiklikliyə spiralvari forma verir və inkişaf prosesinin hər bir pilləsi özünün məzmunu etibarilə daha zəngindir, çünki o, əvvəlki pillədə toplanmış bütün ən yaxşı cəhətləri ehtiva edir.

İnkara məntiqi inkarı: «Bu doğrudur», «Bu səhvdir», «Bu səhv deyildir». Sonuncu mühakimə inkar olsa da, başqa münasibətdə təsdiqlə eyni mənanaya malikdir. Adi bir misal: iqtisadiyyatın inkişafı zamanı çiçəklənmə dövrü böhranla əvəzlənir, sonra çiçəklənmə və yenə böhran gəlir. Marksın dialektik materializminin əsasında Hegelin materialist prinsiplər əsasında yenidən işlənmiş dialektikası durur. Marks fəlsəfəni elm kimi başa düşür və onu sırf elmi metod üzrə qurmağa çalışır. O, abstraktan konkretə keçir. Varlıq şüuru müəyyən edir, şüur müstəqil mahiyyət kimi deyil, materiyanın özünü əks etdirmək xassəsi kimi başa düşülür. Materiya daimi hərəkətdə və inkişafdadır. Materiya əbədidir və sonsuzdur,

o, dövrü surətidə müxtəlif formalar alır. İnkişafın ən mühüm amilini təcrübə təşkil edir. İnkişaf dialektika qanunları – əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, kəmiyyətdən keyfiyyətə keçid və inkarı inkar üzrə cərəyan edir.

Çin fəlsəfəsində dialektika ənənəvi olaraq İn və Yan kateqoriyaları ilə bağlanır. Çin mütəfəkkirlərinin fikrincə, bu kateqoriyalar təzahürün əks tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsini və bir-birinə çevrilməsini əks etdirir. Məsələn, «in» qaranlıq, yumşaq, çevik olduğu halda, «yan» işıqlı, sərt, bərkdir. «In» «yan»a keçir, qaranlıq işıqlanır və s.

Sovet dövründə dialektikanın yeganə məqbul forması marksizm-leninizm hesab olunduğundan onun qeyri-ortodoksal inkişafı cəhdlərinə şübhə ilə yanaşırdılar. SSRİ-nin süqutundan sonra dialektik xeyli dərəcədə «dəbdən düşdü», hərçənd bir çox müəlliflər onu müsbət qiymətləndirməkdə davam edir. Orijinal dialektik konsepsiyalar təklif etmiş müəlliflər arasında Henrix Batişşev, Aleksey Losev, Yuri Rotenfeldi qeyd etmək olar.

Elmin müasir vəziyyəti üçün başqa adlar altında dialektikanın ideyaları xeyli inkişaf etdirilməklə və konkretləşdirilməklə dialektikanın adının unudulması xarakterikdir. Belə vəziyyət XX əsrdə marksizm-leninizm və «açıq cəmiyyət» fəlsəfəsi arasında ideoloji mübarizənin əks-sədasıdır və yəqin ki, keçici xarakter daşıyır. Dialektikanın yuxarıda qeyd olunan qanunlarının hər birində tərəqqini nəzərdən keçirək.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə nəzərdən keçirilən

keçid sıçrayış yolu ilə baş verir. Belə sıçrayışların qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi bu dialektik qanunauyğunluğun işlənilməsində əsas nailiyyət hesab olunur. Qeyri-bərabər çəkili proseslərin termodinamikasında mərkəzi yeri bifurkasiyalar haqqında təsəvvür tutur. Sıçrayışlar bifurkasiya nöqtələrində – sistemin böhran vəziyyətlərində baş verir, bu zaman sistem fluktuasiyalar barəsində dayanıqlığını itirir və qeyri-müəyyənlik yaranır: sistem xotik vəziyyət kəsb edəcəkdir, yoxsa nizamlılığın yeni, daha diferensiasiyalı və yüksək səviyyəsinə keçəcək? Bifurkasiyaya aparıb çıxaran dayanıqsız vəziyyətin nümunəsi inqilab zamanı ölkədə yaranan vəziyyətdir. Sıçrayışın istiqaməti fluktuasiyalarla müəyyən olunduğundan, prinsip etibarilə gələcək müəyyən olunmazdır, halbuki ümumiyyətlə hər bir insan tarixin gedişini dəyişdirə bilər. Bifurkasiya nöqtələrində sıçrayışlar həm tərəqqiyə, şəm də tənəzzülə aparıb çıxara bilər.

Fəlakətlər nəzəriyyəsində (R.Tom, Fransa, V.I.Arnold, Rusiya) diqqət xarici şəraitin kiçik dəyişikliklərinə qəfil cavab kimi sıçrayışların (fəlakətlərin) yaranması imkanı kimi mühüm aspektin üzərində cəmləşdirilmişdir. O, ürək daralmasının tədqiqinə, optikada, embriologiyada, linqvistikada, eksperimental psixologiyada, iqtisadiyyatda, hidrodinamikada, geologiyada və elementar hissəciklər nəzəriyyəsində tətbiq olunmuşdur. Fəlakətlər nəzəriyyəsi əsasında gəmilərin dayanışlığının tədqiqi, beyin fəaliyyətinin və psixi pozğunluqların, həbsxanalarda məhkum qiyamlarının, birja oyunçularının davranışının, alkoqolun nəqliyyət vasitələrinin sü-

rücülərinə təsirinin modelləşdirilməsi həyata keçirilir.

Təsvir edilən iki istiqamət digərləri ilə birlikdə (Q.Haken, Almaniya, S.P.Kurdyumov və Y.N.Knyazeva, Rusiya) sinergetika adlı yeni fənlərarası elmi istiqamət kimi nəzərdən keçirilir. Dialektika və sinergetika arasında qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif sxemləri, o cümlədən dialektikanın tərkib hissəsi kimi sinergetika haqqında, yaxud dialektikanın sinergetikaya keçməsi haqqında təsəvvürlər təklif olunmuşdur.

Dialektik yanaşma təkamülün incə təbiət daxil olmaqla, materiyanın bütün səviyyələrinə baş verdiyini müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir Əksliklərin mübarizəsi prinsipinin müasir işlənilməsi təkamülün hərəkətverici qüvvələrinin universallığını göstərmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bioloji təkamülün hərəkətverici qüvvəsi əksliklərin – irsiyyətin və dəyişkənliyin mübarizəsidir. Analoji əksliklər təkamülün digər səviyyələrində də reallaşdığından, həmin anlayışları məzmunu xeyli genişləndirilmişdir. Dəyişkənlik müxtəlifliyi təmin edir, o, qeyri-müəyyənlik şəraitində təsadüf vasitəsilə reallaşır. Bunlara turbulentiyyət və Broun hərəkəti (cansız təbiətdə), mutasiyalar (biologiyada), münaqişələr (cəmiyyətdə) aiddir. İrsiyyət öz xüsusiyyətlərini, gələcəyin keçmişdən asılılığını qorumaq qabiliyyətini şərtləndirir. Beləliklə, söhbət texnika və mədəniyyət daxil olmaqla, elementar hissəciklərdən cəmiyyətə qədər təkamülün bütün səviyyələrində hərəkətverici qüvvələrin (əksliklərin) ümumi xarakterinin dərkindən gedir.

*«Heçnə bilməyən insan və bilməyə çalışmayan
İnsan çox bədbəxdir. Çünki ona iki
bədbəxtlik birdən üz vermişdir».*

Aristotel

Fəsil 3. Natiqlik məharəti əsaslarının mənimsənilməsində məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyəti

İnandırıcı nitq söyləmək üçün nəinki öz fikrinin doğruluğunda əmin olmaq, hətta sərbəst danışma qabiliyyətinə, ana dilinin zənginliyinə də malik olmaq lazımdır. Məhkəmə qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan natiqin məqsədi hər müəyyən halda öz fikirlərini ən zəruri, dəqiq və ifadəli sözlərin ifadə edilməsindən ibarətdir. Hər nitqin əsası sözə diqqətlə yanaşmaqdır, xüsusən məhkəmədə. Dil və üslub üzərində iş nitqə hazırlığın vacib mərhələsi sayılır.

Öz mülahizəsini qorumaq üçün natiq, onu yüksək nitq mədəniyyətinə məcbur edən fikir və hisləri söyləmək üçün ən münasib dil formasını tapır. Mədəni nitq – lüğətin məna doğruluğu, zənginliyi və genişliyinə aid olan, hal-hazırda mövcud olan düzgün tələffüz və vurğu normalarına cavab verən qrammatik düzgünlük, məntiqi düzgünlük sayılır.

Dil sosial hal kimi insanın fəaliyyətinin bu və ya digər forması ilə bağlı olan müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Dilin zəruri ictimai funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: ünsiyyət, xəbər və təsir. Bu funksiyaların həyata

keçirilməsi üçün funksional üslub adlanan dilin müvafiq növləri var. Aşağıda göstərilmiş dil üslublarını ayırmaq olar: danışıq, elmi və rəsmi-iş, publisistik və ədəbi-bədii. Bütün bu üslublar çox vaxt dolaşlıq olur, bu da nitqin hansı üslubda tələffüz olunduğunun təyin edilməsini çətinləşdirir.

Məhkəmə nitqinin dili bütün funksiyaları yerinə yetirir: ünsiyyət, xəbər və təsir, buna görə ona bütün dil üslubları xarakterikdir. İnsanların yaşayış qeyri-rəsmi tərəflərinə xidmət edən danışıq üslubu məhkəmə nitqini asan və aydın edir. Elmi və rəsmi – iş üslubları, xüsusi elmi terminlər, hüquqi kateqoriya, hazır, standart formulalar toplusundan, yəni qanun normalarından istifadə etməyə kömək edir. Bu üslubdan istifadə etmək zəruridir, çünki məhkəmə nitqinə hüquqi təhsilli və müəyyən hüquqi savada malik insanlar qulaq asır: hakimlər, prokurorlar, vəkillər, xalq iclasçıları. İctimai-siyasi məlumat, təşviqat və təbliğat, biz müəyyən etdiyimiz kimi məhkəmə nitqinə məxsus olan publisistik üslubun məqsədləridir. Bu üslub yüksək emosionallıqla xüsusiyyətlənir və bu nitqdən ifadəli, ədəbi düzgün nitq tələb edir.

Bədii dildən düzgün istifadə etmək – müəyyən normativ məsləhətlərə riayət etmək deməkdir. Bu məsləhətlərə ona görə riayət etmək lazımdır ki, onların pozulması auditoriyanı işə baxılmasından ayırır, nitqin məzmununun qabağını alır, onun təsirini azaldır. Normativ məsləhətlər natiqin stolüstü kitabı olmalı lüğətdə, qrammatikada, kitablarda, xüsusi soraq kitabçalarında verilir.

Dilin hiss edilməsi anadangəlmə qabiliyyət ola bilər, lakin onu həm də inkişaf etdirmək lazımdır.

Öz üzərində aparılan daimi iş, auditoriya qarşısında tez-tez çıxışlar nəticəsində hər natiqin öz üslubu düzəlir. Natiqlik üslubu natiqlik sənəti üslubu vasitəsilə həyata keçən konkret və fərdiləşdirilmiş formadan ibarətdir.

Natiqlik üslubu – nitqin forma və xüsusiyyəti, onun tonu və intonasiyası, sözün ifadəliyidir; o, nitqin mahiyyətini ən uğurlu ifadə edən bütün ifadəli vasitələri bir yerə toplamağa imkan verir.

Natiqlik üslubunda natiqin şəxsiyyəti, onun fərdi xüsusiyyətləri, ümumi mədəniyyəti, xüsusi bilikləri, həyat boyu toplanan təcrübəsi, natiqlik sənəti, qabiliyyəti və müəyyən istedadı, natiqlik məharətinin daxili ritmikası: nitqin tempi, təmkinliyi, ehtiraslılığı ifadə olunur. Layiqli natiq olmaq üçün iti həssaslığa, müşahidəçiliyə, yüksək emosionallığa, insanlarla bilavasitə açıq ünsiyyət cəhdinə malik olmaq və öz natiqlik məharətini daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Beləliklə, səmimi məhkəmə nitqini söyləmək üçün ona əsaslı hazırlaşmaq, öz üzərində daimi işləmək, hüquqi və digər bilikləri təkmilləşdirmək; çox mədəni (yüksək mədəniyyət) və təhsilli insan olmaq; iş materiallarını, qanunu, məhkəmə təcrübəsini, elmi ədəbiyyatı yaxşı bilmək lazımdır, nitq planı olmalıdır, onu məşq etmək, özünü çıxışa emosional cəhətdən hazırlaşmaq lazımdır.

Hər natiqin fəaliyyətində ən məsuliyyətli an –

məhkəmə auditoriyasında böyük hazırlıq işin nəticələri çıxarılan zaman nitqin söylənməsidir. Məhz bu nitqin söylənməsi zamanı natiqin qarşısında duran məqsədlər reallaşır, buna görə də tam haqla kommunikativ mərhələsinə natiqlik məharətinin kulminasiyası deyilir. Bütün böyük, qabaqda gedən yaradıcı iş natiqin əsas fəaliyyətinin həyata keçməsinə yönəldilir – dinləyici qarşısında nitqlə çıxış.

Hər natiqlik çıxışının tərkibi və onun mövzusu natiqin ustalığı ilə təyin edilir. Natiqlik çıxışının forması isə dinləyicinin tərkibindən, konkret vəziyyətdən, natiqlik üslubundan asılıdır. O, elə olmalıdır ki, nəinki məhkəmə tərkibi, hətta məhkəmə iclasında bütün iştirak edənlər üçün nitqin məzmunu sadə, aydın və inandırıcı olsun. Məhkəmədə nitqin forması ətraflı düşünülür və əvvəlcədən hazırlanır, lakin bütünlükdə o, natiqin xarici şəraitini nəzərə almaqla nitqi düzəltmə imkanı olan zamanı onun söylənməsi vaxtı tərtib edilir. Nitqin məzmunu və forması üzərində işləmək üçün ona yaradıcılıqla yanaşmaq lazımdır, lakin bu heç də həmişə təcrübədə istifadə olunmur.

Məhkəmədə natiqlik məharəti formasının rolu haqqında A.P.Çexov çox doğru yazmışdır: "...şübhəsiz fakt-dır ki, onu vicdanlı, təcrübəli insan izah edir və bu daha da aydın olur – bu birincisi; ikincisi, istedad – təbii gücdür, bu daşları da qəmə çevirə bilən tufandır...", "... tələffüz edilən sözdən, formasına görə deyilən cümlədən asılı olaraq eyni sözün min mənası və incəlikləri var".

Hər bir ictimai nitq kimi məhkəmə nitqinin söylə-

nilməsi zamanı biz müəyyən etdiyimiz kimi başlanğıcın böyük rolu var və o, orijinal, aydın və fərdi olmalıdır. Nitqi söyləməyə tələsmək lazım deyil! Söz verilən zaman ayağa qalxmaq və bir az susmaq lazımdır. Başlanğıc fasiləsinin böyük rolu var, çünki həmin saniyədə auditoriya natiqlə tanış olur və onun haqqında öz birinci təəssüratını qurur. Bundan əlavə, başlanğıc fasilə zamanı dinləyici ilə müşahidə əlaqəsi təyin edilir. Nəhayət, başlanğıc fasiləsi natiqə tribunaya öyrəşməyə və həyəcana qalib gəlməyə kömək edir. Hər natiq özündə qərarlılığı, əsəbliliyi boğmalıdır. Özündə "natiqlik həyəcanına" qalib gəlməyi və əminlik hissini əldə etmək üçün iş materiallarının əla bilməsi, öz mövqeyinin düzgün olmasında əminlik, nitqə gözəl hazırlıq, hər çıxışın gedişində yetişdirilən natiqin cəsarətli və qətiyyətli olması kimi xüsusiyyətləri də məhkəmə natiqinə kömək edir. A.F.Koni yazırdı; "həyəcanlılığın ölçüsü sərf olunmuş əmək hazırlığına və ya daha doğrusu, hazırlıq nəticəsinə tərs proporsionaldır".¹

Lakin "natiqlik həyəcanını" yaradıcılıq həyəcanlılığı ilə səhv salmaq lazım deyil, çünki o, camaatla görüşü gözləyən natiq üçün təbiidir. Belə həyəcanlılıq lazımdır. O, natiqi stimullaşdırır (həvəsləndirir) və auditoriya ilə birinci əlaqə dəqiqələrində öz arxasınca dinləyiciləri çəkməyə imkan verən ruhlandırmağa keçir, ən yüksək yaradıcılıq isə – natiqin fəaliyyətini ən yaxşı stimullaşdıran və onun məhsuldarlığını artıran ilhamdır. Lakin il-

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956, с. 56.

hamı idarə etmək lazımdır və burada böyük rolu iradə başlanğıcı oynayır. Öz biliklərində, görünüşlərində, öz natiqlik qabiliyyətində əmin olmaq lazımdır, lakin əminlik heç vaxt özünə inamla və özünə vurğunluğa keçməməlidir. Öz hislərini yaxşı idarə edən natiq özündə şübhə, qorxusunu tez boğur.

Başlanğıc fasilə zamanı təcrübəli natiq auditoriyanın əhval-ruhiyyəsini, onun münasibətini özünə qarşı, nitqin məzmununa qarşı başa düşür, düzgün tonu müəyyən edir və dinləyicilər ilə əməkdaşlıq şəraitini yaradır. Təbii ton əldə etmək üçün nitqi susaraq, sakit, az sözlər istifadə edərək başlayırlar. Məhkəmə nitqi həmişə "Möhtərəm hakimlər!" sözündən başlanır. Ən yaxşısı onu sadə, yavaş tempə və nisbətən asta başlamaqdır.

Natiq nitq söylədikdə dinləyicilərə baxır, məhkəmə ilə daimi müşahidə əlaqəsini saxlayaraq ona müraciət edir. Bədənin vəziyyəti yalnız nitq zamanı dəyişir və heç vaxt fasilə zamanı dəyişmir. Natiqin vəziyyəti, onun fərdi görünüşü ilə təyin edilir, lakin hər natiq asanlıq hisləri, hərəkətilik, öz vəziyyətinin təbii olmasına nail olmalıdır.

Nitqin sonu onu başlanğıcla əlaqələndirməlidir, bütün nitqə kompozisiya tamamlanma əhəmiyyətini verməlidir. O, elə olmalıdır ki, dinləyicilər ona qulaq asaraq hiss etsinlər ki, daha hər şey aydındır. Beləliklə, dinləyicilər nitqin məzmununa və natiqin səsinə görə bunu hiss etməlidirlər. Məhkəmədə nitqi təmtəraqlı cümlələr, sözlər ilə qurtarmaq tamamilə artıq və hətta yersizdir. Ən yaxşısı məhkəmə nitqini məhkəməyə

müraciətin dürüst ifadə edilməsi ilə sona çatdırmaqdır. Belə ki, bu müraciət dəqiq, aydın, qısaca deyilməlidir.

Əgər natiq bu vəziyyətdə deyilsə, nitqi məhkəməyə xahişlə bitirmək lazımdır. Həm prokuror, həm də vəkil məhkəməyə tələblə deyil, yalnız xahişlə müraciət edirlər. V.V.Leonenko belə hesab edir ki, müəyyən şərtlər daxilində, xüsusilə də ictimaiyyətdə böyük təsir buraxan ağır cinayətdən söhbət gedirsə dövlət ittihamçısı məhkəməyə müraciət edərək, öz nitqində "tələb edirəm" sözünü işlədə bilər. Belə ki, bu məhkəməyə qəti göstəriş, əmr xarakteri daşımamalıdır və "nəzakətə etika qaydalarına nəzarət edərək, cəmiyyətin fikrini əks etdirərək" ifadə edilir. Belə hesab edirik ki, məhkəmə istintaqı dövründə onun iştirakçıları (ittihamçı, təqsirləndirilən şəxs, müdafiəçi, zərərçəkmiş, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və onların nümayəndələri) müvafiq olaraq bərabər hüquqlardan istifadə edirlər və onlardan heç birinin digəri qarşısında heç bir üstünlüyü yoxdursa, o zaman prokuror tərəfindən tələbin xahiş yerinə formalaşması onu xüsusi vəziyyətə qoyur, bununla da qanunla nəzərdə tutulmuş birlik pozulur. Prokuror təqsirləndirilən şəxslə bağlı cinayət qanununun və ölçülərinin qəbul edilməsinə dair öz fikirlərini (tələblərini deyil) məhkəməyə bildirir.¹ Tələb etmək – öz tələbinin yerinə yetirilməsində təkid edərək qəti formada istəmək mənası kəsb edir. Bu şəkildə, prokurorun tələbi yalnız onun tələb etdiyinin tam yerinə yetirilməsi ola bilər. Bu halda

¹ Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. Киев, 1981, с. 47.

məhkəmə iclasının digər iştirakçıların çıxışı lazım gəlmir. Buradan belə aydın olur ki, məhkəmə istintaqının digər iştirakçıları kimi, prokuror da məhkəmədə hakimə tələb ilə deyil, xahiş ilə müraciət etməlidir.

Məhkəmə nitqinin vacib şərait effektivliyi kimi məzmun və kompozisiya ilə yanaşı, mədəniyyət sayılır, o, konkret şəraitdə və məhkəmə nitqinin məqsədlərinə müvafiq məhkəmə auditoriyasına ən yaxşı təsir təmin edən dil materiallarının istifadə olunması düzgün, normalara müvafiq olmalıdır. Məhkəmə müzakirələrinin nitq mədəniyyətinə yüksək tələblər irəli sürülür. Bununla yanaşı olaraq, unutmamaq lazımdır ki, öz növbəsində "məna tutumu və maraqlandırma qabiliyyəti, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, onlarda müəyyən təsir yaratmaq" nəzərdə tutan nitq mədəniyyəti onun ifadəliliyini təmin etmir. A.Ç.Kozarjevskinin doğru olaraq göstərdiyi kimi, ifadəlilik heç olmazsa, mülahizənin tərkibi, məqsəd və vəziyyətinə uyğun gələn dilin fonetik, qrammatik və leksik vasitələrinə uyğun olaraq istifadə olunur.

Mədəniyyətli, ifadəli nitq yalnız zəngin lüğət ehtiyatı olan natiqdə ola bilər. Natiq lazımi sözü axtaran zaman parazit sözlərin olduğu fasilə yaranır. Parazit sözlərin dinləyicilərin diqqətini cəlb etməsinə, hətta bəzən onları şənəndirməsinə baxmayaraq, onlar nitqin mənimsənilməsinə çətinləşdirir. Belə vəziyyətdə nitqin məzmunu çətinlikdə mənimsənilir. Nitqin söylənilməsinə yaxşı hazırlaşmaqla, asta danışmaq və öz nitqini izləməklə belə sözlərdən tamamilə xilas olmaq lazımdır.

Kifayət qədər olmayan söz ehtiyatı uzunçuluğa

gətirib çıxarır. Çünki natiq lazım gələn sözü tapmaq üçün, "belə deyək ki", "bu", "belə deyilir ki", "deməli" kimi lazımsız, parazit sözlərə müraciət edir. Bəzən eşitmək olar: "dostunu müdafiə edən təhlükəli residivist hesab edilə bilməz"; "ən tərbiyəsiz formada söyüşlər söyürdü"; "o yumruğu ilə zərərçəkmişə zərbə endirdi"; "bu zavodda işləyən şəxslərin çoxu, xüsusilə əmək intizamını pozmuşlar"

Kifayətsiz lüğət ehtiyatı söz çoxluğuna gətirir, çünki, natiq lazımi sözü axtarmağa çalışdıqda, bir çox artıq, lazımsız, parazit sözlərə müraciət edir: "belə ki,", "bu", "demək olar ki", "beləliklə" və s.

Yalnız dinləyicilər üçün deyil, eləcə də xalq iclasçıları üçün aydın olmayan hüquqi terminlərdən sui-istifadə etmək lazım deyil. Az istifadə olunan terminlər nitqdə aydınlaşır, lakin xarici dildə olan sözlər isə o an azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Məhkəmə nitqində zəldə iştirak edənlərin əksəriyyəti üçün aydın olmayan ixtisar olunmuş sözlərdən istifadə etməyin (məsələn, "maddi sübut"). Natiqlərin dil səhvlərinin tam sırası kontaminasiyalarla – tələffüz, quruluş və mənada oxşar olan iki söz və ya ifadənin hissələrinin ixtisar olunma ilə yaranan yeni söz və ya sabit söz birləşməsinin yaranması ilə bağlıdır. Natiqə yaxşı üslub tələbi irəli sürülür.

Bu fel formalarının, sifətlərin, sinonimlərin, dərəcələrin düzgün işlədilməsini şərtləndirir. Fel forması nitqi dinamik edir. Məsələn, Levçinskinin işinə əsasən, Y.S.Kiselev demişdir: "Moxova Lecçinskaya bu sözləri özünə görə belə izah etmişdir. O dediyi sözə görə Mo-

xovu bağışlamışdır lakin unutmamışdır. Unuda bilmədi". Vəkil E.S.Vasiliyevin nitqindən:

"Üç il əvvəl iddiaçı Oleq Kurpiyanov, ilk dəfə Olqa adlı qızı valideynlərinin evinə atası və anası ilə tanış etmək üçün gətirmişdir. O, hamının xoşuna gəlmişdir. Ünsiyyətdə ciddi, utancaq və mülayim".

Nitqdə sinonimlər müxtəliflik təşkil edir. Bəzən elə olur ki, natiqlər sinonimləri düzgün seçmirlər. Məsələn, deyirlər: "yaxşı, hörmətlə" demək əvəzinə, "o xanımını incitmirdi, onunla insafla rəftar edirdi", və ya: "təmin edirdi" əvəzinə "Medvedev dəfələrlə bomjlara baş çəkirdi" deyirlər. Sinonimlərdən istifadə etmək bacarıqsızlığı tautologiyaya gətirib çıxarır. Bəzən eşidirik: "valideynlər tərəfindən tərbiyələndirici mövqedə dayanmaq" və ya "müəyyən əşyaların müəyyən qiymətləri müəyyən qədər artırılmışdır".

Dərəcələr hadisənin təbiətini qüvvətləndirir və dinləyicilərin diqqətini artırır. F.M.Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" romanının müdafiəçisi deyir:

"... bu adamlar üzdən bərkürəkli, şiddətli və hirsli dirlər... onların ürəkləri tez-tez zərif, gözəl və ədalətli bir şey arzu edirlər..."

Nitqin ifadəliliyi məhkəmə natiqləri tərəfindən nadir hallarda istifadə edilən sual-cavab, təkrar dialoq formaları da verir. Vəkil Y.S.Kiselevin nitqindən:

"Felyeton müstəntiq tərəfindən işə daxil edilir."

Həmçinin məhkəmə orqanları tərəfindən tez-tez istifadə edilən dialoq forması sual-cavab üsulu təkrar nitqə ifadəlilik verir. Vəkil Y.S.Kiselyovun ifadəsi:

"Müstəntiq tərəfindən işə daxil edilib. Niyə? Bir sübut kimi? Onun yerində Felyeton ola bilməz. O, xəbərdar şəxsin fikri kimi daxil edilib? Amma qanuna uyğun olaraq bu da mümkün deyil. Nə üçün felyeton daxil edilib? Hakimlər üçün ədəbli xəbərdarlıq kimi, yəni "Siz, sözsüz, istənilən qərar qəbul edə bilərsiniz, lakin nəzərə alın ki, ictimai fikir hal-hazırda ifadə olunubdur?" Yox, mən ittiham hakimiyyəti tərəfindən məhkəməyə təsir etməsinə yol verə bilmərəm. Onda nə üçün felyeton işə daxil edilib? Bu məlum deyil".

Təkrardan istifadə məhkəmə nitqinin ifadəliliyini artırır. Nyurnberq prosesi zamanı R.A.Rudenkənin ifadəsi:

"Tariximizdə birinci dəfədir ki, insanlara qarşı cinayətkarlar Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi qarşısında öz cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar, ilk dəfədir ki, xalq torpağının çox böyük sahələri qana bulamış, günahsız insanların milyonları məhv etmiş, mədəni dəyərləri ayaqlanmış, sistemə qocaların, arvadların və uşaqların öldürməsinə, işgəncəsini, məhv etməsinə daxil etmiş, dünyada ağalığ etmək üçün çox şiddətli tələbi bildirmiş və dünyanı görünməmiş fəlakətlər uçuruma salmış şəxslər üzrə mühakimə yeridir."

Leypsiq prosesi zamanı Q.Dmitrovun ifadəsi:

"Mən fərz edirəm ki, mən kobud və şiddətli dillə danışırım, amma mənim mübarizəm və həyatım da kobud və şiddətli olmuşdur. Lakin mənim dilim açıq və həqiqidir. Mən, adətən, hər şeyi öz adı ilə adlandırırım, mən burada öz müdafiə ediləni müdafiə edən vəkil kimi

ifadə etməyirəm. Sadəcə, mən müttəhim kommunist kimi öz-özümü müdafiə edirəm. Mən öz kommunist inqilabi vicdanımı müdafiə edirəm. Mən öz fikirlərimi, kommunist məsləklərimi müdafiə edirəm. Mən öz həyatımın mənasını və mahiyyətini müdafiə edirəm”.

Öz formasına görə, məhkəmə nitqi düzgün, aydın, bədii, ifadəli olmalıdır və bunun üçün natiq sözün çoxmənalılığını anlamalı və hiss etməlidir, eyni zamanda da dilin bütün imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. "Nitq mədəniyyəti natiq üçün, birinci növbədə, həmin janrın spesifikasiyasına əsaslanan nitq ustalığıdır, bütün imkanlardan bacarıqla istifadə etməkdir, bu öz müasir inkişaf mərhələsində dil danışanın sərəncamına verilir”.

Yaxşı üslubun ən vacib tələbi aydınlıqdır. Nitqin aydınlıq meyarı onun dinləyicilər tərəfindən anlaması, onun sadəliyi, asanlıığıdır. Sadə ifadə məhkəmə nitqinin vacib xüsusiyyətidir. Dinləyicilər natiqin hər bir sözünü, natiq başa düşdüyü kimi anlamalıdırlar. Məhkəmədə nitq son dərəcədə aydın, sadə olmalıdır və cəhd göstərmədən dinləyici onu başa düşməlidir. Kvintilian öyrədirdi: "Elə danışmayın ki, anlasın, elə danışın ki, hakim sizi başa düşsün". Müasir ictimai nitqin aydınlığı ifadənin konkret auditoriyaya yönəldilmiş danışiq vəsi-tələri ilə yaxşı uyğunlaşması deməkdir. Aydınlıq şəraiti sözlərin düzgün tələffüz edilməsi, yəni, aydın və təmiz tələffüz etmə, düzgün qeyd etmə və ayrı-ayrı sözlərə, hecalara, cümlələrə fikir verməkdir. Nitqin aydın olması öz tələffüzünə bacarıqsız diqqət yetirməkdən yaranır. Beləliklə, qulaq səslərə, tələffüz edilən sözlərə,

dilə öyrəşərsə, o zaman tələb olunan aydınlığa çatmaq asan olar.

Məhkəmə nitqi sadə söylənilir, onu mürəkkəbləşdirməyə, qeyri-elmi etməyə, aidliyyəti olmayan problemlərə görə boşboğazlığa ehtiyac yoxdur.

Bir dəfə ittihamçı qismində çıxış edən A.İ.Urusov vəkilin səylə təqsirləndirilən şəxsə çıxılmaz maddi vəziyyəti onun yol yoldaşını bıçaqlamaq fikrini beyninə təlqin etdiyini vurğulamasına etiraz edirdi. "Birdən Urusov nitqin ortasında dayandı, öz mülahizələrini kəsdi, bir tərəddüd içində susdu və işin digər bir tərəfinə keçdi. İclas fasiləsi zamanı mənim bu durğu nə mənə verirdi, o özünü pis hiss etdimi sualıma, o cavab verdi: "Yox, elə deyil, sadəcə mən birdən birə demək istədim ki, bəli, o pullar təqsirləndirilən şəxsə bıçaq kimi lazım idi və mən bu yersiz söz oyununa yol verməmək üçün özümü dərhal ələ ala bilmədim”.

Dinləyiciyə yol tapmaq üçün nitqdə əsas rolu onun ritmikliliyi oynayır və bu da onları əmin etməyə kömək edir.

Nitqdəki vəzn vurğulu və vurğusuz hecaların müəyyən əvəzlənməsi ilə yaranır, vurğulu hecalar tonun yüksəlməsi, səslənmənin güclənməsi ilə seçilir, vurğuların bölüşdürülməsi və sözlərin yerləşdirilməsi nəticəsində isə cümlədə müəyyən vəzn yaranır. Nitqin vəzni onun sürəti və intonasiyası ilə bağlıdır. Nitqin sürəti həddindən artıq ləng (yatızdırır) və ya hədsiz dərəcədə sürətli (nitqin qavranmasını və anlaşılmasını çətinləşdirir) olmamalıdır. Məhkəmə nitqinin düzgün sürəti ona

əlavə təsirlilik gücü verir.

İntonasiya səslənən nitqin birgə işləyən elementlərinin (komponentlərinin) mürəkkəb kompleksidir və bunlar nitqin səs formasını, onun səslənməsini, nitqin məzmun və mənasının maddi təcəssümünü yaradırlar. İntonasiya nitqin məzmununu daha dolğun ifadə etməyə, dinləyicilərə natiqin əsas fikrini çatdırmasına kömək edir. Məhkəmə natiqinə, xüsusən yeni başlayana nitqin mətninə intonasiya vermək, burada durğu və hecaları qeyd etmək faydalıdır.

Şifahi nitqdə cümlənin mənasını dəyişə biləcək durğunun böyük əhəmiyyəti var. O, biz artıq bildiyimiz kimi, nitqin əvvəlində lazımdır, bir məsələdən digər məsələyə keçməni ayırır. Sonra edilən durğu son sözdə nə deyiləcəyində dinləyicilərin diqqətlərini saxlayır. Durğularla vacib yerləri, əsas sübutları, ən ciddi etirazları ifadə etmək lazımdır. Bunlar hüquqşünasın nitqinə səlislik verir, onun mənalılığını və təsirliliyini artırır.

Məntiqi və psixoloji durğular seçilir. S.Volkonskinin obrazlı ifadəsinə görə, "məntiqi durğu – səsiz nitqdir". O, məhkəmə nitqinə mükəmməllik, tamamlıq bəxş edir, məhkəmə nitqinin bir hissəsindən digərinə, bir cümlədən digər cümləyə keçməyə imkan verir. Psixoloji durğu cümləarası məna ilə müəyyən olunur və bədii nitqin təsirli vasitəsi kimi işləyir. Məsələn, nitqdə söyləyirlər: "Təqsirləndirilən şəxs zərərçəkənə yaxınlaşdı və...." dedikdə natiq fasilə edib öz fikrini davam edir. Bu cür durğu dinləyicilərin diqqətini, xüsusən bilavasitə bundan sonra nə deyiləcəyinə cəlb edir.

Məhkəmə nitqinin təsirliliyi onu bədiiləşdirir və bu zaman o estetik zövq verə bilər.

Məhkəmə nitqində hər zaman estetik məziyyətlərin olmasını tələb etmək olarmı?

Zənn edirəm ki, yox, çünki bədii istedad hər insana verilmir və ona görə hər məhkəmə nitqinə mədəniyyət, sonra isə ifadəlilik tələbi irəli sürülür. İfadəlilik nitqi məhkəmə natiqində yaxşı inkişaf etmiş bədii təfəkkür ilə olur, lakin məhkəmə qarşısında hər çıxış edən peşəkar hüquqşünas çalışmalıdır ki, onun nitqi ifadəli olsun, çünki bu, onun anlaması, emosionallığı və məhkəmə auditoriyasına təsiri artırmaq üçün və birinci növbədə, məhkəmə natiqinin mövqeyinin düzgün olmasında hakimləri inandırmaq üçün lazımdır. Çoxplanlı təsirlər birliyi (səmərəli, emosional, estetik) natiqin nitqinə inandırıcı güc verir. İfadəli nitq təsəvvürün fəaliyyətini, daxili görünüş və təsvir olunan şəklə, hadisənin, iştirak edən şəxsin emosional qiymətini yaradan bədii sözlərdən ibarətdir. Məhkəmə nitqində cinayətin səbəbi xüsusiyətində psixoloji suallar, prosesin iştirakçılarının şəxsiyyəti, cinayəti törətməyə yol verən səbəb və şərtlər tədqiq edildikdə bədii sözlərdən bacarıqla istifadə etmə zərurəti artır. Bu psixoloji təhlil öz əksini "mücərrəd fikirlərdə yox, şəklə yada salınması, ədəbi-bədii nümunələrə görə hadisənin təfəsilatı ilə təsvir edilməsində" tapır. Məşhur sovet vəkili Y.S.Kiselyovun bütün nitqləri məhz bu cür olubdur. Levçinski, Putilovlar və digərlərinin işləri üzrə nitqdə ustalıqla, yüksəl bədii səviyyədə cinayətin mahiyyəti, əsasları, səbəbləri təsvir olunur:

"Elə olur ki, insan hər hansı şərtlərə görə əhəmiyyətsiz küsmə, həddindən artıq təkəbbür, onun nöqsanlarını göstərməyə çalışan qərribə hazırlıq, onun mənliliyinə toxunmaq cəhdini görmək, onu alçaltmaq kimi nöqsanlardan əziyyət çəkir". Bu xasiyyətin xüsusiyyəti əsasən ailə münasibətlərində müşahidə olunur: insan səmimi əzab çəkir və həqiqətən ən mənalı və vacib qeydlərdən əziyyət çəkir. Belə insana qarşı münasibət necə olmalıdır? Onu bağışlamaq, onun bütün səhv və ya yanlış etdiklərinə göz yummaq və ya onun şəxsiyyətini qüsurlarını aradan qaldırmağa çalışmaq? Şübhəsiz ki, sonuncusu. Qalina Putilova, həqiqətən çox əzab çəkib. Lakin o ona görə əzab çəkib ki, ona qarşı Larisa Dmitriyevna və Dmitri Putilovun münasibətini düzgün başa düşmək üçün əhəmiyyətsiz incimə mane olurdu.

Məhkəmə natiqləri çox vaxt öz nitqinin təsirini artırmaq üçün bədii sözlərdən istifadə edirlər, bu və ya başqa hadisələri bədii formada söyləməyə çalışırlar.

Məhkəmə nitqinin ifadəliliyi effektivlik üçün yox, məhkəmə natiqinin çıxışının məzmununun auditoriya tərəfindən dərin anlama, sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi, iş üzrə onun tərəfindən təqdim olunan nəticələrin məhiyyəti üçün lazımdır. İfadəlilik nitqinə böyük əhəmiyyəti səs verir – güclü, qüvvətli və iti. İti, gözəl səs, yaxşı diksiya hissələrin, duyğuların və əhval-ruhiyyənin incəliklərini çatdırmağa imkan verir, nitqə qətilik, yüngüllük, sərbəstlik verir. Səs elastikliyinə təkmilləşdirilməsinə anadangəlmə qüsurları gizlətməyə yardım edən xüsusi məşqlər kömək edir. Natiqə nitq üsullarını inkişaf

etdirmək, səsine və tənəffüsünə fikir vermək lazımdır.

Nitqin ifadəliliyini və emosionallığını artıran danışığıdan kənar vasitələrə tam doğru hislər dili adlanan jest və mimika aiddir. Nitqin tərkibi təbii olaraq və çox vaxt düşünülmədən möhkəmlənir, həmçinin nitqi canlandıraraq, onu gözlə görünən edən jest və mimika ilə güclənir. Jest – emosional məna hərəkətidir. Həm jest, həm də mimika öz funksiyalarında genişdirlər; onlar dolğun və emosionaldırlar, xüsusidirlər və həmişə müəyyən ediləblər. Nitqdə natiqin dediklərinə zidd olan ikitərəfli jest və mimikaya yol vermək olmaz. Natiqin eyni jesti çox şey deyə bilər: nitqdə vacib olanları qeyd edə bilər, natiqin bu və ya digər fikrini aydın ifadə edə bilər, onun real məzmununu dərin açıqlamağa çalışa bilər, hal-hazırda söylənilən fikrin gizli mənasını güman edə bilər və s. Həm jest, həm də mimika dinləyicilər üçün aydın olmalıdır. Onlar səs nitqinin qabağını almırlar, onun mənalı tutumunu və ifadəliliyini gücləndirirlər. Məhkəmə natiqində jestlər daha təmkinli, tez olmayan, bədii oxucu və dramatik aktyordan daha şərti olurlar. Jest, ümumiyyətlə natiq üslubu kimi, olduqca şəxsidir, lakin buna baxmayaraq müəyyən qaydalar var ki, onlara riayət etmək lazımdır. Jestdən sui-istifadə etmək olmaz, çünki həddən artıq əl-qol hərəkəti natiqə kömək etmir, daha da mane olur, dinləyiciləri güldürür, onların fikrini nitqin əsas məzmunundan yayındırır.

Çətin ki, jest və mimikanı əvvəlcədən güzgü qabağında məşq etmək mümkün olsun. Məsələ ondadır ki, onlar nəinki ifadə olunan fikir ilə, hətta konkret şərait,

dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsi və natiqlik əhvalı ilə təyin olunurlar. Müxtəlif insanlarda hislər ayrı-ayrı jest və mimika ilə ifadə olunur. Bilmək lazımdır ki, jest və mimika – fikirlərin aydın, çox vaxt intuitiv ifadə olunmasıdır. Bunların hamısı jestlərin və mimikanın məntiqi əsaslandırılmasını hazırlayır və təyin edir. Lakin buna baxmayaraq, jest və mimika çox vaxt bir dəqiqlik haldır və bu da onların təbiiliyi və cazibəliyidir. Məhkəmə natiqinin duruşunda, onun jesti və mimikasında, onun işgüzarlığı, sadəliyi, hazırlığı, səmimiyyəti əks olunmalıdır. Beləliklə, jest və mimika, kinetik ünsiyyət sistemin elementləri olaraq, nitqin emosionallığını və ifadəliliyini gücləndirirlər və bununla da onun daha da yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Təcrübə göstərir ki, məhkəmə natiqləri həmişə səs, intonasiya, jest ilə nitqin ifadəliliyinin əlavə vasitələri kimi istifadə edə bilmirlər. Çox vaxt məhkəmə nitqlərinin söylənməsində statiklik və adilik müşahidə olunur. Nitqdə əsas səs intonasiya ilə seçilmir, jest, mimika ilə möhkəmlənmir. Bəzi natiqlər heç məhkəməyə və dinləyicilərə baxmırlar, hansısa bir tərəfə və ya stolun üstündə olan öz kağızlarına baxırlar. Bunların hamısı xoşagəlməz təəssürat yaradır və qətiyyətin auditoriyanın düşüncəsinə və hislərinə təsir etməyə kömək etmir.

Məhkəmə nitqinin mədəniyyəti – natiqlik ustalığının dinamik təkmilləşdirilmə prosesi, onun məzmununun və formalarının zənginləşdirilməsidir. Ona ümumi və hüquqi savadlılıq, nitqin düzgünlüyü, dilin zənginliyi (orijinallıq), qısalıq, sadəlik, asanlıq, aydınlıq və dəqiqlik,

bədiilik, emosionallıq xasdır.

"Bəzən biz bir-birimizlə mübahisə edərək sonra istifadə olunan və işlənən yanlış ifadəyə yol veririk", hərdən müəyyən fikir kimi də təqdim edilir. Bunların hamısı əvvəldən gəlir, o vaxt hər söz hökmən razılaşırdı, maşınla yazılırdı, sonra isə tribunadan oxunulurdu. Belə, biz tədricən mədəni müzakirə etməyi, opponenlərə səbirli və sübutlara əsaslanaraq etiraz etməyi unudduq. Natiqlik məharətinin üsulları itirilib. Bizim nitqlərimiz dağınıq, bəzən diliağır olurlar. Kino rejissorları S.Qerasimov, A.Fadeyeva, A.Dovjenko, V.Şklovski, B.Eyxenbaumun çıxışlarını yada salağ. Onlar necə də gözəl danışdılar, öz fikirlərini necə də dəqiq çatdırdılar, onların lüğət ehtiyatına qibtə etmək olardı. Hal-hazırda həyatda olan gözəl natiqlərə mən akademik D.Lixaçyovu, rejissor Q.Tovstoqonovu, aktyor M.Ulyanovu aid edirəm... Natiqlik məharətinin gənclər üçün nəzərdə tutulmuş klubunun təşkil olunması necə olardı? Axı, əvvəllər ritorika kursu tədris olunurdu!"

*«Xeyir işdə, bədbəxtlik üz verdikdə,
düşmənlə mübarizədə,
dost və qohuma köməkdə
dünya malına xəsislik etmə».*

Hacı Ərəstun Əliyev oğlu

Fəsil 4. Məhkəmə nitqi – açıq nitqin növü kimi. Çəkilmə cinayət prosesində təsiredici məhkəmə nitqin hazırlanması məharətinin əsasları

Müasir dövrdə dünyanın tərəqqipərvər qüvvələri, geniş xalq kütlələri milli dillərin işlənməsi sahəsini genişləndirmək, onların sosial mövqeyini möhkəmlətmək problemləri və məhkəmə nitqinə hazırlıq, nitqin planlaşdırılması və digər mühüm məsələlər üzərində daha tez-tez düşüncülər. Odur ki, indi məhkəmə icraatında məhkəmə nitqinə hazırlıq problemlərinin tədqiqi mühüm nəzəri əhəmiyyət və əməli aktualıq kəsb edir.

Başlıcası budur ki, bu məsələ tək-cə hüquq elminə aid olmaqla deyil, həm də ən əvvəl, qanunçuluq və hüquq qaydasını əsaslı surətdə gücləndirmək, vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması üçün etibarlı təminat yaratmaq, cəmiyyət və dövlət qarşısında onların öz vəzifələrini yerinə yetirməsini təmin etmək məqsədi güdür.

Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin 10-cu hissəsində göstərilir: «AR-da məhkəmə icraatı AR-nın dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. İşin iştirakçısı olub

məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tam tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilir».¹

Digər qanunvericilik aktlarında bu prinsip daha da dəqiqləşdirilir. Xüsusən cinayət-prosessual qanunvericiliyində tərcüməçinin cinayət işlərinə baxılması zamanı öz funksiyalarını dəqiq və tam həyata keçirməyə borclu olduğu bildirilir. Bu vəzifənin düzgün yerinə yetirilməməsinə görə müxtəlif cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Əgər bu tərcümə şəxsin ağır və xüsusi dövlət cinayətdə təqsirləndirilməsi ilə bağlıdırsa, üç ildən yeddi ilədək azadlıqdan məhrumetmə cəzası nəzərdə tutulur.

Tərcüməçinin xidməti bütün hallarda pulsuzdur. Məhkəmə təcrübəsi tələb edir ki, istintaq və məhkəmə sənədləri, ittiham hökmünün surəti təqsirləndirilən şəxsə yaxud məhkum edilmiş (bəraət qazanmış) şəxsə onun doğma və ya bildiyi dilə tərcümə olunmuş halda təqdim edilsin.

Göstərilən prinsip tək məhkəmə mərhələsinə deyil, həm də tədqiqat və ibtidai istintaq mərhələlərinə, habelə işin baxılmasında iştirak edən, izahat verən, vəsatət qaldıran bütün şəxslərə aiddir.

Məhkəmə icraatında dövlət dili mühüm yer tutur, belə ki, dil haqqında respublika qanunlarında deyilir ki, iş icraatı məcburi qaydada rəsmi dövlət dilində aparılmalıdır.

¹ Əsgərov Z. Konstitusiyaya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, s. 71.

Hansı dildə danışılması, hansı dildə hüquq münasibətlərinə daxil olma danışan şəxsin iradə və arzusundan asılı olaraq, nəinki subyektiv, həm də obyektiv məsələdir. Eyni zamanda burada obyektiv amillər subyektiv amillərdən daha böyük rol oynayır. Ünsiyyət vasitəsi kimi dil - dil aləmindən asılı olmayaraq, yəni ətrafdakılara hansı dilin aydın olması ilə bağlı danışan şəxsin iradəsindən kənar obyektiv fəaliyyətlə müəyyən edilir. Məhkəmə icraatında bu obyektiv amilləri müvafiq vəzifəli şəxslər nəzərə almalıdırlar, belə ki, xidmət zərurətindən asılı olaraq, baxılan işlə əlaqədar onlar bu və ya digər şəxslə dialoqa girməkdə maraqlıdırlar. Müstəntiq və ya hakim əvvəlcədən şahidin, zərər çəkənin, təqsirləndirilən şəxsin və prosesin digər iştirakçısını hansı dildə ifadə vermək istəməsini hiss edib bilməlidir. Ehtiyac olduqda milli dildən məhkəmə icraatının aparıldığı dilə tərcümələri təşkil etməlidir. Məhkəmədə nitq və mübahisə mədəniyyətinə riayət etməklə əsl həqiqəti üzə çıxarmaq lazımdır.

Məhkəmə icraatında milli dil prinsipinə uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, prosesdə iştirak edən şəxs qanunun tələbinə görə müəyyən hüquq və vəzifələrə malikdir. Həmin hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi dil bazası əsasında baş verir. Belə ki, məhz dil insanın hərəkəti ilə fikri arasında bilavasitə fəaliyyətdə olur. Dili digər ictimai hadisələrdən fərqləndirən spesifik cəhət odur ki, dil təkcə ünsiyyət vasitəsi və fikirlər dəyişməsi deyil, eyni zamanda, təfəkkürün həyata keçirilməsi alətidir. Məhkəmə icraatında dil proses iştirakçalarına və

oradakı adamlara (işlərə açıq məhkəmə iclasında baxılarkən) xidmət edir, ünsiyyət vasitəsi, fikirlər dəyişməsi vasitəsi kimi çıxış edir, obyektiv istintaq aparılmasına və işə ədalətlə baxılmasına, habelə ədalətli qərar çıxarılmasına yönəlir.

Milli dil prinsipi cinayət prosesinin bütün mərhələlərini əhatə etməklə müstəqil xarakter daşıyır. Bu prinsip, əvvəla, məhkəmə icraatı iştirakçılarının prosesdə bir-biriləri arasında iki və daha artıq dildə dialoq aparmaları zərurəti ortaya çıxanda meydana gəlir; ikincisi, adı çəkilən prinsip obyektiv hadisədir və hüquq-mühafizə orqanları vəzifəli şəxslərinin subyektiv arzularından asılı deyildir. Bu prinsipin tələblərinin pozulması ciddi hüquqi nəticələr törədir; üçüncüsü, bu prinsip hüququn digər sahələri: cinayət hüququ, mülki proses, kriminalistika (tərcüməçinin iştirakı ilə ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi metodikasından və dindirmə taktikasından söhbət gedir), məhkəmə quruluşu, psixologiya və s. ilə üzvi surətdə bağlıdır. Nəhayət, məhkəmə icraatı milli dil prinsipinin hüquqi bazasını respublikanın Konstitusiyası, Cinayət-Prosesual Məcəllə, "Dil haqqında" Qanun və digər hüquqi normalar təşkil edir.

Respublikamızda mühakimə icraatının milli dildə aparılması ölkəmizin milli siyasəti prinsipinə müvafiq olaraq həll edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 4-cü maddəsinə əsasən, hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Konstitusiyanın 127-ci maddəsində isə ədalət mühakiməsi icraatı ilə əlaqədar milli dil prinsipindən istifadə etmək halları və qaydaları göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. İşin iştirakçısı olub məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tam tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilir.

«Çəkişmə» dedikdə, ilk növbədə yarışma, qarşıdurma vəziyyəti başa düşülür. Yarışma və qarşıdurma isə iştirakçıların bir-birini üstələməyə çalışdığı fəaliyyət formasıdır. Bu mənada çəkişməni tərəflərin bir-birini üstələməyə çalışdığı sosial fəaliyyət növü kimi müəyyən etmək olar. Cinayət prosesinin əks mənafələr güdən ittiham tərəfi onun irəli sürdüyü iddianın (ittihamin) əsaslılığını, müdafiə tərəfi isə həmin iddianın tam və ya qismən əsassız olduğunu sübut etməyə səy göstərir.¹

Çəkişmə elə bir prosesdir ki, burada prosesual funksiyalar cinayət-prosesual fəaliyyətin subyektləri (tərəflər) arasında bölünmüş olur. İttiham funksiyası ittihamçı, xüsusi ittihamlı işlər üzrə zərər çəkmiş şəxs tərəfindən, müdafiə funksiyası təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi tərəfindən, işi həll etmə funksiyası isə məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir.

¹ Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı «Qanun», 2008, s. 36.

Cinayət prosesində çəkişmə əsl demokratik prinsip olub, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun real həyata keçirilməsini təmin edir və mühakimə icraatı qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə müəhim kömək edir. Həmin prinsipə əsasən, proses mübahisə və müzakirə şəraitində aparılır ki, bu da, öz növbəsində, məhkəmə qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə təminat yaradır.

Çəkişmə prosesi hər iki tərəfin (ittiham və müdafiə) iştirak etdiyi bir prosesdir. Çəkişmə prosesində təqsirləndirilən şəxs hər şeydən əvvəl tərəfdir və onun tərəf olması çəkişmə prosesi üçün xarakterikdir.

Cinayət prosesinin cinayət işi başlama, ibtidai istintaq, məhkəməyə vermə və apellyasiya icraatı mərhələlərində təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququna malik olması ilə əlaqədar olaraq çəkişmə prinsipinin bəzi elementləri mövcud olsa da, bu prinsip özünün tam və aydın ifadəsini məhkəmə baxışı mərhələsində tapır.

Tərəf anlayışı altında, hər şeydən əvvəl, cinayət işinin mahiyyət etibarilə həll edilməsində marağı olan, habelə ittiham və müdafiə funksiyalarından hər hansı birini həyata keçirən prosesual fəaliyyətin subyektləri başa düşülür.

Odur ki, prosesin bütün iştirakçıları tərəf ola bilməzlər. Prosesdə məhkəmə, təqsirləndirilən şəxs, onun müdafiəçisi, şahidlər, ekspertlər və s. iştirak etsələr də onlardan yalnız ittihamçı, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi, zərərçəkmiş şəxs, mülki iddiaçı və mülki

cavabdeh tərəf sayılırlar.

Göstərilən subyektlərin hər biri ayrılıqda məhkəmə qarşısında öz tələblərinin həyata keçirilməsi üçün cinayət-prosessual qanunvericilik ilə müəyyən edilmiş prosessual vasitələrdən istifadə edirlər. Dövlət ittihamçısı prokuror itthamın əsaslarının iş üzrə toplanmış materiallarla sübuta yetirilməsini məhkəmə qarşısında əsaslandırmağa çalışır, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi isə elan edilmiş; ittihama qarşı öz dəlillərini irəli sürürlər. Beləliklə, proses iki tərəfin çəkişməsinə, kəskin mübahisəsinə çevrilir.

Çəkişmə prinsipi ədalət mühakiməsinin təminatları sırasına aid olmaqla, eyni zamanda şəxsiyyətin hüquq və qanuni mənafeələrinin müdafiəsinə xidmət edir. Çəkişmə prosessual hüququn bütün sahələrinin məhkəmə daşı olmaqla, Azərbaycan Respublikasının prosessual hüquq aktlarının və digər hüquq aktlarında müvafiq normaların yaradılması zamanı əsas götürülmüşdür.

Mühakimə icraatının baza prinsiplərindən biri kimi, çəkişmə həm də sübutların tədqiq edilməsi və qiymətləndirilmə vasitəsi, proses iştirakçısının özünün və ya təmsil etdiyi mənafeləri müdafiə etmək üsulu və üç müstəqil prosessual funksiyanın (ittiham, müdafiə, işin həlli) həyata keçirilməsi qaydasıdır.¹

Çəkişmə prinsipinə xas olan əlamətlərdən biri də qarşı-qarşıya duran hər iki tərəfin prosesdə iştirak etməsidir. Məhkəmə baxışında bəzən təqsirləndirilən

¹ Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı «Qanun», 2008, s. 57.

şəxs, yaxud dövlət ittihamçısı iştirak etmir – bu da məhkəmədə işə baxılarkən iki tərəfdən birinin olmaması deməkdir.

Lakin belə hallarda çəkişmənin də olmadığını irəli sürmək düzgün olmazdı. Məhkəmə baxışında bir tərəfin tam iştirak etməməsi çəkişmə prosesini zəiflədə bilər, ancaq onu tamamilə aradan qaldıra bilməz.

Tərəflərdən hər hansının məhkəmə baxışında iştirak etməməsi əks tərəfi öz tələbinin doğru-düzgün olmasını sübut etməkdən azad etmir.

Tərəflər arasında gedən prosessual mübahisənin daha obyektiv, hərtərəfli və real olması və bu çəkişmənin nəticələrinin məhkəmə üçün həqiqəti müəyyən etmək imkanı yaratmaq məqsədilə Cinayət-Prosessual Məcəllənin 32-ci maddəsi tərəflərin bərabər prosessual hüquqlara malik olmalarını təsbit etmişdir. Maddədə çəkişmə prinsipinin həyata keçirilməsinin bütün halları və qaydaları aydın və bütün prosessual cəhətləri nəzərə almaq dəqiqliyi ilə sadalanmışdır. Cinayət prosesində tərəflərin çəkişməsinin təmin etmək məqsədilə cinayət-prosessual qanunvericilik aşağıdakı qaydaları nəzərdə tutmuşdur:

- 1) hər bir tərəf məhkəmədə təmsil olunur;
- 2) hər bir tərəf məhkəmədə öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malikdir;
- 3) ittiham tərəfi cinayət hadisəsinin baş verməsini, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin əlamətlərinin mövcudluğunu, bu əməlin törədilməsinə təqsirləndirilən şəxsin aidiyyətini, cinayəti törətmiş şəxsin cinayət

məsuliyyətinə cəlb olunmasının mümkünlüyünü sübut edir, təqsirləndirilən şəxsin əməlinin hüquqi tövsifinə və məhkəmənin yekun qərarına dair öz təkliflərini verir;

4) müdafiə tərəfi cinayət təqibi ilə bağlı irəli sürülmüş ittihamı təkzib edir və ya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın diqqətini təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə və ya cinayət məsuliyyətini yüngülləşdirən halların mövcudluğuna cəlb edir və təqsirləndirilən şəxsin əməlinin hüquqi tövsifinə və məhkəmənin yekun qərarına dair öz təkliflərini verir;

5) hər bir tərəf heç kimdən asılı olmayaraq, müstəqil surətdə öz mövqeyini seçir və onu müdafiə etmək üçün vasitə və üsullarını müəyyən edir;

6) məhkəmə cinayət-prosessual tərəflərdən hər birinin vəsatəti və əlavə olaraq zəruri materialların əldə edilməsinə kömək göstərir;

7) məhkəmə tərəfindən hökm yalnız cinayət prosesi tərəflərinin iştirakı bərabər əsaslarla təmin edilməklə tədqiq olunmuş sübutlarla əsaslandırılır;

8) dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibini həyata keçirir və cinayət təqibindən imtina edir;

9) təqsirləndirilən şəxs sərbəst olaraq təqsirli olduğunu inkar edir və ya özünü təqsirli bilir;

10) mülki iddiaçı iddiadan imtina edir və ya mülki cavabdehlə barışıq sazişi bağlayır;

11) mülki cavabdeh iddianı qəbul edir və ya mülki iddiaçı ilə barışıq sazişi bağlayır.

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 32-ci maddəsində şərh olunan qay-

dalardan aydın olur ki, yeni cinayət-prosessual qanunvericilik çəkişmə və tərəflərin bərabərliyinə, Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin inkişafı olaraq, xüsusi əhəmiyyət vermiş və onları mühakimə icraatının həyata keçirilməsinin prinsipləri kimi qeyd etmişdir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, çəkişmə və tərəflərin bərabərliyi prinsiplərinin məzmununun ünsürü kimi ittiham, müdafiə və işin həll edilməsi funksiyalarının bir-birindən ayrılması; məhkəmə araşdırılmasında sübutların tədqiqi, sübutların tədqiqində iştirak, vəsatətlər verilməsi, iş üçün istənilən əhəmiyyətli məsələ üzrə fikir söyləmək, çıxışlarda iştirak etməyə dair tərəflərin bərabər hüquqlarının mövcudluğu; işin hallarının hərtərəfli və tam araşdırılması üçün tərəflərə zəruri şərait yaradılması vəzifəsinin məhkəmə üzərinə qoyulması və digər hallar konkret olaraq yeni cinayət-prosessual qanunvericilikdə tam aydınlığı ilə şərh edilmişdir.

*«İnsanlar üçün ən gözəl sifətlərdən biri də səbirdir.
Üzücü hədisələr qarşısında dözümlü göstərərək
bədbinliyə qapılmamaq, insan şəxsiyyətinin
ucalığına bir dəlildir. Bəzən insan zahirən dözümlülük
göstərsə də, onun nitqində səbirsizlik duyulur.
Lakin həqiqi inama malik insanlar,
hər zaman sarsılıb, bədbin nitqlər söyləmirler»
Qurani Kərim*

Fəsil 5. Məhkəmə nitqinə hazırlıq. Nitqin planlaşdırılması

Məhkəmə natiqinin nitqi ictimai nitqin bir forması olaraq, natiq tərəfindən iş üzrə əldə olunmuş nəticələrin söylənilməsi, qarşı tərəfin nitqinə münasibətin bildirilməsi və ümumilikdə cinayət, mülki, inzibati icraat üzrə məhkəmə zalında əyləşən ictimaiyyətə, əsasən də məhkəməyə istiqamətləndirilən işin mahiyyətini açıqlayan zəngin, əsaslı və aydın olan bir fikirdir.

Məhkəmədə müvəffəqiyyətlə çıxış etmək üçün prosesə yaxşı hazırlaşmaq lazımdır. Bu iş materiallarının öyrənilməsi, kompozisiyanın işlənilib hazırlanması və nitq planının tərtib olunması, onun ədəbi tərtibatı, yeni dil və çıxış üslubu üzərində işlənməsidir.

Məhkəmə nitqinə hazırlıq iş materiallarının işlənməsindən başlanır. İş nə qədər aydın və çətin olmayan gəlsə də onunla diqqətlə tanış olmaq lazımdır. Yalnız işi əla bilmək yaxşı nitqin söyləməsinə imkan verir. İllər keçdikcə iş materiallarında tez istiqamətlənmə təcrübəsi və bacarıqları, onda əsas görmək qabiliyyəti yığılır, lakin işi təfərrüatı ilə bilmədikdə, məhkəmədə müvəffəq

çıxışa ümid etmək olmaz.

Hər cinayət işi materiallarının tədqiq edilməsi məhkəmədə nəyin yoxlanacağına, ittiham qərarlarının nəticələrinin iş materiallarına uyğun olub olmamasının araşdırılması üçün vacibdir. İş bilmək onun materiallarında yaxşı istiqamətlənməyə, prosesin digər iştirakçılarının metodika və taktikasının işlənilib hazırlanmasına, mövqeyinin və nitq məzmununun edilməsinə imkan verir.

İşlə tanış olduqda «nə və niyə baş verdi», «məhkəməyə nə və necə sübut etmək», «məhkəmə qərarına nə ilə təsir etmək olar» suallarına cavab tapmaq lazımdır. Məhkəmə nitqinin məzmununda əsas məsələ iş üzrə son nəticədir. Məhkəmə qərarına müxtəlif vəziyyətlər və sübutlar təsir göstərir, bu səbəbdən də onların araşdırılması üçün nəinki iş materiallarını bilmək, həm də məhkəmə istintaqında fəal işləmək vacibdir.

İşlə tanış olduqda sübutların müxtəlif mənbələrinin qruplara ayrılması məsləhət görülür, bu da, öz növbəsində, onların doğruluğunun yaxud şübhəliliyinin və ziddiyyətinin yoxlanmasını asanlaşdırır.

Dövlət ittihamçısı və vəkil iş materiallarından çıxarılanları edirlər ki, hansılar ki, onlar tərəfindən məhkəmə iclasında edilmiş qeydlərdə birgə onların icraatlarını təşkil edir. Böyük və mürəkkəb işlər üzrə qeydləri aşağıdakı, məsələn, ittiham epizodları, təqsirləndirilənlərin ifadələri, sənədlər, maddi sübutlar, ekspertin nəticələri və s. bölmələr üzrə etmək daha yaxşıdır.

İşin bütün materialları tədqiq obyektinə olmalıdır. Yalnız nəzərə çarpan faktları qeyd etmək, əhəmiyyətsiz

görünən halları qıraqda qoymaq olmaz, çünki əvvəlcədən nəyin vacib olduğunu və nəyin heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini müəyyən etmək çətindir. Nəinki işdə iştirak edən bütün şəxslərin ifadələrini oxumaq, habelə sənədlər və maddi sübutlarla əsaslı surətdə tanış olmaq lazımdır.

İşlə tanış olan zaman natiq (orator) cinayətin törədilməsi zamanı qeydə alınmayan sübutedici əhəmiyyətə malik ola bilən faktlara diqqət yetirir.

Beləliklə, işi tədqiq etdikdə müəyyən edilməmiş və məntiqi sübut kimi istifadə olunmalı faktları da nəzərə almaq lazımdır. Zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyəti ilə tanış olduqca ən çox məlumatı onların gündəlikləri, məktubları, sənədləri verir. İşdə xırdalıqlar yoxdur, hər bir şey dəqiq öyrənilir və təhlil edilir. Əks təqdirdə, işdən gözlənilməz hadisələr doğura bilər və siz məhkəmədə olduqca pis vəziyyətdə qala bilərsiniz. İş materiallarının pis öyrənilməsi məhkəmə nitqini nüfuzdan salır, onun dəlilləri, arqumentləri və mövqeyinə etibarsızlıq doğurur.

İşin öyrənilməsi mülki prosesdə ittihamnamədən yaxud da iddia ərzindən başlanır. Bundan sonra hakimin qətnaməsi yaxud da məhkəmənin sərəncam verən iclasının məhkəməyə təslim edilməsi haqqında qərarı ilə tanışlıq edilir. Sonra isə təqsirli şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərar öyrənilir. İşlə tanışlığın bu mərhələsində ittihamın həcmnin məhkəməyə təslim etmə haqqında qərar (qətnamədə), ittihamnamədə irəli sürülmüş ittihamla uyğun olub olmamasını yoxlamaq vacibdir. Daha sonra irəli sürülmüş ittihamla qarşı münasi-

bəti qeyd edilən təqsirli şəxsin dindirilməsi protokolu tədqiq edilir. Nə vaxt və hansı qətimkan tədbirinin seçildiyi həmin sənədlərdə tanış olduqdan sonra işin öyrənilməsi cinayət işinin açılması haqqında qərardan və s. başlanır.

A.D.Baykov hesab edir ki, işin öyrənilməsinin ən səmərəli üsulu məhz prokurorun işin öyrənilməsinə onun açılması haqqında qərardan başlanmasıdır. Onun fikrincə, bu cür üsulun üstünlüyü məhz prokurorun, müstəntiqin seçdiyi istiqamətlə (yolla) getməsidir. Bəs buna ehtiyac varmı? Bədi mənada desək, müstəntiq sıfırdan başlamışdır, prokuror isə iş üzrə əsas məsələnin, yəni ifadə edilmiş və irəli sürülmüş ittihamın tədqiq edilməsindən başlamaq imkanına malikdir.¹

Şahidlərin ifadələrinin və ekspert rəyinin tədqiq edilməsi zamanı onların içində ən vacib olan məsələni ayırmaq zəruridir. Ekspert rəyi ilə tanış olduqda nəinki onun nəticələr ifadə edilən son hissəsinə, habelə həmin nəticələrin əsaslandırıldığı hissəsinə də diqqət yetirir. Təqsirləndirilən şəxsə, şahidlərə, zərər çəkmiş şəxslərə, ekspertə verilməli olan suallar əsaslı surətdə düşünülməmişdir. Suallar qoyulduqda öz mövqeyinin təsdiqlənməsi üçün artıq təsnifatların araşdırılmasına aludə olmaq lazım deyil. Müdafiəçi və dövlət ittihamçısı, əfsuslar ki, çox vaxt bu qaydanı yaddan çıxardır və məhkəmə istintaqı zamanı onun bütün ifadələrinə qarşı etibarlılığı itirərək şahidi çaşdıran bu təfsilatları tədqiq et-

¹ Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М., 1978, с.43.

məyə başlayırlar. Məsələn, şahid ittiham tezisini təsdiqləyən dəqiq ifadələr verdi.

Dövlət ittihamçısı: «Siz həqiqəti söyləyirsiniz?»

Şahid: «Əlbəttə»

Dövlət ittihamçısı: «Sizin bütün ifadələriniz doğrudurmu?»

Şahid: «Şübhəsiz»

Dövlət ittihamçısı: «Qapını Kim birinci açdı, təqsirləndirilən yoxsa zərərçəkmiş şəxs» (bu halın işin mahiyyətinə heç bir aidiyyəti yoxdur).

Şahid (Əminsizliklə): «Yadımda deyil...zənnimcə təqsirləndirilən...» Daha bir neçə lazımsız suallar, mü-tərəddid cavablar və şahidin düzgün ifadələrinə inam artıq itdi. Beləliklə, təfsilatların lazımsız aydınlaşdırılması aydın və aşkar olanı dolaşdırır.

İşlə tanış olduqdan sonra məhkəmə nətiqi, şübhəsiz ki, müəyyən edilmiş faktları hər bir şübhəli, məlum olmayan və ziddiyyət təşkil edən məsələlərdən ayırır. Müstəntiqlər tərəfindən əvvəllər verilmiş sübutların qiymətləndirilməsi ilə qane olmaq olmaz. Sübut və faktlara dair öz izahının tapılmasına çalışmaq lazımdır. Bəlkə də, əsas iş məhz elə bundan ibarət olacaqdır. İşin hər hansı sübutlarını müstəntiqin etdiyindən fərqli olaraq başqa cür izah etmək olar. Faktlar barədə olan şübhəli və etibarlı məlumatları bölərək iş üçün əhəmiyyət kəsb etməyən digər məlumatların tanınmasına tələsmək lazımdır. Bəzən bu ilk görünüşdə mənasız görünən məlumatlarda yaranmış şübhələrə cavab tapmaq olar. Çox vaxt etinasız yə ya izah olunmaz faktların köməyi

ilə əsas vəziyyətlərlə əlaqədar halları müəyyən etmək olar.

Hər bir vəziyyət nətiq tərəfindən öz mövqeyi nəzərindən və prosessual rəqibin nöqtəyi nəzərindən araşdırılır. Bu, rəqibin dəlillərinin tapılması üçün deyil, məhz öz arqumentlərinin (sübutların) etibarlı olduğunun yoxlanılması üçündür. Siseron öyrədirdi ki: «Öz müştərimini dinlədikdən sonra mən onunla onun rəqibi adından mübahisə etməyə başlayıram; o, etiraz edir və beləliklə, mənə ona iş üçün lazımlı görünən hər şeyi söyləyir; o çıxıb gedəndən sonra, mən hər vəchlə tam olaraq qərəzsiz olmağa çalışaraq özümdə 3 sifəti: özümü, rəqibimi və hakimi əks etdirirəm».¹

İş üzərində iş nəinki masa arxasında, hətta iş saati vaxtında keçir. İş haqqında çox və daim düşünmək lazımdır. Yalnız o zaman lazımlı fikirlər yaranacaq, yalnız o vaxt «işıqlandırma» gələcək və nətiq işdə ən əsas məsələni görəcek. Sanki asan, sadə, əziyyətsiz söylənilmiş nitqlər həqiqətdə ümumi geniş təhsilin, təcrübənin, özü və öz biliklərinin artırılması üzərində daima işin və bütün bunlardan əlavə (cinayət) iş üzərində böyük gərgin işin nəticəsidir. Hər bir fürsətdə fikrən işə qayıtmaq, onun üzərində düşünmək lazımdır. İş materialları ilə tanış olduqdan sonra məhkəmə nitqinin əsas məzmununu təşkil edən mövqe müəyyən edilir. Prosessual mövqe işin müəyyən edilmiş şəraitlərinə, qanunun tələblərinə və məhkəmə nətiqinin daxili qənaətlərinə

¹ Адамов Е.А. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М, 1961, с. 63.

müvafiq olaraq seçilir.

Məhkəmə nitqinin kompozisiyası auditoriya və şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məhkəmə natiqinin mövqeyinin inkişaf etməsi məntiqini, habelə hakimləri öz dəlillərinin düzgün olmasına inandırmaq məqsədlərini təşkil edir. Natiqin ustalıq (məharəti) məhz hər şeydən əvvəl nitqi onun məqsədinə müvafiq olaraq kompozisiya şəklində düzgün qurmaq qabiliyyətində göstərilir. Kompozisiya nitq materialının məntiqli, düzgün, ardıcıl, aydın, inandırıcı, asan dildə, ifadəli şəkildə izah olunmasına imkan verir. Natiq nitqinin siması ümumi kompozisiya sistemi onun quruluşu ilə müəyyən edilir.

Nitqin qurulması və onun müəyyən şəklə salınması, ilk növbədə, çıxışın məzmunundan (tərkibindən) asılıdır. Nitq planını tərtib etməzdən əvvəl özünə aşağıdakı suallara cavab vermək lazımdır, məsələn, nə demək? Necə demək? məhkəmə nitqinin nə təşkil etdiyini söyləyir. Necə danışmaq? Sualına cavab verdikdə ilk olaraq edilməli olan nitqin kompozisiyasını müəyyən etməkdir. Hələ antik ritorlar nitqi natiq ustalığının yığılmış təcrübəsini əks etdirən üçlük vəhdətini təşkil edən girişə, orta və ya əsas hissəyə və nəticəyə bölürdülər.

Natiqin müvəffəqiyyətinin xeyli payı müvəffəq çıxışla müəyyən edilir. Nitqə giriş («başlanğıc») dinləyiciləri məlumatın mövzusunə daxil edir, onları nitqin əsas məzmununun qavranılması üçün hazırlayır. Bundan əlavə, o, böyük psixoloji yükü daşıyır. Girişlə natiq auditoriyada maraq oyatmağa, onun diqqətini ələ almağa,

onunla əlaqə qurmağa və onun etimadını qazanmağa, nitqin qalan hissəsinin mənimsənilməsi üçün əlverişli (münasib) psixoloji zəmininin hazırlanmasına çalışır.

Nitqə giriş incə və çoxvariantlı kateqoriyadır. Ayrı-ayrı natiqlər müxtəlif vəziyyətlərdə nitqə müxtəlif şəkildə başlayırlar. Siseron özünün Lusiy Sergey Katilina qarşı nitqində bu sözlərlə başlamışdır: «O tempora! O mores!» və o zamandan onlar məşhur oldu və bütün dünyaya yayıldı. A.F.Koninin məhkəmə nitqlərinin giriş hissələri uzunçuluqla (uzun uzadı sözlərlə) fərqlənmirdi. Onlar bir qayda olaraq, işin faktiki vəziyyətlərinin qısa şəkildə şərh olunması ilə əlaqələnirdi və bununla da dinləyiciləri dərhal işin mahiyyəti ilə tanış edirdi. Hər bir xüsusi halda nitqə giriş xüsusi, özünə görə yeganə, yəni həmin auditoriya, həmin vəziyyət üçün daha düzgün, açıq çıxışın mövzusunə dəqiq müəyyən edən olmalı, yaxud da natiq niyyətlərinin hiss edilməsinə imkan verməlidir.¹

M.İ.Kalinin nitqin trafaret (standart) şəklində başlanmamasını məsləhət verirdi. Bu məsləhətə mütləq eyni hakimlər qarşısında uzun müddət ərzində çıxış etməli olan məhkəmə natiqləri əməl etməlidir. Və əgər hər dəfə natiq öz nitqinin eyni çıxışla başlayırsa, onu eşitməyəcəklər, çünki bu cür çıxışla nitqə maraq oyatmaq olmaz. Nitqin ilk cümlələrindən artıq onun məzmununun nə cür olacağını müəyyən etmək olar. Beləliklə,

¹ Любимова Л.М. А.Ф. Кони - судебный оратор (из истории русского судебного красноречия) // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. Чита, 1996, с. 69.

natiq nitqində giriş auditoriyanı yönəldən özünəməxsus kamertondur. M.Y.Lomonosov yazırdı: «Giriş sözün hissəsidir, belə ki, onun vasitəsilə ritor dinləyiciləri və oxucuları onların həvəslə və səylə və aydın qulaq asmaqları və oxumaları üçün o biri sözə hazırlayır».

Məhkəmə nitqində giriş hər dəfə yeni, orijinal və gözlənilməz olmalıdır. Belə başlanğıc nəinki dinləyiciləri nitqə cəlb edir, hətta onun bütün ardınca gələn məzmununun başa düşülməsi üçün əqli və emosional açar verir.

Qədim natiqlər üç girişi ayırırdılar: süni, təbii və qəfildən. Süni çıxış zamanı natiq dinləyiciləri tədricən nitqin əsas mövzusunun şərh olunması üçün hazırlayır.¹

Məsələn, «Hakim yoldaşlar! Son on ay ərzində siz «N» qəsəbəsində yaşayan gənclər və yeniyetmələr tərəfindən törədilmiş dəstə dələduzluğu haqqında dördüncü işi araşdırırsınız. Həmin işlər üzrə təqsirləndirilən şəxslər arasında çoxu «N» emal fabrikinin gəncləri və «N» orta məktəbi şagirdləridir. «N» gənclər arasında dələduzluq hallarının yayılma dərəcəsi qəsəbə əhalisinin və rayonun bütün ictimaiyyətinin tam olaraq aydın narahatçılığına səbəb olur.

Hazırkı iş üzrə ilkin və məhkəmə istintaqı gedişində məsələnin bu tərəfində xüsusi diqqət yetirilirdi. İstintaq tərəfindən müəyyən edilib ki, emal fabrikində tərbiyə işi qeyri-kafi aparılmışdır. Gənclərin əxlaqsız davranışlarının xüsusi (tək) faktları müzakirə edilməmiş, on-

lara prinsipial qiymət verilməmiş, profilaktika tədbirləri həyata keçirilməmişdir. Son bir neçə illər ərzində mədəni-kütləvi və idman işləri buraxılmış vəziyyətdədir. Gənclərin səmərəli (məntiqə uyğun) asudə vaxtlarının təşkil olunması üçün maddi bazanın yaradılması üçün heç bir tədbir görülmür. Emal fabrikinin təsərrüfat bölmələrinin bəzi rəhbərləri təqribən bu cür düşünür: «Biz müəssisədə əməyi təşkil edir, istehsalat planlarının yerinə yetirilməsini təmin edir, istehsalatda hər hansı qanunauyğun normadan çıxmalara (israflara) yol verilməməsinə çalışırıq. Məgər bu kifayət deyil? Nəyə görə biz işçilər və xidmətçilərin məişətdə davranışı haqqında bilməliyik? Nə üçün biz onların küçə və digər ictimai yerlərdə davranışlarına görə məsuliyyət daşımalıyıq?» Bu cür mühakimələr (düşüncələr) kökündən səhvdir. Əməyin və istehsalatın düzgün təşkil olunması təsərrüfat rəhbərlərinin heç də vəzifələrini bitirmir. Əmək özlüyündə düşüncələrinin formalaşmasının vahid mənbəyi deyil».

Təbii çıxış dinləyiciləri dərhal, ilkin hazırlıq olmadan, işin mahiyyəti ilə tanış edir.

Qəfildən çıxış zamanı hər hansı bir hadisə ilə həyəcanlanmış natiq dinləyicilər qarşısında onu bürümüş hisləri açaraq nitqi qəfildən başlayır.

Giriş üzərində iş – yaradıcılıq işidir; giriş nitqin hazırlanması dövründə düşünülür, lakin girişin əvvəlcədən hazırlanmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Bunu nitq planının artıq hazır olmasından sonra etmək daha yaxşı olardı. Hazırlanmış girişdən məhkəmədə istifadə etməmək də olar, çünki o, hərdən qabaqcadan bilinməsi çə-

¹ Адамов Е.А. Из истории ораторского искусства. М.: 1965, с. 16.

tin olan auditoriyanın vəziyyət və xüsusiyyətləri ilə nisbi olur. Məhkəmə iclası vaxtı, bəlkə də, hazırlanmış girişdən daha uğurlu girişin tapılması mümkün olur, lakin giriş əvvəlcədən ətraflı düşünmək vacibdir.

Giriş həmişə qısa və yığcamdır. Bu nitqin uğurlu başlanmasının mütləq şərtidir. Hətta uğurlu düşünülmüş giriş uzatmaq lazım deyil. İlk ibarələrin (cümlələrin) mənası dinləyicilərə dərhal çatmalıdır. Ümumiyyətlə, uzun, dolaşq cümlələrin istifadə olunmasından qaçılmalı, girişdə isə onlar xüsusən daha çox ziyanlıdır, çünki nitqin əsas məzmunu bu cür başlanğıca uyğun gəlməyə bilər. Məhkəmə qarşısında qoyulmuş məqsədlər artıq bildiyimiz kimi, yalnız diqqətin təmin olduğu halda nail oluna bilər. Giriş zamanı auditoriyanın qazanılmış diqqətini bütün nitq boyu saxlamaq lazımdır. Diqqətin möhkəmliyi bir çox halda natiqin auditoriyanı arxasınca aparılması üçün planlaşdırılan nitqin əsas hissəsinin qurulmasından asılıdır. Bu yalnız o vaxt mümkündür ki, nitqin əsas hissəsinin məntiqi quruluşu son dərəcə aydın olsun və bir vəziyyət o biri vəziyyətdən nəticələnsin.

İşin, ittiham epizodlarının çox sayda sübut və vəziyyətləri təhlil edilən geniş nitqdə nitqin əsas hissəsinin şərh edilməsi proqramını tərtib etmək lazımdır. Proqramda ən vacib olanı dinləyicilər tərəfindən asan yadda qalan məsələ və sualların aydın və dəqiq şəkildə qoyulmasıdır. Məhkəmə nitqinin proqramı natiqin niyyətlərinin araşdırılması, ittiham və ya müdafiənin inkişafı (gedişi) zamanı onun gedəcəyi yolun müxtəsər (qısa şəkildə)

də) qeyd edilməsini təşkil edir.

Məhkəmə nitqinin əsas məzmunu, onun əsası (təməli) işin faktiki vəziyyətlərinin şərh edilməsi, sübutların təhlil və qiymətləndirilməsidir. Dövlət ittihamçısı və vəkil iş üzrə öz fikirlərini iş üzrə müəyyən edilmiş məhkəmə istintaqının faktlarına əsasən söyləyirlər. Məhkəmə nitqində vəziyyətlər cinayət tərkibini əmələ gətirən və məhkəmə istintaqı gedişində müəyyən edilmiş hərəkət və faktların xronoloji, sistemativ və qarışıq hekayə etmə formasında şərh edilir. Konkret iş üzrə daha məqsədəuyğun və effektiv olan üsula üstünlük verilir.

Sistemativ üsulda işin şəraitləri cinayətin törədilməsi anında həqiqətdə onların baş verdiyi ardıcılıqda şərh edilir. Xronoloji üsulun mahiyyəti natiqin işin şəraitlərinin istintaq və məhkəmə prosesində onların müəyyən olduğu kimi, şərh etməsindən ibarətdir. Əgər sistemativ üsulda dəlillərin təhlili işin faktiki fabulasının şərh edilməsindən sonra gələrsə, onda xronoloji üsulda onlar eyni zamanda həyata keçirilir.

Nitqin qarışıq üsulunda hər bir epizod üzrə müəyyən faktların nə, hansı sübutlarla təsdiq olunduğu qeyd edilir, sonra isə həmin sübutlar təhlil edilir. Sübutların qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən faktların həmin epizod üzrə sübuta yetirilib yetirilmədiyinə dair nəticə çıxarılır. Sonra o biri epizoda keçirlər və s. Sübutların təhlilinin və qiymətləndirilməsinin sonunda hansı faktların sübuta yetirildiyi və ittihamda onların hansının müdafiəsi tələb olunduğu, hansıların – istisna edilməsi, hansıların - dəyişdirilməsi müəyyən edilir. İttihamın fabulası

aydın və açıq ifadə edilir ki, bu da cinayətin kvalifikasiyasının düzgün müəyyən edilməsinə imkan verir. Bütün müəyyən edilmiş və sübuta yetirilmiş faktlar mütləq təqsirləndirilən şəxsin cinayət hərəkətlərinin hüquqi qiymətləndirmə ilə məntiqi cəhətdən əlaqələndirilir.

Məhkəmə nətiqinə iş üzrə bütün müəyyən edilmiş şəraitləri sadalamağa heç bir ehtiyac yoxdur, ən əsaslarda dayanmaq kifayətdir. Lakin faydasız şəraitləri (vəziyyətləri) görməyərək və təkzib etməyərək nətiq üçün onların bütün cəmindən faydalı olan ayrıca faktları «qoparmaq» olmaz.

Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində mərkəzi yeri arqumentasiya və sübutlardan istifadə yer tutur ki, bu da məhkəmə nətiqindən məntiq qanunlarına yaxşı bələd olmağını və onlardan istifadə etmək bacarığını tələb edir. İnsan məntiqi cəhətdən qeyri-mütəşəkkil surətdə düşünür, buna baxmayaraq, məntiq qanunlarından şüurlu (bilə-bilə) istifadə etməsi düşünmənin effektivliyinə və fikirlərin şərh edilməsinə imkan yaradır, məntiqi səhvlərdən qoruyur.

Çox vaxt məhkəmə nitqində sübut mühakimələrin açılmış zənciri kimi istifadə edilir, hansında ki, nətiqin nəticəsini təsdiqləyən bütün vəziyyətlər açıq-aydın görünür. Məhz sübut məntiqinin yenidən hasil edilməsi, nətiqin öz nəticəsinə niyə və necə gəldiyinin konkret nümayişi məhkəmə nitqini inandırıcı, bu səbəbdən də daxili məhkəmə qənaətinin formalaşmasına təsir etmək qabiliyyətli edən edir.

Məhkəmə nətiq məntiqin aşağıdakı qanunlarını

bilməli və tətbiq etməlidir:

1. istənilən fikrin müəyyən, möhkəm və tam olaraq konkret məzmunu malik olmasını tələb edən *eyniyyət (bərabərlik) qanunu*. Mühakimə prosesində onun başqa fikirlərlə əvəz edilməsi yol verilməzdir;
2. eyni suala, eyni vaxtda, eyni mənada «bəli» və «xeyir» cavabının verilməsini qadağan edən *ziddiyyət qanunu*. Anlayışlar, mülahizələr, nəticə çıxarmalar (qənaətlər) ziddiyyət təşkil etməməlidir;
3. həqiqətin axtarılmasında istiqaməti göstərən *xaric edilmiş üçüncünün qanunu*. Bir birinə ziddiyyətli olan bir və iki mülahizənin doğru olmasının etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında ortanı axtarmaq olmaz;
4. məntiqi düşüncənin ən vacib xüsusiyyətini, yəni əsaslılığı təsdiq edən *kifayət əsas qanunu*. Hər düzgün fikir doğruluğu təcrübə ilə sübut olunmuş digərlərlə əsaslandırılmalıdır.

Nətiqə qarşı tələbləri aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar, məsələn, nətiqin nitqi müəyyən edilmiş, ardıcıl, əsaslandırılmış olmalıdır. Yalnız məntiq qaydalarına riayət edərək nətiq düzgün nəticə çıxarda bilər. Onların hər hansı pozulması yanlış nəticəyə, iş üzrə düzgün olmayan mövqeyin seçilməsinə gətirib çıxardır.

Nitq üzərində işləyərək nəinki məntiqi qərarlar istifadə edilir, hətta tez-tez nətiq uğurlu «gedişi» aşkar edərək, özü üçün tam olaraq gözlənilməz hərəkət edir. Lakin bu «partlayışlar», «ışıqlandırmalar» yene də, gözlənilmədən şüura keçə bilən sürətli düşüncə işinin nəticəsidir.

Natiq öz fikrinin əsaslandırılmasını bacarmalıdır. Bunsuz hər hansı fəaliyyəti ağılaşmazdır, çünki sübutlar bizim mühakimələrimizin inandırıcı olmasının əsasını təşkil edir. Bu, məhkəmədə vacib əhəmiyyət alan natiq tərəfindən hər bir irəli sürülən mövqə sübutlarla təsdiq edilməlidir.

Hər hansı sübut məntiqi üsul kimi bir-birindən əlaqəli olan üç elementdən əmələ gəlir: tezis, dəlillərdən (argumentlərdən) və sübuta yetirmə (nümayiş etdirmə) üsulu. Tezis – doğruluğu sübut edilməli fikir və ya mövqedir. O, doğru, aydın və dəqiq ifadə edilmiş, özündə məntiqi ziddiyyətdən ibarət olmamalı, sübuta yetirmənin bütün gedişi zamanı eyni olaraq qalmalıdır. Dəlillər (argumentlər, əsaslar, sübutlar) – doğruluğu artıq yoxlanılmış, sübut edilmiş fikir və ya vəziyyətlərdir. Dəlillər tezislər kimi, müəyyən tezis üçün doğru və kifayətedici olmalıdır. Belə ki, onların doğruluğu tezisdən asılı olmayaraq sübut edilməlidir. Dəlillər məhkəmədə yalnız o vaxt yerli (yerinə düşən) olur ki, onlar məhkəmə istintaqı faktlarından götürülmüş olsun. Ən güclü və təkzibedilməz dəlil tezisə aidiyyəti olan faktlar məcmusudur. Sübut etmə üsulu (nümayişi) – dəlil və tezis arasında məntiqi əlaqə forması, köməyi ilə tezis və argument arasında əlaqə müəyyən edilən (göstərilən) sübut etmə prosesidir. Nümayiş sübut edir ki, tezis vacib olaraq dəlillərlə əsaslandırılır və bu səbəbdən də həqiqidir. Nümayiş induksiya, deduksiya və analogiya (oxşayış) formasında həyata keçirilir. Açıq aşkar nitqdə nümayiş mümkün qədər sadə və qısa olmalıdır. Fərz edək ki,

vəkilə də təqsirləndirilən şəxsin alibi haqqında tezisi sübut etmək lazımdır. Vəkil, hər şeydən əvvəl onun müdafiəsi altında olan şəxsin cinayətin törədilməsi günü və saatında başqa yerdə olduğunu qeyd edir, yəni tezisi ayırır və ifadə edir. Həmin tezis düzgünlüyünün təsdiqlənməsi üçün dəlil və argumentlər prosesual sübutlar olacaq. Nümayiş açıq-aydın məhkəməni vəkilin qənaəti və iş üzrə müəyyən edilmiş sübutlar arasında məntiqi əlaqənin olduğuna inandırır.

Tez-tez məhkəmə natiqi ilk öncə prosesual sübutlarının onların nümayiş etdirilmədə gələcəkdə istifadə edilib edilməməsi üçün doğru və ya şübhəli olmasını təsdiq etməli olur. Doğru sübutlar bir-biri ilə uyğun olmalı və tezis əsaslandırılması üçün kifayətedici olmalıdır. Beləliklə, «məntiqi tərəfdən sübut etmə prosesi bir mülahizənin (məlum olmayan və ya hələ sübut edilməmiş) digər (məlum) artıq sübuta yetirilmiş mülahizələrlə əsaslandırılmasını təşkil edir».

Məhkəmədə sübut edərkən nəinki düzgün, həqiqi tezis irəli sürülməsi, habelə həmin tezis kifayətedici əsasa arxalanmasını, yəni inandırıcı argumentlərlə – həqiqi prosesual sübutlarla təsdiq olunduğunun qeydinə qalınması vacibdir. Nitqin hər bir tezisini məhkəmə natiqi dəlillər, sübutlar, məntiqi mühakimələrlə təsdiq edir, yəni sübut edir. Məhkəmədə məhkəmə nitqinin mövzusunun bütün elementləri asan və aydın olmalıdır.

Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində məhkəmə nitqinin diqqəti prosesual sübutlar üzərində cəmlənir. Bütün hallarda, istənilən iş üzrə nitq planına iş üzrə

sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi daxil edilir. Sübutlar dəqiq bölünməlidir: bəziləri – cinayət hadisəsini, digərləri – cinayətin konkret tərkibini, üçüncülər – ittihamın ayrı-ayrı epizodlarını, dördüncülər – təqsirləndirilən şəxsin və zərər çəkmiş şəxsin xasiyyətnaməsini və s. təsdiq edir və ya təkzib edir. Sübutların təhlili qaydası iş üzrə tutulan mövqedən asılıdır. Nitqdə sübutları faktiki məlumatlar və sübutlar mənbələri üzrə sübut etmə predmetinə uyğun olaraq qruplaşdırmaq daha düzgündür.

Məhkəmə nitqlərində sübutlar tez-tez iş üzrə müxtəlif variantların (şayiələrin) qurulması zamanı təhlil edilir və qiymətləndirilir. İşin şəraitlərindən və natiqin mövqeyindən asılı olaraq şayiələrin baxılmasının iki variantı mümkündür: birincisi, natiqin fikrincə, əvvəl iş materialları ilə təsdiq olunmayan şayiələrin təkzib edilməsi, sonra isə düzgün şayiənin əsaslandırılmasıdır; ikincisi, əvvəlcə, natiqin fikrincə, düzgün şayiəni əsaslandıran dəlillərin şərh edilməsi, sonra isə digər şayiələrin təkzib edilməsidir.

Nitqdə sübutların yerləşdirilməsi zamanı növbəti vəziyyət nəzərə alınır. Psixoloqların müəyyən etdiyi kimi, yaxşı mənimsənilən və yadda qalan məlumat məhz ardıcıl şərh edilən hadisə və ya faktların əvvəlində və ya sonunda söylənilən məlumatdır. Burada həmçinin aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: əgər auditoriya nitqin mövzusunda xəbərdardırsa və şərh edilən problemlərdən dərinlən maraqlıdırsa (necə ki məhkəmə nitqinə xasdır), bu zaman ən az vacib kəsb edəndən daha

vacib olan arqumentlərə getmək daha üstün tutulur. Bunlarla nitqdə dinamika hissi yaranır. Məhkəmə nitqində ən güclü sübutlar axırncı növbədə gətirilməlidir. Əsas hissədə ayrı prosessual sübutların istifadə olunması haqqında biz məhkəmə nitqlərinin məzmununa həsr olunmuş fəsillərdə söhbət açacağıq.

Məhkəmə nitqində sübut etmə aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

1. *Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi.* Hər sübut ayrı ayrılıqda təhlil edilir, yəni onun tərkibində məhz işə aidiyyəti olan faktiki məlumatlar müəyyən edilir. Sübutun formalarının qanunun tələblərinə uyğunluğu yoxlanılır. Başqa sözlə, təhlil nəticəsində sübutun nisbətlik və mümkünlük xüsusiyyətlərinə malik olması haqqında nəticə çıxarılır. Sübutların qiymətləndirilməsi bir-biri ilə tutuşdurulması ilə həyata keçirilir, belə ki, bu birilərin həqiqi olduğunu, digərlərin şübhəli olduğunu, üçüncülərin ziddiyyət təşkil etdiyini və şübhəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Sübutların vəkil tərəfindən həyata keçirilən qiymətləndirilməsinin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, onları təqsirləndirilən şəxsə haqq qazandıran, yaxud da onun məsuliyyətini yumşaldan halların aşkar edilməsi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirir.
2. *Məntiqi dəlillərin gətirilməsi.* Bu qisimdə həqiqi sübutlarda olan həm faktiki məlumatlar, həm də məntiqdən istifadə etməklə mülahizələr çıxış edə bilər. Məsələn, alibi eyni suala, eyni vaxtda, eyni mənada

«bəli» və «xeyr» cavablarının verilməsini qadağan edən məntiqi ziddiyyətlilik qanunu və həqiqətin axtarışında istiqaməti göstərən xaric edilmiş üçüncünün qanununun hərəkətidir: bir birinə ziddiyyətli olan iki mülahizədən birinin doğru olduğunun etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında ortanı axtarmaq olmaz.

3. *Məhkəmə nitqinin hər bir tezisinin və onun son nəticələrinin əsaslandırılması.* Öz nitqində natiq iş üzrə bütün sübutları sistemləşdirir. Məsələn, əgər o, məhkəmədən təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin başqa səmtə yönəldilməsini istəyirsə, onda öz tərəfindən təklif edilən cinayət tərkibinin, məsələn, obyekt, obyektiv tərəfin, subyekt, subyektiv tərəfin ayrı-ayrı elementlərini təsdiq edən sübut və konkret faktiki məlumatları göstərir. Bundan sonra təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin Cinayət Məcəlləsinin digər maddəsinə dəyişdirilməsi zərurəti haqqında nəticə çıxarılır. Təqsiri yumşaldan və ağırlaşdıran hallar məhkəmə nitqində həmçinin əsaslandırılmalıdır. Onların sadəcə sadalanması ilə məhdudlaşmaq olmaz, necə ki, bu təcrübədə tez-tez edilir.

Əsas hissənin şərh edilməsi bir neçə üsulla mümkündür. Natiq məhkəmə nitqinin bu hissəsinin məntiqi təşkil edilməsi zamanı deduktiv və induktiv üsulları, analogiya üsulunu tətbiq edir. Bundan əlavə, aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: konsentrik (ümumi mərkəzli) üsul (iş üzrə əsas nəticə ətrafında nitqin tərkibi qurulduqda: özünün mövqeyi daim mülahizələr mərkəzində

saxlanılır və natiq həmişə ona qayıdır); mərhələli üsul mövqeyin ardıcıl şərh edilməsi üçün nəzərə alınıb (natiq elə bil ki, məhkəmə auditoriyasını özünün əsas nəticəsinə gətirir; bu üsul məhkəmə nitqində daha effektiv görünür); tarixi (xronoloji) üsul, yeni cinayət hadisələri törədildiyi ardıcılıqda şərh edilir; məkani üsul natiqə cinayət hadisələrinin bütün faktları və hadisələrinin əyani surətdə, yeni onların dinamikasında ötürülməsinə imkan verir.

Məhkəmə nitqində bir neçə üsuldən eyni vaxtda istifadə etmək olar. Üsulu seçərkən, ilk növbədə, nitqin məqsədi nəzərə alınır. Yaxşı o üsuldür ki, məhkəmənin və digər dinləyicilərin məhkəmə natiqinin qənaətlərinin düzgün olmasında inandırılmasına imkan versin. Təcrübə göstərir ki, prokuror və vəkillər öz çıxışlarının orta hissəsinin şərh edilməsi zamanı xronoloji üsulu tətbiq edirlər, baxmayaraq ki, ittiham və müdafiə strategiyası nöqtəyi-nəzərdən bəzi nitqlər üzrə konsentrik və mərhələli üsulun tətbiq edilməsi daha məqsədə uyğundur.

Nəticə (xülasə) qısa, aydın və ifadəli, yeni natiqin əsas fikrinin hamı üçün bəlli olduğu şəkildə olmalıdır. Xülasə məhkəmə nitqinin axıncı hissəsidir, onda son nəticələr çıxarılır və natiqin məhkəmədən ricaları söylənilir. Xülasədə məhkəmə natiqi öz mövqeyini yığcam, cəmlənmiş şəkildə çatdırmalıdır: xülasə dinləyicilərə çıxış edən əsas fikrini daha çox dolğun şəkildə çatdıran sözlərlə ifadə edilir.

A.F.Koni yazmışdır: «Nitqin sonu onu tamamlamalıdır, yeni başlanğıcla əlaqələndirməlidir». Nitq cəsarətlə

başlandı ki kimi də bitirilməlidir. Giriş kimi xülasə də əvvəlcədən işlənilib hazırlanır, lakin təbii şəkildə, yanlış pafossuz səsləndirilməlidir. Giriş kimi, o da məhkəmə iclası gedişində dəyişdirilə bilər. A.F.Koninin nitqindən: «İtthamı bitirərək, mən təkrar etməyə bilmərəm ki, indi olduğu kimi bu iş özünün həll edilməsi üçün əqlin və vicdanın çoxlu çalışmaları tələb edəcək. Lakin mən əminəm ki, siz vəzifələrin çətinliyi qarşısında ittham hakimiyyətinin geri çəkildiyi kimi geri çəkiləcəksiniz, lakin elə ola bilər ki, onu başqa cür həll edəsiniz. Mən hesab edirəm ki, təqsirləndirilən şəxs dəhşətli bir hərəkət edib, hesab edirəm ki, özünün ağır və təqsirli olmayan həyat yoldaşı üzərində amansız və ədalətsiz hökmü qət edərək, onu bütün sərtliklə həyata keçirmişdir. Əgər siz, cənab andlılar, zaldan mənim etdiyim mühakiməni çıxarsanız və əgər mənim dəlillərim sizdə bu mühakiməni təsdiqləsə, onda, fikrimcə, gec olmadan, bir neçə saatdan sonra təqsirləndirilən şəxs sizin dilinizdən daha az sərt, lakin şübhəsiz ki, daha ədalətli hökmü eşidəcək».¹

Nitqin daha effektiv olması üçün onun daha məqsəduyğun nitq tərəfindən əvvəlcədən düşünülmüş, yaxud da nitqin söylənməsi anında yaranmış taktik üsullardan ibarət olan formasını tapmaq lazımdır. Nitq nitqi nitqin «döyüş sxemi»ndən ibarət olunan taktik gedişlər vasitəsilə bir sıra vəziyyətlərin inkişafını təşkil edir. Nitqin «döyüş sxemi»ndə, planında nitqin mətni,

¹ Əsgərov Z. Konstitusiyaya həqiqi. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, s. 47.

parçası şəklində reallaşan bəndlər göstərilir.

Nitqin məntiqi quruluşu açılan vacib iş sənədi nitqin məzmununu əks etdirən, onun natamam hissələrinin (dağınıq) vahid külliyyata birləşdirən, kompozision şəkildə onları paylaşdıran plandır. Plan natiqə nitqin məzmununun daha optimal şəkildə şərh edilməsinə, dinləyicilərə isə natiqin çıxışının daha asan qavranılmasına və başa düşülməsinə imkan verir. Plan hər bir işə üzrə vacibdir, onsuz yaxşı nitq söyləmək olmaz. Natiqin sərəncamında bir çox faktlar, sübutlar, fikirlər, ideyalar olduqda planın əhəmiyyəti artır, çünki bu halda hakimlər tərəfindən məhkəmə natiqinin mövqeyinin başa düşülməsini asanlaşdıran nitq materialının dəqiq məntiqi təşkil edilməsi xüsusən vacibdir.

Bəzi natiqlər elə bil ki, «nitqləri insanlar üzərində yaradır», ucadan düşünür, sanki onların heç bir planı yoxdur. Lakin hətta ən parlaq improvizasiya auditoriya hesabı ilə həmişə hər hansı bir yolla planlaşdırılıb. «Ucadan düşünmə» çox vaxt birgə həyəcan çəkmə atmosferini yaradan, dinləyiciləri həqiqətin axtarışı prosesinə cəlb edən effektiv nitq üsuludur.

Beləliklə, auditoriya qarşısında hər hansı nitq, hər hansı çıxış hər halda mütləq planlaşdırılır.

Bütün hallarda nitqin əvvəlcədən yazılı mətninin hazırlanması zərurəti haqqında sual son dərəcə mübahisəlidir və öz kökləri ilə dərin qədim zamana gedib çıxır. Nitq ustalığı diri və vasitəsiz olan yaradıcılıqdır. İstedadlı nitq heç vaxt əzbər öyrənilmiş ibarələrlə danışmayacaq. Öz fikirlərini izah edərək, öz hisləri ilə

bölüşərək, natiq onları sözlərlə bürüyür, improvizasiya edir. Lakin çıxış üçün hazırlığı və nitq planını bir improvizasiya ilə əvəz etmək lazım deyil, çünki özünü məhkəmə nitqinə hazırlamadan, öz peşəkar və mənəvi borcunu yerinə yetirmək mümkün deyil. Bu cür improvizasiya məhkəmə natiqininüfuzdan salır. İmprovizasiya onların özünə yalnız geniş təhsilli və hərtərəfli inkişaf etmiş (geniş bilik sahibi olan) adam yol verə bilər.

Əlbəttə, improvizasiya nitqin yaradıcılıq xüsusiyyətini, onun təsirliliyini, dinamizmini gücləndirir, natiq zirkliyini və s. aşkara çıxardır. Bunların hamısı dinləyiciləri natiqə olduqca yaxınlaşdırır, lakin improvizasiya natiqi məhkəmə nitqinin əsas məzmunundan, əsas mövzudan qırağa apara bildiyi üçün təhlükəlidir. Ona görə də improvizasiya özü məqsəd ola bilməz, «bəzək», xarici effekt vəzifəsinin daşıya bilməz. O, natiqun dinləyicilərə çatdırmaq istədiyi onun birbaşa çıxış mövzusu, əsas fikri ilə əlaqələndirilir. Həqiqətdə, o, natiq incəsənətinin çətin üsullarından biridir.

İmprovizasiya mümkündür, bəzi hallarda isə hətta vacibdir, lakin onunla çox ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki P.Sergeyiçin ədalətli qeyd etdiyi kimi, «qanadlı at alda da bilər». İmprovizasiya vergisi (istedadı) tez və hər kəsə verilmir. O yalnız o kəsi ziyarət edir ki, onun geniş mədəni dünyagörüşü, dərin elmi hazırlığı, natiq məhərəti var, o kəsi ki həqiqətən, maraqlı, qeyri-adi şəxsiyyətdir. Ona görə də məhkəmə natiqinə ilhama, qəfildən gələn improvizasiyaya etibar etmək lazım deyil. Dinləyicilər qarşısında doğan yaradıcılıq həqiqətdə əvvəlcə-

dən düşünülmüş, planlaşdırılmış ola bilər. Düsturlar-stereotipləri məsləhət görmək olar: «mənim indi yadıma düşdü», «mənim bu saat düşündüyüm budur ki» və s.

Beləliklə, nitq mütləq əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır, nitqin mətninin yazılıb yazılmamasını isə natiq özü düşünür. Hər şey hazırlıqdan, təcrübədən, natiqin qabiliyyətindən, işin xasiyyəti və tərkibindən və onun həcmindən asılıdır. Lakin istənilən halda natiq özünü nitqə hazırlamalıdır, öz çıxışını düşünməlidir. Yüksək peşəkarlıq, iş materiallarına, qanunlara mükəmməl (nöqsansız) bələd olma məhkəmə müzakirələrində çıxışa uğurlu hazırlaşmaq üçün kömək edir.

Hələ öz nitqlərini heç vaxt yazmayan F.A.Koni qeyd edirdi ki, iş materialları nəinki öz işini natiqin beyində, hətta onun yazılı qeydlərində də qoymalıdır. Mürəkkəb işlər üçün A.F.Koni «nitq planına, onun sxeminə, konspektə» malik olmağı zəruri hesab edirdi. P.L.Sergeyiç hesab edirdi ki, nitqlərin mətnini mütləq yazmaq, hətta çox yazmaq lazımdır. Yazılmış mətn natiqi intizamlı edir ona kompozisiya və dilin təkmilləşdirilməsi işində kömək edir. Nitq mətni üzərində işləyərkən, natiq dili və üslubu cilaləndirmək, bütün artıq olanı atmaq, maksimal yığcamlığa və ifadəliliyə nail olmaq imkanına malikdir. Lakin hətta tam yazılmış nitqi heç bir halda oxumaq olmaz.¹

Öz vaxtında tanınmamış vəkil tərəfindən hələ 1776-cı ildə verilmiş məsləhəti fikrində tutmaq olar:

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. «Юрайт», Москва, 2009, с. 71.

«Gənc (natiq) əvvəla öz nitqini tam yazmalı, sonra plana yiyələnmək üçün onu düşünməli, sonra kabinetdə yazdığını dəqiqliklə təkrarlamadan, yəni həmin an elə bil məhkəmədə olsaydı, yalnız öz nitqinin planını və quruluşunu saxlanmasına çalışaraq, ifadələrin dəyişməsi qayğısına qalmayaraq, yalnız fikrinin düzgün və aydın şəkildə ötürülməsi üçün danışaraq dəfələrlə məşq etməlidir. Bu üsul onun zehində natiqin can atdığı mövzu, vahid yaddaşın möhkəmlənməsinə kömək edir».¹ Sonra nitqin zehində «deyilməsinə» öyrənmək lazımdır. Gələcək nitqin sözləri auditoriyanın qarşısındakı kimi, beyində də mükəmməl ifadə edilməlidir. Gənc natiq bunu yerinə yetirən kimi nitq konspektini tərtib edir. Öz strukturuna görə konspekt plan və tezislərlə uyğundur, lakin materialın şəhri burada daha ətraflıdır.

Özünü daima nitqin tam mətninin və ya konspektinin yazılmağa öyrəşdirmək lazım deyil. Əgər kağız üzərində əvvəlcədən tərtib olunmuş nitqlər əzbər öyrənilsə, onda məhkəmə müzakirələrində (mübahisələrində) cəld və təfsilatla etiraz etmək mümkün olmayacaq. Plandan və tezislərdən nitqin bölmələri və yarımbölmələrinin məzmununun qısa şərhində istifadə etmək hər şeydən yaxşıdır. Plansız danışaraq əsas fikri asanlıqla itirmək «karıxmaq» olar. Lakin nitqin ümumi plan olduqda, ona natiqin məhkəmə iclasının gedişatı zamanı yaranan yeni fikirlərini daxil etmək olar. Böyük və mürəkkəb işlər üzrə təfsilatlı plan və tezislər tərtib etmək la-

¹ Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства, или В погоне за Цицероном: Учеб. пособие. М., 2003, с.45.

zımdır. Hər plan mütləq üç hissədən ibarət olmalıdır: giriş, əsas hissə və nəticə (xülasə), belə ki, bunlar, öz növbəsində, bir neçə bəndə bölünə bilər. Plan çıxış zamanı səmt göstərici, bələdçi olaraq natiqi səfərbər edir, diqqətinin əsas məsələdə cəmləşdirilməsinə imkan verir. O, məntiqi olmalı və belə qurulmalıdır ki, bir vəziyyət həmişə o biri vəziyyətdən irəli gəlsin, ondan əvvəl gəlsin. Məhkəmə nitqinin tərkibinə daxil olan bütün elementlər planda öz əksini tapmalıdır.

«İslam dini şəxsiyyətini qorumaq üçün qadına çay daşı tək çıplaqlığı yox, qiymətli dürr kimi sədəfdə örtünməyi tövsiyyə etdi. İslam «Behişt ananın ayaqları altındadır» deməklə, qadını görünməmiş bir məqamə yüksəldib, ona mülkiyyət, seçib-seçilmək, ictimai-siyasi proseslərə qatılmaq hüququ verdi».

Fəsil 6. Sübutların qiymətləndirilməsi və analizi. Təqsirləndirilən və zərərçəkmişin şəxsiyyətinin xarakteristikası. Müdafiə nitqinin nəticə hissəsi.

Müdafiə nitqi də eynilə ittiham nitqinin malik olduğu elementlərdən ibarətdir və ya müdafiəçi də prokuror kimi məsələnin həlli yolunu qanuna əsaslanmaqla təklif etməlidir.

Əgər vəkil prokurorun yürütdüyü ittihamdan fərqli bir faktiki ittihamı daha düzgün və sübut olunmuş hesab edərsə, onda o, bu faktiki mülahizəsini bir qayda olaraq ya qiymətləndirmə və analizdən qabaq və ya qiymətləndirmə və analiz zamanı ifadə edir. Nitqin qurulması müxtəlif cür ola bilər. Beləliklə, bəraət üçün xahiş olunduqda müdafiəçi nitqini təqsirləndirilən şəxsin şəxsi keyfiyyətlərinin sadələşməsi ilə başlaya bilər, təbii ki, əgər şəxsi keyfiyyətlər müsbət xarakter daşıyarsa. Bununla da artıq müdafiəçi nəzərə çatdırır ki, təqsirləndirilən şəxsin şəxsi keyfiyyətləri yürüdülmüş ittihamla şübhə ilə yanaşmağa sövq edir. Belə başlanğıc müdafiəçiyə bəraətverici sübutların analizi üçün yol açmış olur.

Təqsirləndirilən şəxsin şəxsi keyfiyyətlərinin müsbət olması da onun təqsirsiz olduğuna sübut ola bilər. A.S.Ekmekçinin nitqindən: "İnsanın heyrətamiz həyat yolu, onun yüksək şəxsiyyəti onun təqsirsiz olması haqqında sübutlar sırasında olmaya bilməz, təbii ki, digər obyektiv sübutlarla birlikdə.

Mən əminliklə söyləyə bilərəm ki, Kirilinin rüşvətخورluqda təqsirli bilinməsi heç cür onun şəxsiyyəti ilə uyğun gəlmir. O, 16 yaşında əmək fəaliyyətinə başlayıb. Onun atası Böyük Dünya müharibəsi zamanı həlak olub. Sonra o könüllü şəkildə cəbhəyə gedir. Ticarət texnikumunu fərqlənmə ilə bitirib. Bütün burada dindirilmiş şəxslər onun haqqında yalnız müsbət və xoş şeylər deyib. Lakin bununla bərabər, Kirilinin məhkəmə prosesindən yaxa qurtarmaq şansı da var idi. Bu şans onun ittihamı boynuna almaqdan ibarət idi. Çünki onun gözünün qabağında Uşkova, Maksutova, Zaxarina kimi nümunələr var idi. Onlar Qusev və Afonine rüşvət vermişdilər və onlara qarşı qaldırılmış ittiham ləğv olunmuşdu. Kirilinaya da bu üsul təklif olunmuşdu. Lakin o məqsədli şəkildə öz adını təmizə çıxarmaq üçün məhkəmə yoluna üstünlük vermişdir. Mən əminəm ki, Kirilina bu seçdiyi yolda peşmançılıq çəkməyəcək və məhkəmə ona bəraət qazandıracaq. Xahiş edirəm, Vera Kirilinaya bəraət verilsin."

İşin faktiki vəziyyətinin ifadəsi, sübutların analiz və qiymətləndirilməsi vəkil tərəfindən prokurorun da istifadə etdiyi həmin tələblərlə eyni cür aparılır. Yeganə fərq isə ondadır ki, müdafiəçinin nitqi təqsirləndirilən şəxsin

müdafiəsi nöqteyi-nəzərindən qurulur. Müdafiəçi aparılan işin təqsirləndirilən şəxsə, bəraətqazandırıcı və ya təqsirsiz olduğunu sübut edən xırdalıqlarını araşdırdanda, o, həqiqətin üzə çıxmasına şərait yaradır. Müdafiəçi məhkəmə prosedurunda təsdiq olunmuş və ya olunmamış, həqiqətə uyğunluğunda şübhə yaranan sübutların analiz və qiymətləndirilməsini edir. Müdafiəçi öz nitqində müdafiə etdiyi şəxsin təqsirləndirilən şəxs olduğu barədə fikir irəli sürə bilməz. Müdafiəçi ittihamın ya qanuni və əsaslandırılmış və ya qanuna zidd və əsaslandırılmamış olduğunu hesab edə bilər. İlk öncə vəkil bütün söylədiyi fikirləri əsaslandırmalıdır. Vəkilin nitqi əsaslandırılmamış olsa vəkil məqsədinə çata bilməz. Müdafiəçi analiz və qiymətləndirmə ilə məhkəmə auditoriyasına hansı fikirlərin əsaslandırılmış, hansıların isə əsaslandırılmamış olduğunu bildirməlidir. İşin prosessual analizi sonradan məntiqi analizlə bağlanmalıdır.

Əgər vəkil hansısa sübutların əsassız olduğunu iddia edirsə və bunu əsaslandırmırsa onda onun nitqi əhəmiyyət daşımayacaq. Müdafiə nitqində sübutların şübhə doğuran və ya ziddiyyətli olduğunu mütləq düzgün əsaslandırmaq lazımdır. Məhz belə hallar üçün də müəyyən sistem və ardıcılıqla prosessual sübutları təşkil edən sübut və arqumentlər bildirilməlidir. Beləliklə, belə nəticə çıxarmaq olar ki, vəkil məhkəmədə çıxış edərkən onun tərəfindən irəli sürülmüş mülahizəni sübut etməyə çalışır. Əgər vəkil ittihamın sübuta yetirilmədiyini iddia edirsə, müdafiə nitqi zamanı bu tezisi əsas-

landırmalıdır. Nə üçün – təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olmasının mümkün olmaması, ziddiyyətin mövcudluğu, ittiham sübutlarının əsassız və şübhəli olması vəkil tərəfindən izah edilir və əsaslandırılır. Sübutların belə qiymətləndirmə və analizindən sonra belə bir məntiqi nəticə çıxarılır: sübut olunmamış ittiham sübut olunmuş təqsirsizliyə bərabərdir. Lakin vəkil müdafiə nitqi zamanı əsaslı olduğunda əmin olduğu və bunu təsdiq edən sübutlar vasitəsilə – təqsirləndirilən şəxsin təqsirsiz olduğunu iddia edə bilər. Məsələn o təqsirləndirilən şəxsin – təqsirli olduğunu onun günahsızlığını sübut edən alibi əsasında edə bilər. Bu artıq sübut olunmamış təqsirlik yox, sübut olunmuş təqsirsizlik vasitəsilə edilir.

İ.Libus hesab edir ki, vəkil tərəfindən sübut etmə o hallarda tətbiq edilir ki, vəkil ya təqsirləndirilən şəxs təqsirsiz olması və ya az dərəcədə təqsirli olması haqqında mülahizəni müdafiə edir və ya onun vəziyyətini yüngülləşdirən halları sübut edir. Lakin elə situasiyalar da olur ki, vəkil tam fərqli mövqedən çıxış edir, yəni o təqsirləndirilən şəxsin təqsirsiz olduğunu sübut etməyə yox, sadəcə onun təqsirli olduğunu iddia edən sübutların natamam olduğunu və təqsirləndirilən şəxsin təqsirli sayılması üçün kifayət etmədiyini sübut etməyə çalışır. Lakin ikinci üsulun səhv üsul olduğunu iddia etmək çox səhv olardı. Demək olmaz ki, o bu üsulla heç nə sübut etmiş olmur. Əksinə, o belə üsulla da müəyyən məntiqi nəticə çıxarmağa müvəffəq olur. Sonra isə vəkil öz nitqində nə üçün sübutların təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olduğunu sübut etmək üçün kifayət etmədiyini, istin-

taq zamanı hansı konkret problem və versiyaların mövcudluğu və nə üçün onların təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olduğunu sübut etmək üçün kifayət etmədiyini bildirir. Bu cür hallarda birmənalı, ümumi qənaət və nəticələrlə kifayətlənmək olmaz. Sübutları yalnız sübutlarla inkar etmək olar. Yığılmış sübutların analiz və qiymətləndirməsi vəkile imkan verir ki, o məhkəməyə əminliklə bildirsın ki, təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olduğunu təsdiq edən tezis üçün sübutlar kifayət qədər deyil. Beləliklə də, müdafiə nitqi zamanı da vəkil sübut etmədən cinayət-prosessual fəaliyyətinin əsas növü kimi istifadə edir. Vəkil öz mövqeyini məhkəmə tərəfindən araşdırılmış fakt və sübutlara əsaslandırmaqla müdafiə edir. Nitqin qurulması, sübutların analiz və qiymətləndirməsi vəkilin sübut etmək istədiyi mövqeyə uyğun qurulmalıdır. Bəraət qazandırıcı sübutlar həqiqətə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmə və analiz edilir, ittiham edici sübutlar isə onların natamamlığı baxımından. Bəraət qazandırıcı və ittiham edici sübutları ayrı-ayrılıqda araşdırmaq məqsədə uyğun sayılır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, hər bir hadisə hərtərəfli və dəqiq araşdırılsın və hakimlərin nəzərində qalsın. Hadisənin analizini bitirdikdən sonra deyilmişləri ümumiləşdirib, qısa şəkildə xatırlatmaq məqsədə uyğun sayılır. Sübutlar vəkil tərəfindən dəqiq və hərtərəfli araşdırılıb, izah edilməlidir. Yəni vəkilin hansı faktlar əsasında təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olması haqqında sübutların əhəmiyyətsizliyini iddia etməsi aydın olsun.

İşin analizi zamanı sübutların işin digər materialla-

rına uyğunluğunu göstərmək vacibdir. Əgər şahidlərin, zərərçəkənlərin ifadələri və ekspertlərin qərarları ziddiyyətlidirsə, onda məhkəməyə xatırlatmaq vacibdir ki, ziddiyyətli sübutlara əsaslanmaqla qərar çıxarmaq olmaz. Sübutların mənbələri sırasında daha geniş yayılmış olan şahid ifadələrinə xüsusi diqqət ayrılır. Müdafiə nitqi zamanı şahid ifadələrinin, təqsirləndirilən və zərərçəkmişlərin ifadələrinin təhlili aparılır. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, nitq zamanı artıq əvvəlki istintaq proseslərinin materiallarında olan məhkəmə prosesinin iştirakçılarının ifadələrini analiz etmək, onlara istinad etmək yalnız o halda olar ki, onlar artıq məhkəmə istintaqı zamanı səsləndirilmiş olsun. Vəkil ifadələrin tərkibinin təhlili zamanı ya onlardan güvənli olanları və ya əksinə şübhəli və ziddiyyətli olanları xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Bir çox hallarda vəkil nitqi zamanı proses iştirakçılarının ifadələri ilə ekspertlərin qənaətlərini, maddi sübutlarla istintaq və məhkəmə əməliyyatlarının protokollarını müqayisə edir. Bu ona ayrıca sübutların hansının etibarlı və hansının isə etibarsız olduğunu təyin etməyə imkan verir.

Müdafiə nitqi zamanı sübutların formalaşması prosesinin arqumentasiyası göstərilir. Burada şahid və zərərçəkmişlərin ifadələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn:

Vətəndaş Vəzirovun ittihamı üzrə işdə üç zərərçəkmiş onların Vəzirov tərəfindən qəret edildiyini iddia edirdilər. Vəzirovun müdafiəçisi məhkəmə zamanı şahidlərin nə üçün yanıldıqları haqqında mülahizəsini izah

etmişdir. Qarət qaranlıq yerdə baş verdiyinə görə zərərçəkmişlər qarətçinin üzünü demək olar ki, görə bilməmişdilər. Bundan başqa onlar çox qorxduqlarına görə qarətçinin əlamətlərini yadda saxlaya bilməmişdilər. Onların yeganə yaxşı yadda saxladıkları əlamət onun gödəkçəsi idi və həmin gün vətəndaş Vəzirov da həmin gödəkçədən geymişdi. Halbuki danışılan gödəkçə həmin zaman bir çox gənclərin geyindiği geyim əşyalarından biri idi. Şahidlərin ifadələrinin formalaşması prosesinin arqumentasiyası sübutların şübhəli olduğunu iddia etməyə əsas verdi. Məhkəmə də bununla tamamilə razılaşdı və bəraətverici hökm verdi.

Vəkil təqsirləndirilən şəxsin, zərərçəkmişlərin, şahidlərin ifadələrinə faktiki və mənafe baxımından qiymətləndirmə verir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ifadələrdə əsas kiminsə mənafeyi yox, verilmiş faktiki məlumatlar daha vacib rol oynayır. Lakin bununla bərabər, proses iştirakçılarının şəxsi maraqları, şəxsi münasibətləri də mütləq nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə təqsirləndirilən şəxsin xoşagəlməz münasibətləri olan şəxslərin ifadələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müdafiə nitqində təqsirləndirilən şəxsin özünün ifadələri də mütləq şəkildə analiz edilir. Bəzən təqsirləndirilən şəxsin cinayəti etmədiyi halda da məsuliyyəti öz boynuna götürə bilər. Bu vəziyyətin yaranma səbəblərini araşdırıb hakimə izah etmək lazımdır. Müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin ifadə alınarkən prosesual qanun pozuntularına yol verilib-verilmədiyini araşdırmalıdır və əgər qanun pozuntuları aşkar etsə, bu faktı mütləq şəkildə nitqinə

daxil etməlidir.

Bəzi faktların izahı üçün mütəxəssislərlə məsləhətləşməyə ehtiyac yarana bilər. Bu, vəkilə rahat və işi tam bilməklə, birbaşa ixtisas xarakterli faktları izah etməyə imkan verir.

Müdafiə nitqində sübutların analiz və qiymətləndirilməsinə aid olan bir sıra suallar işin xüsusi özəllikləri ilə müəyyən olunur. Təqsirləndirilən şəxs məhkəmədə istintaqdakı ifadəsindən fərqli ifadə verməsinə vəkil xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə ifadələr dəqiqliklə araşdırıldıqdan sonra deyilənlərin hansının daha çox həqiqətə uyğun olması müəyyən edilir. Vəkil müdafiə etdiyi şəxsə bəraət verilməsi mövqeyini seçdikdə sübutların analiz və qiymətləndirilməsi zamanı xüsusi çətinlik yaranır. Bu halda sübutları toplamaq və onların hansının həqiqətə uyğun olmadığını, hansının şübhəli olduğunu, hansının isə qeyri-mümkünlüyünü göstərmək lazımdır. Məntiq elmi və onun qaydalarından istifadə edə bilmək isə xüsusilə vacibdir. Müdafiə nitqi zamanı vəkilə bəraət hökmünü əldə etmək üçün ittiham edici sübutların şübhəli olduğunu sübut etmək kifayətdir. Lakin vəkil həm də cinayətin necə baş verməsi haqqında öz fərziyyəsini sübut etməyə çalışa bilər.

Müdafiəçi mütləq düzgün və dəqiq şəkildə işin faktiki vəziyyətini qiymətləndirməlidir. Faktları təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə yozmaq düzgün deyil. Nitqin inandırıcı olması da məhz vəkilin əsaslandığı faktların reallığa uyğunluğundan asılıdır. Dinləyicilərin həm beyinlərinə, həm də qəlblərinə təsir etməyi bacarmaq lazımdır. Bu-

nun üçün isə faktlardan düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Nitqdə fakt çatışmazlığını heç bir natiqlik məharəti ilə əvəz etmək mümkün deyil. Eyni faktlara vəkil və prokuror tərəfindən müxtəlif cür yanaşmalar ola bilər. Faktlara müxtəlif baxışlardan yanaşmalara Kiselev nümunə gətirirdi. "Öz həyat yoldaşını qətlə yetirməkdə ittiham olunan Muranov həyat yoldaşının intihar etdiyini iddia edirdi. Prokuror deyirdi ki, Muranov ittihamı qəti şəkildə inkar edir və onun heç vaxt yoldaşını öldürmək niyyətinin olmadığını iddia edir. Lakin istintaqda onun özünün yazdığı məktub var. Və Muranov istintaq zamanı məktubun onun tərəfindən yazıldığını etiraf edib. Məktubda Muranov yazır: "Qalınanın hərəkətləri məni hiddətə gətirir, mən bilərəm bu işin axırı nəyə gətirəcək, mən onu öldürəcəm". Və prokuror da məktubu Muranovun təqsirkar olması haqda vacib sübut hesab edirdi.

Lakin Muranovu müdafiə edən vəkil Uspenski isə prokurorun təqsirlilik haqda mübahisəsiz sübut hesab etdiyi məktubu məhz təqsirsizlik haqda sübut hesab edirdi. O bu mülahizəsini belə izah etdi. İlk öncə bildirdi ki, məktubun tək-cə məzmununa yox, həm də məktub haqda məlumatlara diqqət yetirmək lazımdır. Məktub mərhumənin anasına ünvanlanmışdır. Məktub hadisə baş verən gündən iki gün qabaq yazılmışdır. Belə olan halda cinayət planlaşdırən şəxs iki gün öncə, gələcəkdə ona ən sərt maneə ola biləcək şəxsə bu məzmununda məktub yazmazdı. Əgər yazıbsa, demək cinayəti planlaşdırmayıb. Əgər yazıbsa demək öldürməyib".

Lakin təcrübə göstərir ki, vəkillər müdafiə nitqində sübutların analiz və qiymətləndirilməsinə kifayət qədər vaxt ayırmırlar. Onların nitqlərində hələ də sübutların zəif və təkmilləşdirilməmiş araşdırılmasına rast gəlinir.

Əgər vəkil ittihamın faktiki fabulasının düzgünlüyünü qəbul edirsə, o, son ittiham nitqində törədilmiş əməlin qiymətləndirilməsi ilə ya razılaşır ya da razılaşmır. Əməlin hüquqi qiymətləndirilməsində bir sıra anlar var: qanunun izahatı (onun siyasi və hüquqi mənasının təyin edilməsi, verilmiş şərtlər daxilində həmin hadisəyə tətbiq edilməsinin imkanları), vəkilin fikrinə görə, əməlin faktiki tərkibinə daha uyğun olan qanunun tapılması. Əmələ qiymət verilmənin düzgünlüyü, qanunda cinayətin tərkibinə uyğun bütün halların nəzərə alınmasını bildirir. Hüquqi qiymətləndirilmənin təyin edilməsi üçün sübutların müəyyən ardıcılıqda toplanması, qanuna əsaslandırma və hüquqi formalaşdırmaların dəqiq və mütəşəkkil olması gərəkdir. Əməlin qiymətləndirilməsinin formalaşdırılması üçün mütləq əvvəlcədən hazırlaşmaq lazımdır. Əgər məhkəmə istintaqı zamanı və ya prokurorun nitqindən sonra vəkilə cinayətin hüquqi qiymətləndirilməsi ilə bağlı şübhə yaranarsa, vəkil yaranmış sualı araşdırıb, müdafiə nitqində çıxışına hazırlaşmaq üçün mütləq məhkəmədən fasilə tələb etməlidir. Bəzən vəkil nitqində cinayətin tərkibi haqqında iki müqayisəli, hüquqi analiz təqsirləndirilən şəxsin verdiyi təklif və vəkilin irəli sürdüyü təklif. Ədəbiyyatlarda belə bir fikir mövcuddur: əgər hətta vəkil də cinayətə qiymət verilmə ilə bağlı ittihamla razı olsa belə, o, sübutsuz,

arqumentsiz prokurorla razı ola bilməz. Lakin deyilir ki, vəkile cinayətin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünü sübut etmək vacib deyil. Əgər prokuror vəkilin doğru hesab etdiyi ittihamın qiymətləndirilməsini sübut və arqumentlərlə əsaslandırmayıbsa, onda vəkil özü bunu etməlidir. Praktikada bəzən vəkillər bu cür hallarda sübut və arqumentlərə əsaslanmadan prokurorun fikri ilə razılaşirlar. Bu cür yolla nə prokuror, nə də vəkil onların hansı əsaslarla bu və ya digər mövqeyə tərəfdar olduqlarına aydınlıq gətirmirlər. Bu isə heç cür hakimlərin fikirlərinin düzgün formalaşmasına imkan vermir.

Sübutların analiz və qiymətləndirilməsi, təqsirləndirilən şəxsin əməlinin qiymətləndirilməsi ilə bərabər qərarın çıxarılmasında təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vəkil müdafiə nitqində təqsirləndirilən şəxsin keçmişi və hazırkı vəziyyəti haqda, onun həyatı və ailəsi haqda məhkəməyə məlumat verir. F.Əliyevin nitqindən:

"Həsən Dadaşov – 20 ildən artıqdır ki, orta məktəbdə müəllim işləyir. Bu illərdə tərəcəməyi halına bir damla da ləkə gətirən bir hərəkəti olmayıb. Bütün bu illəri məktəbin xeyri üçün ləyaqətlə çalışıb. Uzunmüddətli, gərgin xeyrli və xüsusilə qeyd etmək istəyirəm, çox ağıllı əmək sərf edərək ömür sürüb və bu da onun qiymətləndirilməsi! Yüzlərlə insanın gözü önündə o ittiham olunur. Lakin bütün onu tanıyan insanlar birmənalı şəkildə onun təmiz qəlbli, düzgün fikirli insan olduğunu qeyd edirlər".

Əgər təqsirləndirilən şəxs, doğrudan da, cinayəti

törədibse, onda vəkil təqsirləndirilən şəxsin hansı səbəblərə görə cinayəti törətdiyini izah etməyə çalışır. Bu təkcə hakimlərə ədalətli qərar çıxartmaq üçün deyil, həm də təqsirləndirilən şəxsin yeni həyata başlamağa kömək etmək üçün gərəklidir. Təqsirləndirilən şəxsin bütöv xarakteristikasını bilmək üçün onun insani keyfiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır. Təqsirləndirilən şəxsin hamını heyretləndirə biləcək xüsusiyyətləri görməyi bacarmaq lazımdır. Lakin vəkil təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikası zamanı faktları təhrif etməməlidir.

Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikasına vəkil və prokuror müxtəlif nəzərlərdən yanaşırlar və ona görə də təqsirləndirilən şəxsi müxtəlif cür xarakterizə edirlər. Vəkil təqsirləndirilən şəxsin daxili aləmini, onun dünya görüşünü açır, onun psixologiyasına daxil olur və bunları ifadə edir. Vəkil gərək təqsirləndirilən şəxsə mərhəmətlə yanaşmağı bacarsın, ona kömək etməyi ürəkdən istəməlidir. Onda onun nitqi daha mənalı, daha təsiredici olacaq. Vəkil həm təqsirləndirilən şəxsə, həm də məhkəmədə iştirak edənlərə təsir edə biləcək. Təqsirləndirilən şəxsə düzgün xarakteristika vermək üçün vəkil sosial-demoqrafik amilləri, onun psixoloji xüsusiyyətlərini, onun sosial vəziyyətini nəzərə almalıdır. Bu cür yanaşma vəziyyəti təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə yönəltməyə kömək edir.

Bəzi hallarda vəkil hətta zərərçəkmiş xarakterizə etməli və onlar arasındakı münasibətlər haqqında məlumat verməli olur. Zərərçəkmişin şəxsiyyətini və davranışını xarakterizə etmək yalnız o halda düzgündür ki,

bu təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə şərh olunsun. Hətta bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxs və zərərçəkmişin şəxsiyyətləri müqayisə edilir ki, təqsirləndirilən haqda rəy bu müqayisə nəticəsində daha müsbət olsun. Y.S.Kiselyovun nitqindən buna misal:

"Təbii ki, Levçinski indi törətdiyi işi xatırlayanda utanır və mənəvi sıxıntı keçirir. Onda qadınlıq hissi analıq hissini üstələyib. O, Moxovun istədiyini edib. O, öz əlləri ilə altı yaşlı Yurkanı demək olar ki tanımadığı insanlara verib. O, sevgisinə görə belə qurban verib. Lakin Moxov bunu heç qiymətləndirmir. O, bunu adi bir şey kimi qəbul edir. Qurban verir, lakin həyatı heç yaxşılaşmır. Əksinə, tezliklə südəmər körpəsi xəstələnir. Moxov ona bildirir ki, uşağın bir yaşı olanda o, uşağı götürəcək və Levçinskayanı atacaq. Gördüyünüz kimi, tale onu özü cəzalandırır".

Şəxsiyyətin xarakteristikası zamanı ümumi, şablon ifadələri istifadə etməmək, həmin insana məxsus xüsusi özəllikləri məhkəməyə bildirmək lazımdır. Vəkil təqsirləndirilən şəxsin əməllərini izah edəndə ordaki yumşaldıcı məqamları məhkəməyə bildirməlidir. Beləliklə də, təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikası işin materiallarına əsaslanır və yumşaldıcı məqamları üzə çıxarmaqla, yalnız müdafiə mövqeyindən çıxış edir. Lakin analiz zamanı vəkilin hədd xüsusiyyəti olmalıdır. Yəni faktlar seçilərkən məhz elələri seçilməlidir ki, onlar obyektiv olsun və onlar veriləcək qərara yalnız yumşaldıcı təsir edə bilsin.

Praktikada bəzən bəzi vəkillər təqsirləndirilən şəx-

sin şəxsiyyətinin xarakteristikası zamanı ümumi, məişətlə bağlı, heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən ifadələr işlədirlər. Şəxsiyyətin bu cür analizi isə nə təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinə, nə də tərbiyəvi əhəmiyyətə yaramır.

Bir iş üzrə məhkəmə zamanı vəkil vəziyyəti yumşalda biləcək faktları araşdırarkən elə dərinə gedir ki, o, məhkəmə zamanı müdafiə etdiyi şəxsin cinayəti törətdiyi zaman sərxoş vəziyyətdə olduğunu bildirir. Hətta bildirib ki, onun fikrincə, bütün həmin məhkəmə zalında iştirak edən şəxslər alkoqoldan istifadə edir və o burda böyük ziyan görmür. Lakin məhkəmə bu ifadələrə müsbət reaksiya vermir. Və hətta onun bu ifadələri prokururun təqsirləndirilən şəxsi və vəkili tənqid hədəfinə tutmağa vadar edir. Şəxsiyyətin bu cür analizi heç vaxt nə yumşaldıcı, nə də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıya bilər.

Vəkil də prokuror kimi öz nitqində cinayətin törədilməsinə şərait yaratmış səbəbləri araşdırmalıdır. Burada bir çox yumşaldıcı amillərlə rastlaşmaq olar və yalnız bu cür mövqedən çıxış edərək faktları izah etməlidir. Yəni vəkil nitqində yalnız yumşaldıcı xarakterli faktları bildirməlidir. Lakin bütün olanları yalnız bir tərəfə yozub, təqsirləndirilənin günahsız olduğunu bildirmək də düzgün deyil. Məhkəmə auditoriyasına və müttəhimin özünə bildirmək lazımdır ki, hansı səbəbdən o təqsirləndirilən şəxsə çevrilib, niyə o cinayətkar olub və o bundan hansı nəticələr çıxarmalıdır. Bu cür hallarda vəkilin hamının qarşısında təqsirləndirilənə müraciət etməsi məqsədəuyğun hesab edilir, çünki bir qayda olaraq təqsirləndiri-

lən şəxsin öz vəkillərinə diqqət və etibarla yanaşırlar. Vəkil müdafiə nitqi zamanı təqsirləndirilən şəxsin haqqında danışsın və ona müraciət edirsə, təqsirləndirilən şəxs onun məsləhətlərinə qulaq asır, çünki başa düşür ki, vəkil yalnız onun yaxşılığını istəyir. Praktika göstərir ki, vəkillər nadir hallarda cinayətin törədilməsinə şərait yaratmış sübut və dəlillərin analizinə diqqət ayırırlar. Hətta vəkillərin nitqləri dərc edilmiş kitablar da bunu sübut edir. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitqin məhz bu hissəsində cəzanı yüngülləşdirən amillər müəyyən edilir. Bununla bərabər səbəblərin analiz edilməsi nitqi ictimai və siyasi əhəmiyyətli edir. Vəkil F.Əliyevin nitqindən:

Mən danmayacam ki, işin materiallarının istintaqı zamanı bizdə-prosesin iştirakçılarında mütəmadi olaraq bir sual yaranırdı, necə olub ki, qabaqlar məsuliyyətli vəzifələri olan, iş yoldaşlarının böyük etibarını qazanmış, hal-hazırda isə sizin qarşınızda oturan bu altı şəxs təqsirləndirilən şəxslərə çevriləblər və indi məhkəmə qarşısında cavab verirlər.

Qoyulmuş bu suala cavab tapmaq bizə imkan verəcək ki, qarşımızda oturan altı nəfərdən hər birinin bu işdə rolunu daha dəqiq qiymətləndirək. Hansı pillələr Dadaşovu cinayətə vadar etdi. Bəlkə yüngül, səthi düşüncə tərzidir. Şübhəsiz, Dadaşov bu cinayət orbitinə daxil olanda onun hərəkətlərində yüngül düşüncənin elementləri var idi, lakin onun törətdiyi cinayəti izah edəndə buna əsaslanmaq sadələşmə olardı.

Onda bəlkə, acgözlük, tamahkarlığa meyl? Təbii ki, onun hərəkətlərində tamahkarlığa meyl olmağı inkar

etməyə mənim ixtiyarım yoxdur. Lakin düşünürəm ki, nə tamahkarlıq, nə də sadələşmə onun bu cinayəti törətməyində əsas amil olmayıb. Dadaşovla istintaqdan öncəki tanışlığım, müstəntiqin yanında onunla söhbətlərim, işin materiallarını araşdırmağım, müdafiə etdiyim şəxsin həyatını araşdırmağım nəticəsində mən bu qənaətə gəldim ki, Dadaşovun cinayət törətməyinin əsas səbəbi onun əsas çatışmayan cəhəti olan şöhrətpərəstliyi idi. Müəyyən kateqoriya insanlar var ki, onlar üçün birinci olmaq ən vacib amildir. Və o, həmişə birinciliyə öz əməyi, savadı, fədakarlığı ilə meyl edirdi. Lakin onun şöhrətpərəstliyi, birincilik vəziyyətini əldə etmək imkanı ilə toqquşanda Dadaşov bunun qarşısında aciz oldu".

Vəkillər həddi-buluğa çatmamışların cinayət işlərində bəzən səbəblərin analizi zamanı tərəfgirlik mövqeyindən çıxış edirlər. Belə hallarda tərbiyəçilər, valideynləri, zərərçəkənləri günahlandırmaq düzgün deyil, çünki vəkilin bu mövqedən çıxışı həddi-buluğa çatmamış müttəhimdə elə təəssürat yarada bilər ki, o günahsızdır və haqsız yerə ittiham olunur. Nitq zamanı vəkil təqsirləndirilən şəxsə bildirməlidir ki, konkret olaraq onun günahı nədən ibarətdir və hansı subektiv amillər onu cinayət törətməyə vadar edib.

Vəkil cinayətin törədilməsi faktını inkar etmirsə, onda o, cəzanın müəyyən edilməsi haqda öz təşəvvürlərini bildirməlidir. Vəkilin gətirdiyi bütün dəlillər sonda vəkilin cəza haqda xahişi ilə bitməlidir. Lakin nitq zamanı konkret cəza tədbirini təklif etmək məsləhət görünür. Xahişin bu cür formaları məqsədəuyğundur: şərti

cəzanın müəyyən edilməsini xahiş edirəm; azadlıqdan məhrumetmə olmadan cəza təyin edilməsini xahiş edirəm; dövlət ittihamçısı təklif etdiyindən daha yüngül cəzanın təyin edilməsini xahiş edirəm. Əgər prokuror ölüm cəzasını təklif edirsə, onda vəkil isə həyatını saxlamağı xahiş etməlidir. Vəkil qrup işlərində prokurorun cinayətin təyin edilməsi haqqında təklifinin inkarını onun təqsirləndirilən şəxslərə aid fikirlərini müqayisə etməklə edə bilər.

Əgər iş üzrə vətəndaş iddiası varsa, vəkil onun haqda öz fikirlərini bildirməlidir. Hansı hallarda iddianın təmin edilməsinə imtina edildiyini və hansı hallarda iddiaya baxılmadığını bilmək lazımdır. Bəzi hallarda iddianın qiyməti qaldırılır, belə hallarda cərimənin qiymətinin salınmasını xahiş etmək lazımdır və əvəzində bunu faktlarla əsaslandırmaq lazımdır.

Nitqin xüsusi, nəticə hissəsinə həmişə ehtiyac olmur. Lakin bəzən, xüsusən də böyük nitqlərdə danışılanları qısa olaraq ümumiləşdirmək məqsədəuyğundur. Çoxşaxəli işlər üzrə nitq zamanı deyilənləri müəyyən xüsusiyyətlərinə görə sonda qruplaşdırmaq lazımdır. Müəyyən fikirləri nitqdən kənarlaşdırmaq; müəyyən hissəsini təkmilləşdirmək; cəzanı yüngülləşdirici faktları göstərmək lazımdır. Nitqi isə ümumiləşdirici ifadələrlə bitirmək lazımdır. Vəkil F.Əliyev Dadaşovun işi üzrə çıxışını belə bitirmişdir:

"Cənab hakim! Siz özünüz qərar qəbul etmək üçün otağa gedəndə öz vicdanınızla baş-başa qalacaqsız və təqsirləndirilən şəxsin taleyini həll edəcəksiz.

Bir sual yaranacaq: nəyə görə bu məsələdə onun əsassız və şübhəli olduğunu göstərən bu qədər ziddiyyət və şübhəli məqamlar var. Və siz özünüz də etiraf edəcəksiz ki, müdafiə nitqi zamanı deyilənlər cinayətin əsl ifadəsidir və nitqdə deyilənlər sübut edir ki, təqsirləndirilən şəxs təqsirsizdir və mən əminəm ki, siz bu əsaslarla tamamilə razısız və təmiz qəlblə təqsirləndirilən şəxsin təqsirsiz olması haqda qərar çıxardacaqsız".

Biz artıq qeyd etmişik ki, ittiham nitqi zamanı alternativ mümkün deyil. Bəs müdafiə nitqində bu mümkündürmü? A.L.Tsıpkın, M.S.Stroqoviç, Q.A.Qınzburq, A.Q.Polyak, V.A.Samsonov və digərləri hesab edirlər ki, müdafiə nitqinin nəticə hissəsində heç bir alternativin olması mümkün deyil. Yəni iki müxtəlif fikrin olması düzgün deyil. Məsələn: xahiş edirəm bəraət verilsin, əgər təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olması qərara alınsa, onda xahiş edirəm ki, cəzası azadlıqdan məhrumetmə olmasın.

Ədəbiyyatda həm də belə bir nəzər nöqtəsi var ki, müdafiə nitqi zamanı alternativ o halda ola bilər ki, vəkil cinayət işinin yenidən istintaqa göndərilməsini təklif edir və bununla da bərabər işin həllinin öz təklifini verir. İ.Libus hesab edir ki, müdafiə nitqində alternativ ola bilər, lakin o gərək dərin, dəqiq analiz edilsin, düzgün şəkildə əsaslandırılınsın və elə qoyulsun ki, digər mülahizə ilə kəskin ziddiyyət yaratmasın. K.A.Osipovun fikrincə isə, alternativ o halda mümkündür ki, əsasları müxtəlif olsa da, hər iki fikir bəraət qazandırıcı olsun. V.D.Qoldiner hesab edir ki, alternativ iki cür ola bilər: gizli və açıq. Gizli alternativ o halda olur ki, işin vəziyyəti ittiha-

mın sübut olunmadığını iddia etməyə kifayət qədər ciddi əsaslar verir. Bu halda təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olması qəbul edildikdə cəzanı yüngülləşdirməyə yönəlmiş dəlillər müdafiənin əsas tematikasını təşkil etməlidir ki, sonda onların sayəsində bəraət verilməsi haqda nəticə çıxarmaq mümkün olsun. V.D.Qoldinerin fikrinə görə, açıq alternativ isə təqsirləndirilən şəxs üçün daha əlverişli vəziyyətlərdə olur nə vaxt ki, ittihamın kifayət qədər sübut olunmaması müdafiə konsepsiyasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Alternativ o halda qaçılmaz olur ki, müdafiəçinin ittihamı inkar etmək üçün məntiqi imkanı olmur.

"Məhkəmə etikasının problemləri" kitabının müəllifləri hesab edirlər ki, ittiham haqda yığılmış sübutlar inandırıcı olduqda, vəkil tərəfindən ittihamın dəqiqliyinə şübhə olduğunu iddia etməsini sadəcə olaraq vəkilin öz işini görməsi kimi qiymətləndirirlər. Onlar hesab edirlər ki, vəkil ittihamın dəqiq və şübhəsiz olduğuna şübhə ilə yanaşırsa, o mütləq bunu işin sübutlarına uyğun əsaslandırmalıdır və bu qətiyyətlə sübutlardan kənar və ya sübutların təhrif olunması nəticəsində, şəxsi maraqdan irəli gəlməməlidir. Vəkilin şəxsi qənaətlərini onun subyektiv fikri kimi qələmə vermək düzgün deyil, şəxsi qənaət obyektiv və işin materiallarına uyğun olmalıdır. Ona görə də xalq məhkəməsinin qənaəti düzgündür: "Müdafiəçi məhkəməyə işə aid öz şəxsi baxışını irəli sürmək üçün yox, işin materiallarından təqsirləndirilən

şəxsə xeyir olanları üzə çıxarmaq üçün lazımdır".¹

Təcrübü material kimi tələbələrə nümayəndənin məhkəmədə çıxışı (nitqi) verilmişdir:

QARŞILIQLI İDDİA ƏRİZƏSİ (mənzildən istifadə hüququnun əsassız xitam verilməsi iddiasına dair)

Cavabdeh Məmmədov Qalib Vahid oğlu mənzildən istifadə hüququna kompensasiya verilməklə xitam verilməsinə dair Nizami rayon məhkəməsinə ilkin iddia ərizəsi ilə müraciət etmişdir. Hesab edirik ki, cavabdehin təqdim etdiyi ilkin iddia ərizəsi tamamilə qanunsuz və əsassızdır, bu baxımdan qarşılıqlı iddia ərizə ilə məhkəməyə müraciət edirik.

Faktların ifadəsi:

Nizami rayon məhkəməsinin 11.12.2009-cu il tarixli qətnaməsi əsasında cavabdeh Məmmədov Qalib Vahid oğlu ilə iddiaçı Məmmədova Mehriban Xosrov qızı arasında nikah qeydiyyatı pozulmuşdur. Bundan sonra cavabdeh Məmmədov Qalib Vahid oğlu 15.01.2010-cu il tarixdə Nizami rayon məhkəməsinə ilkin iddia ərizəsi ilə müraciət edərək Məmmədova Mehriban Xosrov qızı ilə birlikdə yaşadıkları mənzildən istifadə hüququna kompensasiya verilməklə xitam verilməsi haqqında iddia qaldırmışdır.

¹ Руднев В.Н. Культура и речевой этикет работника судебной системы. Учебно-методическое пособие. Москва РАП. Яскмо, 2009, с. 112.

Cavabdeh Məmmədov Q.V. tərəfindən verilmiş iddiaya qarşı Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 155.1 və 156.1.1-ci maddələrini rəhbər tutaraq qarşılıqlı iddia qaldırıq. Qarşılıqlı iddianın əsası ondan ibarətdir ki, cavabdeh nikahımızın pozulması ilə əlaqədar iddiaçının mənzildən istifadə hüququnun 2000 (iki min) manat kompensasiya ödəməklə xitam verilməsini iddia etsə də bu məbləğin hansı qanunvericiliyə və nəyin əsasında təyin olunduğu məlum deyil. Bundan başqa qeyd etmək istərdik ki, aralarında nikah bağlandıqdan sonra cavabdehin mülkiyyətində olan, iddiaçının gəlin köçdüyü ev bərbad və yararsız vəziyyətdə olduğu üçün 2007-ci ilin mart ayında iddiaçı tərəfindən 11.500 (on bir min beş yüz) manat dəyərində əsaslı təmir edilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq cavabdehin tərəfindən iddiaçının mənzildən istifadə hüququnun xitam edilməsi ilə bağlı iddiasını qanunazidd və göstərilmiş kompensasiyanın məbləğini isə əsassız hesab edirik. Cavabdeh iddiaçının məhkəmədə iştirakını o qədər də vacib olmadığını bildirərək, məhkəmədə iştirak etməyini müxtəlif üsullarla yayındırmağa çalışmışdır. Buna misal kimi onların nikah qeydiyyatının pozulması ilə bağlı məhkəmə prosesini göstərmək olar. Cavabdeh Məmmədov Qalib Vahid oğlu ilə iddiaçı Məmmədova Mehriban Xosrov qızını aldadaraq məhkəmə baxışından yayındırmış, nəticədə Nizami rayon məhkəməsinin 11.12.2009-cu il tarixli (№2(007)-827/2009) qətnaməsi ilə onun iştirakı olmadan qiyabı icraat formasında baxaraq qiyabı qətnamə çıxarmışdır. Bununla cavabdeh

Məmmədov Qalib Vahid oğlu iddiaçı Məmmədova Mehriban Xosrov qızının məhkəmədə iştirak etməməsinə, qarşılıqlı iddia qaldırılmamasına nail olmuşdur.

Iddianın hüquqi əsasları:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I-II hissəsinə əsasən «Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır».

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin I-II hissəsinə əsasən «Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir».

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 34-cü maddəsinin IV hissəsinə əsasən «Ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir».

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 43-cü maddəsinin I hissəsinə əsasən «Hər kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz».

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə əsasən «Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verilir».

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 228.2-ci maddəsi «Yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququna xitam verilməsi haqqında razılaşma

olmadıqda bu hüquqa mülkiyyətçinin məhkəmə qaydasında tələbinə əsasən **bazar qiyməti ilə müvafiq kompensasiya verməsi yolu ilə xitam verilə bilər**».

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 228.5-ci maddəsi «Digər ailə üzvlərinin (ərin, arvadın) köçürülməsinə yalnız mülkiyyətçinin razılığı ilə yol verilir. Həmin şəxslərin yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququ **mülkiyyətçi ilə ailə münasibətlərinə xitam verildiyi halda da saxlanılır**. Yaşayış binasının tərkib hissəsindən mülkiyyətçinin ailə üzvlərinin istifadə etmək hüququ bu məcəllənin qüvvəyə mindiyi gündən yaranır».

Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 35-ci maddəsi «Nikahda olduqları dövrdə ər-arvadın ümumi əmlakı və ya hər birinin əmlakı, yaxud da ər-arvadın hansınınsa əməyi hesabına ər-arvadın hər birinin əmlakının dəyərini xeyli artıran vəsaitin qoyulması (**əsaslı təmir**, yenidən quraşdırma, avadanlığı dəyişdirmə və s.) müəyyən edilərsə, həmin əmlak onların birgə mülkiyyəti sayıla bilər».

Göstərilən maddələrin dizpozisiyalarından görüldüyü kimi, cavabdehin iddiaçının mənzildən istifadə hüququna 2000 (iki min) manat kompensasiya verilməklə xitam verilməsi iddiası əsassızdır. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq və Azərbaycan Respublikası MPM-in 4;155-156-cı maddələrinə əsasən

XAHİŞ EDİRƏM:

Cavabdeh Məmmədov Qalib Vahid oğlunun iddiası əsassız sayılaraq rədd olunsun, cavabdehin mülkiyyətində olan, iddiaçı tərəfindən əsaslı təmir edilən evin 11.500 (on bir min beş yüz) manat dəyərində təmir xərcləri, hüquqi xidmətlərin göstərilməsinə görə 200 (iki yüz) manat cavabdehdən tutulsun və yaşadıkları mənzilin ədalətli şəkildə bölünməsinə və ya iddiaçıya düşən payın (40.000 (qırx min) AZN) kompensasiya şəklində ödənilməsi ilə bağlı qarşılıqlı iddianı təmin edən qətnəmə çıxarasınız.

Iddiaçının

nümayəndəsi:

**h.e.n. Ərəstun Əliyər oğlu
Qasimov**

«Həqiqət nə qədər aşkar görünsədə, onu kor gözlə görmək mümkün deyil. Həqiqəti tanımaq üçün onun aşkar görünməsi nə qədər zərurdirsə, gören gözə də bir o qədər ehtiyac vardır. İnsanın həqiqəti tanımasına mane olan yalnız mühakimələr, nəfs istəklərinə tabeçilik, kor-korane tərəfbazlıq, təkbəbbür və bu kimi başqa mənfi təzahürlərdir. Ruh çirkləndikçə, həqiqəti dərk etmək də çətinidir. Doğru yol yolçuları üçün ilkin şərt nəfsin paklandırılması və təqvadır.»

Fəsil 7. Hüquq mədəniyyəti və əxlaq

Hüquq və əxlaq insanların davranışının nizamlayıcısı kimi çoxlu ümumi cəhətlərə malikdirlər, eyni zamanda mühüm əsaslı fərqləri də var.

Hüquq da əxlaq kimi insanların mənəvi həyatına məxsus olsa da, o hüquqi aktlarda təsbit olunan dövlətin müəyyən etdiyi, yaxud sanksiyalaşdırdığı normaların məcmusundan (davranış normaları) ibarətdir. Əxlaq normaları mənəvi baxışların, xeyirxahlıq ideallarının, ədalətin və s. təsdiqi və inkişafı prosesində formalaşır. Bu prosesdə din mühüm rol oynayır;

Hüquqi aktlarda bu və ya digər cəmiyyət üçün xarakterik olan dövlətin iradəsi ifadə olunur. Əxlaq normalarında isə ictimai rəy ifadə olunur;

Hüquq normaları öz əksini tapdığı hüquqi aktlar (qanun, fərman və s.) qüvvəyə mindiyi andan etibarən icra üçün məcburi olur. Onun həyata keçməsi xüsusi hallarda xüsusi aparatla, dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunur.

Hüquqdan fərqli olaraq, əxlaq normalarının təşkili-ti-məcburi qüvvəyə ehtiyacı olmur.

Hakim «əxlaq» dedikdə, müəllif Konstitusiya və Cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan etika qaydalarını nəzərdə tutur. Onların tərkibinə cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, vətəndaşlıq cəmiyyətinin bərqərar edilməsi daxildir.¹

Əxlaqın daxili təminatçısı vicdandır. Əxlaq normalarının realizə olunması üçün insanların davranışına ictimai qiymət vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq normalarından fərqli olaraq əxlaq normalarının tənzihi ictimai həyatın daha geniş sferasını əhatə edir. Əxlaq normaları hüquq normalarının tənzihləmədiyi (məsələn, dostluğa, məhəbbətə, yoldaşlığa münasibət) bir çox münasibətləri tənzihləyir. İnsanların davranışını qiymətləndirmək üçün hüquq «qanuna uyğun», «qanuna zidd» terminlərindən istifadə edir. Əxlaq normaları üçün insanların davranışlarının qiymətləndirilməsinə başqa cür yanaşma xarakterikdir. Burada birinci planda «əxlaqlı», «əxlaqsız», «doğruçu», «yalançı» və s. bu kimi kateqoriyalar gəlir;

Hüquq normaları üçün əxlaq normalarından fərqli olaraq məzmunun konkretliyi, ifadə müəyyənliyi xarakterikdir. Əxlaqi tələblərin, hüquqa nisbətən, izahına nəzərə çarpacaq dərəcədə geniş yer verilir.

Əxlaq – insanların mənəvi həyatının ayrılmaz his-

¹ Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. Bakı, ADPU nəşr., 2007, s. 8.

səsidir. Əxlaq normaları öz ifadəsini ictimai rəydə, dini baxışlarda, bədii ədəbiyyat əsərlərində və s. tapır. Əxlaq və hüquq sıx qarşılıqlı əlaqədədir, əxlaq və hüququn bir-birinə dərinədən nüfuz etməsi haqqında da danışmaq olar.

K.Marks və F.Engels göstərdilər ki, İnsan özünə aid olan bilik və hissiyyatlarını təmasda olduqları dünyəvi dəyərlərdən alırlarsa, deməli dünyanı və əhatəsində olduğumuz mühiti elə qurmaliyiq ki, insan özünü insan kimi hiss edə bilsin.¹

Hüquq normalarının təsirinin səmərəliliyi və onlardan çox istifadə olunması əxlaqi tələblərə nə dərəcədə uyğun gəlməsindən asılıdır. Hüquq normalarının işləməsi üçün, onlar ən aşağısı, əxlaq qaydalarına zidd olmamalıdır. Hüquq bütünlüklə cəmiyyətin əxlaqi baxışlarına uyğun olmalıdır. Əlbəttə ki, əxlaq və hüquq normalarının sırasında ziddiyyətin olduğu hallar da olur.

Hüquq və əxlaq sıx qarşılıqlı əlaqədə olsalar belə, öz xüsusi dəyərləri olan nizamlaşmanın iki özünəməxsus alətidir.

Hüquq cəmiyyətdə xeyir və ədalət ideallarının bərqərar olmasına yardım etməlidir. Bəzi hallarda hüquq cəmiyyəti köhnəlmiş əxlaqi ehkamlardan xilas olmağa kömək edir. Məsələn, keçmiş vaxtlarda bəzi xalqların fərziyyələrindən biri olan qan düşmənçiliyinin aradan qaldırılması prosesi məhz hüquq vasitəsilə baş vermişdir. Bununla bərabər, məhz mənəvi başlanğıclar (haqq, ədalət,

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. «Сочинения». т. 2, с. 145.

həqiqət) hüquqi baxışların, hüquqi idealların, son nəticədə isə hüquq normalarının məzmununu yaradan əsaslardır.

Məhkəmələr, digər hüquq tətbiq edən orqanlar hüquqi tədbirləri müəyyən etmək üçün əxlaq normalarına müraciət edirlər, məsələn, hüquqi aktlarda təsadüf olunan «şərəf və ləyaqətin təhqiri», «kobudluq», «həyasızlıq» və s. terminlərin düzgün başa düşülməsi məqsədilə bəzi hüquq normaları əxlaq normalarını hüquqi sanksiyalarla təmin edərək onları bilavasitə gücləndirirlər. Bunlara cəmiyyət və insanlar üçün ziyanlı olan hərəkətləri qadağan edən cinayət hüququ, inzibati hüquq və digərləri aiddir.

Hakimlərin və digər hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının öz fəaliyyətləri çərçivəsində müstəqillikləri onlardan hər hansı yerli təsir və təzyiqlərə baxmayaraq, yalnız qanunlara və mənəvi dəyərlərə əməl etməyi tələb edir.¹

Hüquq da siyasət kimi bütünlükdə cəmiyyətin müəyyən tarixi, o cümlədən onun tərkib hissəsini təşkil edən mədəni inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Hüquqi və siyasi elmlər hüquq və siyasətin hakimiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinə münasibətdə xüsusi terminlərdən istifadə edirlər: hüquq mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət.

«Hüquq mədəniyyəti» termini hüququn, qanunvericiliyin inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətdə onun haqqında

¹ Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. Bakı, ADPU nəşr., 2007, s. 47.

məlumatın olması, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının vəziyyəti ilə xarakterizə olunur.

Cəmiyyətdə hüquq düşüncəsinin səviyyəsi – hüquq mədəniyyətinin vacib göstəricilərindən olub, mövcud hüquqa münasibəti ifadə edən hiss və hüquqi baxışların məcmusu, ictimai inkişafın vacibliyini əks etdirən yeni hüquqi tələblərin, qanunla müəyyən edilmiş müddələrin yerinə yetirilməsi zərurətinin dərk edilməsi dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

Vətəndaşın hüquq mədəniyyəti ilk növbədə qüvvədə olan qanunvericiliyi bilməkdə ifadə olunur. Əlbəttə, vətəndaşlardan bütün qanunları, bütün normativ aktları bilməsini tələb etmək olmaz. Söhbət, hər şeydən əvvəl, vətəndaşın Konstitusiyanı, əsas hüquq, azadlıq və vəzifələrini bilməsindən gedir. İkincisi, vətəndaşın hüquq mədəniyyəti hüquqa hörmətlə yanaşmaqda ifadə olunur, başqalarının hüququna hörmət etməyi, öz vəzifələrinin icrasının vicdanla yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Üçüncüsü, hüquq mədəniyyəti vətəndaşın hüquq normalarının tələbləri – öz xüsusiyyətinə görə davranış modeli – əsasında qurmağa səy etməsilə xarakterizə olunur. Hüquq mədəniyyəti insanlar tərəfindən hüquq normalarının vicdanla, bir adət kimi icra edilməsinə kömək edir.

Hüququn tətbiqi, hüququn mühafizəsi əsas fəaliyyət forması olan vəzifəli şəxslərin, dövlət aparatı işçilərinin hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar, ilk növbədə qanuna, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmalı, öz fəaliyyəti sahəsində hüquqi cəhətdən səlahiyyətli olmalıdır.

Dövlət cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyətin yüksək səviyyədə olmasında maraqlıdır, ona görə ki, bu cəmiyyətdə hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsinə, ictimai və fərdi həyatda müxtəlif növ konfliktlərin mədəni yolla həll edilməsinə səbəb olur.

Siyasət – dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətdə həyata keçməsi vasitəsidir. O, bu cəmiyyətə xas olan ənənələri, idealları, davranış nümunələrini və s. nəzərə alaraq müəyyən təşkilati formada həyata keçirilir.

Siyasi mədəniyyətə daxildir: siyasi həyatda necə hərəkət etməyi müəyyən edən siyasi fəaliyyət formaları, siyasi stereotiplər, təsisatlar; siyasi biliklər, siyasi dəyərlər (o cümlədən emosional xarakterli).

Siyasi mədəniyyət – cəmiyyətin siyasi sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərən zəruri tərkib hissəsidir. Siyasi həyatın subyektlərinin qarşılıqlı əlaqə prosesində siyasi məlumatların mübadiləsi, birgə proqram və niyyətlərin işlənilib hazırlanması baş verir.

Siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində, dövlətin idarə olunmasında iştirak vətəndaşların siyasi və hüquqi mədəniyyətinə sahib olmalarının vacibliyinə səbəb olur.

«Üç qəbil insanla məsləhətləşmə: paxıl, qorxaq və tamahkar. Paxıl sənə kəsibliqlə qorxudub, başqalarına el tutmaqdan çəkindirir. Qorxaq mühüm işlərin yerinə yetirilməsinə mane olar. Tamahkar isə var-dövlət və vəzifə qazanmaq xatirinə, zülmə mərməmət donu geyindirir»

Fəsil 8. Məhkəmə baxışında vəkil çıxışının xüsusiyyətləri

Görkəmli alim Cəfər Hacı Həsən oğlu Mövsümovun «Azərbaycan SSR cinayət prosesi» kitabında məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçılarının natiqliyi haqqında aşağıdakıları söyləmişdir: «Məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçıları məhkəmə istintaqına yekun vurur, öz təkliflərini və gəldikləri nəticələri məhkəmə qarşısında şərh edirlər. Məhkəmə çıxışlarının iştirakçıları öz nitqlərində iş üzrə toplanmış sübut materiallarını mükəmməl təhlil edir, müttəhimin təqsirləndiyi cinayətə siyasi və hüquqi qiymət verir, elan olunan ittihamın düzgün və əsaslı olması, müttəhimin təqsiri və məsuliyyət dərəcəsi, cəzanın xarakteri və ölçüsü, habelə məhkəmənin hökm çıxararkən həll etməli olduğu digər məsələlər üzrə öz mülahizələrini bildirirlər».¹

Məhkəmə çıxışları məhkəməyə və məhkəmə iclasında iştirak edən vətəndaşlara baxılan cinayət işinin faktiki və hüquqi halları haqqında da tam və aydın tə-

səvvür yaratmağa və bunlardan düzgün nəticə çıxarmağa şərait yaradır. Prokurorun, müdafiəçinin və prosesin digər iştirakçılarının məhkəmə çıxışlarında bilavasitə nitq söyləmələrinin və onlar tərəfindən tədqiq olunan bütün faktların ittiham və müdafiə mövqeyindən işıqlandırılmasının böyük əhəmiyyəti bir də onunla izah olunur ki, bu iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə kömək etməklə yanaşı məhkəmə səhvlərinin qarşısının alınması işində mühüm təminatlardan biridir.

Məhkəmə çıxışları məhkəmənin daxili inamının formalaşmasına da böyük təsir göstərir. Məhkəmə çıxışları vasitəsilə proses iştirakçıları tərəfindən iş üzrə toplanmış və məhkəmə istintaqının predmeti olan bütün sübut materialları hərtərəfli təhlil edilir, işdə mövcud olan mübahisəli məsələlər gərgin müzakirə predmetinə çevrilir və hər bir proses iştirakçısı öz təkliflərini və tələblərini əsaslandırmağa çalışır. Bu isə öz növbəsində məhkəmə iş üzrə düzgün nəticəyə gəlməyə, qanuni, əsaslı və ədalətli hökm çıxarmağa kömək edir.¹ H.e.d., professor Cəfər Mövsümovun yuxarıda göstərdiyimiz fikirləri 30 il keçməsinə baxmayaraq, öz nəzəri və təcrübi qüvvəsindədir.

Məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının üzvi hissəsi olub, məhkəmənin tərbiyəvi fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Məhkəmə nitqlərində işin siyasi və ictimai əhəmiyyəti daha qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapır, cinayət hərəkətinin cəmiyyətə və dövlətə vurduğu

¹ Mövsümov C.N. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Ümumi hissə. Bakı, 1980, s. 39.

¹ Mövsümov C.N. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Ümumi hissə. Bakı, 1980, s. 47.

zərər göstərilir, təqsirləndirilənin şəxsiyyəti xarakterizə olunur, cinayətin baş verməsinə kömək edən hallar aydınlaşdırılır və hazırkı məhkəmə prosesindən nə kimi nəticələr çıxarılması göstərilir.

Hüquq aləmində yaranmış və qəbul edilmiş anlayışa görə məhkəmə çıxışları məhkəmə prosesinin zirvəsidir və ən gərgin anıdır. Bu məqama qədər tərəflər, məhkəmədə iştirak edən vətəndaşlar və hətta məhkəmə üçün məlum olmayan təfərrüatlar, məqamlar aşkarlanır. Bəzi hallarda həm çıxış edən tərəflərin nümayəndələri və prosesdə iştirak edənlər öz həyəcanlarını gizlədə bilmirlər.¹

Məhkəmə nitqləri dərin düşünülmüş və əsaslı olduqda, edilmiş cinayətin əsl motivi əyani və inandırıcı göstərildikdə, onun siyasi və hüququ xarakteristikası verildikdə, bu, təqsirləndirilənə etdiyi cinayət əməlini düzgün qiymətləndirməyə, öz davranışını dəyişdirməyə və bundan nəticə çıxarmağa, məhkəmə iclasında iştirak edən vətəndaşlara isə qanun tələblərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

«Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunun 18-ci maddəsinə görə, vəkil etikasına aşağıdakılardan ibarətdir: «Vəkil peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunla müəyyən edilmiş qaydada öz vəzifələrini mükəmməl icra etməli, vəkil sirtindən özünün şəxsi və başqalarının tamahkarlıq və digər məqsədləri üçün istifadə etməməli, hüquq

müdafiə fəaliyyəti ilə bir araya sığmayan hərəkətlərə, qanunsuz hərəkətlərin törədilməsinə çağırışlara, insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan kobud, təhqiramiz hərəkətlərə və sözlərə yol verməməli, məhkəmə iclasında hakimə mane olmamalı, bu iclasda çıxış edənlərin sözlərini kəsməməli, iclasın iş qaydasını pozmamalı və Vəkillər Kollegiyasının ümumi yığıncağı tərəfindən qəbul olunmuş «Vəkillərin davranış qaydaları haqqında» Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş vəkil etikasının digər tələblərinə riayət etməlidir».

Vəkillərin ümumi səlahiyyətləri – hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının «Vəkillər və vəkillik fəaliyyət haqqında» Qanununda, prosesual hüquqları və vəzifələri isə Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər, Cinayət-Prosesual və Mülki-Prosesual məcəllələrində öz əksini tapmışdır.

Əvvəlcə vəkillərin ümumi səlahiyyətlərini araşdırıraq.

Vəkillər müstəqildir və yalnız «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunun tələblərinə tabedirlər.

Vəkillər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- hüquqi yardım üçün müraciət edən fiziki və hüquqi şəxslərin müdafiəçisi olmaq, onların mənafelərini təhqiqat, istintaq, məhkəmə, digər dövlət orqanlarında, təşkilatlarında, qeyri-dövlət təşkilatlarında, xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək;

- öz fəaliyyətində qanunvericiliklə qadağan olunmamış və vəkil etikasına zidd olmayan bütün üsullardan və vasitələrdən istifadə etmək;

¹ Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. Bakı, ADPU nəşr., 2007, s. 209.

- peşə fəaliyyətini həyata keçirməklə əlaqədar müstəqil araşdırmalar, sənəd toplamaq, hüquqi yardım göstərmək üçün zəruri olan arayışları və digər sənədləri idarə, təşkilat və müəssisələrdən tələb etmək, onlarla tanış olmaq və həmin sənədlərin surətlərini çıxarmaq;

- xüsusi bilik tələb edən məsələlərin araşdırılması üçün mütəxəssislərdən rəy almaq;

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada texniki vasitələrdən istifadə etmək;

- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müdafiə və ya təmsil edilən şəxslə təkliddə, maneəsiz görüşüb danışmaq.

Peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən vəkilin vəzifələrinə aiddir:

- qanunun tələblərini icra etmək, müdafiə edilən və ya hüquqları təmsil edilən şəxsin mənafeələrini qorumaq üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün üsullardan istifadə etmək;

- vəkil sirrini qorumaq, vəkil andına və vəkil etikasına riayət etmək;

- yalnız qanunun tələblərini rəhbər tutmaq;

- hüquqi yardımın göstərilməsi üçün müraciət etmiş şəxsin maraqlarına zidd və hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkəti, müdafiəçisi olduğu şəxsin mənafeyinə zidd olaraq onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini və təqsirini təsdiq, zərərçəkmişlə barışığını elan və ona qarşı qaldırılmış mülki iddianı qəbul etməmək, müdafiəsinə yönəlmiş şikayəti geri götürməmək;

- mənafeyi təmsil edilən və ya müdafiə edilən şəxsin icazəsi olmadan hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar vəkilə məlum olan faktlar və sənədləri, eləcə də mənafeviyyətə, demokratik cəmiyyətə ictimai qaydaya və ya dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən, həmçinin yetkinlik yaşına çatmamışların mənafeləri və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi tələb edərsə, belə məlumatları yaymamaq;

- vəkil sirrindən özünün şəxsi və ya başqasının mənafeyi üçün istifadə etməmək;

- özü tərəfindən qəbul edilən müdafiə öhdəçiliyindən imtina etməmək.

Vəkilin qanun pozuntusuna yol verməsi nəticəsində müdafiə edilən və yaxud təmsil edilən şəxsin əmlakına bilavasitə zərər dəyərsə, buna vəkil maddi məsuliyyət daşıyır.

Müdafiə edilən və ya təmsil edilən şəxslər qarşısındakı məsuliyyətinə zəmanət vermək məqsədilə vəkillərin sığorta bank hesabı yaradılır. Hər bir vəkil tərəfindən vurulmuş ziyanın ödənilməsi üçün onun vəsaiti kifayət etmədikdə, məhkəmə qərarına əsasən vəkillərin sığorta bank hesabı vəsaitindən istifadə edilir. Belə hallarda Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyəti Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada sığorta bank hesabından ödənilmiş vəsaiti ziyan vurmuş vəkildən tələb etməlidir.

AR CPM-in 114-cü maddəsinin tələblərinə görə müdafiəçinin cinayət prosesində sonrakı iştirakını istisna edən hallarda aşağıdakılardır:

- cinayət prosesində iştirak edən və ya əvvəllər iştirak etmiş hakimlə, andlı iclasçı ilə, prokurorla, müstəntiqlə, təhqiqatçı ilə və ya məhkəmə iclasının katibi ilə qohumluq əlaqələrinin, habelə bu şəxslərdən şəxsi və ya xidməti asılılığın olması;

- cinayət təqibi üzrə icraatda hakim, andlı iclasçı, prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı, hal şahidi, məhkəmə iclasının katibi, tərcüməçi, mütəxəssis, ekspert və ya şahid qismində iştirak etməsi;

- hakim, prokuror, müstəntiq və ya təhqiqatçı vəzifələrini tutması (təqsirləndirilən, şübhəli şəxsin və ya cinayət prosesinin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan iştirakçısının qanuni nümayəndəsi olması, yaxud mülki iddiaçı və ya mülki cavabdeh kimi tanınmış işlədiyi orqanın nümayəndəsi qismində iştirak etməsi hallarından başqa);

- qanuni mənafeyini müdafiə etdiyi təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin, həmçinin təmsil etdiyi mülki iddiaçı, yaxud mülki cavabdeh qanuni mənafeyi ilə ziddiyyət təşkil edən şəxsə hüquqi yardım göstərməsi;

- qanuna və ya məhkəmənin hökmünə əsasən müdafiəçi və ya nümayəndə olmaq hüququnun olması;

- müdafiəçi və ya nümayəndə qismində təyin edilmiş şəxsin səriştəsinə və ya vicdanlı olmasına şübhə və digər əsaslı səbəblər olduqda, müdafiə olunan, yaxud təmsil etdiyi şəxsin vəsatəti əsasında müdafiəçi və ya nümayəndə cinayət prosesindən kənarlaşdırılmalıdır.

Hüquqi yardımın göstərilməsi üçün müraciət etmiş fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus və iddia obyektı olan

əmlakın və hüquqların vəkili tərəfindən öz adına və ya başqa şəxslər üçün alınması və başqa yolla əldə edilməsi qadağandır.

Vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və araşdırmalar vəkili siri təşkil edir.

Peşə vəzifələrini həyata keçirərkən məlum olan ibtidai istintaqın siri təşkil edən məlumatların vəkili tərəfindən yayılması yalnız prokurorun və yaxud müstəntiqin icazəsi ilə ola bilər. İbtidai istintaqın siri təşkil edən məlumatların yayılmasında təqsiri olan vəkillər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunda yüksək səviyyəli hüquqi yardımın göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da əsasən vəkillik tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik ictimai və özünüidare təşkilat olaraq, respublikamızda hüquq-mühafizə orqanları və digər təşkilatlar arasında əhəmiyyətli yer tutur. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi digər hüquq-mühafizə orqanları arasında (məhkəmə, prokurorluq, istintaq və s.) vəkilliyə də hüquqi mühafizə orqanları arasında (məhkəmə, prokurorluq, istintaq və s.) vəkilliyə də hüquqi yer verir.

Vekillik dedikdə – əsas vəzifəsi hüquqi yardıma ehtiyacı olan hər bir şəxsə yüksək səviyyəli hüquqi yardımın göstərilməsi üçün xüsusi qaydada yaradılmış peşəkar hüquqşünasların birliyi başa düşülür.

Vəkillik – qanun əsasında əhaliyə və təşkilatlara hüquq məsələləri barəsində məsləhətlər vermək, müxtəlif növ sənədlər və rəsmi kağızlar hazırlamaq, məhkəmədə cinayət işləri üzrə müdafiəni və mülki işlər üzrə nümayəndəliyi həyata keçirmək yolu ilə köməklik göstərməyə qabiliyyəti olan bir təşkilatdır.

Hüquqi yardıma ehtiyacı olan hər bir şəxsə o cümlədən, birinci növbədə, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxslərə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi mühüm konstitusiya müddəsidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 61-ci maddəsində göstərilir:

I. Hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır.

II. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir.

III. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır».

Hər bir şəxsə (vətəndaşa, əcnəbiyə, vətəndaşlığı olmayan şəxsə, fiziki və ya hüquqi şəxsə) yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsinə qanunvericilik tərəfindən belə yüksək diqqət verilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I hissəsində əks olunmuş: «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir» müddəasının tələblərindən irəli gəlir.

AR CPM-in 19-cu maddəsi, cinayət təqibi gedişin-

də təhqiqatçının, müstəntiqin, prokuror və ya məhkəmənin zərər çəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin etmək üçün tədbirlər görməsini onların qarşısında bir vəzifə kimi qoyur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa vəkillərin prosesual səlahiyyətlərinin üç istiqamətdə: cinayət, mülki və inzibati xətalar haqqında işlərin icraatı ilə bağlı öyrənilməsi də vacib məqamlardan biridir.

Cinayət mühakimə icraatında vəkilin iştirakı vəkillik fəaliyyətinin mühüm formasıdır.

AR CPM-in 7.0.27-ci maddəsinə əsasən, müdafiə – cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsi, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası məqsədi ilə həyata keçirilən prosesual fəaliyyətdir.

Cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxsə bəraət qazandıran və ya onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halları aydınlaşdırmaq məqsədi ilə qanunda göstərilən müdafiə vasitələrindən və üsullarından istifadə edərək lazımi hüquqi yardım göstərmək vəzifəsini daşıyan şəxs müdafiəçi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 92-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesində müdafiəçi qismində yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisində vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olan vəkil iştirak edə bilər. Müdafiəçi şübhəli və ya

təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsini öz öhdəsinə götürdükdə, cinayət prosesini həyata keçirən orqana şəxsiyyətini və Azərbaycan Respublikasının ərazisində vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququnu təsdiq edən sənədi və vəkil qurumunun orderini təqdim etməlidir.

Cinayət prosesində müdafiəçinin iştirakı aşağıdakı hallarda təmin olunmalıdır:

- 1) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tələb etdikdə;
- 2) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs lal, kor, kar olduğuna, danışmaq, görmək funksiyalarında digər ciddi qüsurlar olduğuna, uzun sürən ağır xəstəliyinə, habelə kəmağıllığa, aşkar əqli zəifliyə və ya digər qüsurlara görə müdafiə hüququnu müstəqil həyata keçirə bilmədikdə;
- 3) cinayət təqibi üzrə icraat aparılan anda, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsdə ruhi xəstəliyin kəskinləşməsi və ya müvəqqəti ruhi pozuntu aşkar edildikdə;
- 4) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilmədikdə;
- 5) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs cinayəti törədən zaman yetkinlik yaşına çatmadıqda;
- 6) təqsirləndirilən şəxs müddətli hərbi xidmət qulluqçusu olduqda;
- 7) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə xüsusilə ağır cinayət törətməsi istinad edildikdə;
- 8) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs məcburi qaydada xüsusi tibb (stasionar müalicə-psixiatriya) müəssisəsinə yerləşdirildikdə;

- 9) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tutulduqda və ya təqsirləndirilən şəxs haqqında qətimkan tədbiri qismində həbs tətbiq edildikdə (tutulmuş şəxsin vəkilədən imtina etmək halı istisna haldır);
- 10) cinayət təqibi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək müddətləri keçdikdən sonra həyata keçirildikdə;
- 11) təqsirləndirilən şəxslərin qanuni mənafeələri arasında ziddiyyət mövcuddursa və onlardan birinin müdafiəçisi olduqda;
- 12) cinayət təqibi cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli anlaşıq vəziyyətdə törədən şəxs barəsində həyata keçirildikdə;
- 13) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmadıqda.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada müdafiəçi aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

- şübhənin və ya ittihamın mahiyyətini bilmək;
- söhbətlərin sayı və müddəti məhdudlaşdırılmadan müdafiə etdiyi şəxslə təklidə görüşmək və konfidensial ünsiyyət saxlamaq;
- cinayət prosesini həyata keçirən orqanın təklifi ilə bu orqanın apardığı istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə, habelə müdafiə etdiyi şəxsin iştirakı ilə hər hansı istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə iştirak etmək;
- etirazlar etmək və vəsatətlər vermək;
- təhqiqatçının, müstətiqin və ya prokurorun hərəkətlərindən və qərarlarından şikayət etmək;
- hökmdən və ya məhkəmənin digər qərarlarından

apellyasiya, kassasiya və ya əlavə kassasiya qaydasında şikayət vermək;

- digər tərəfin qanunsuz hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək;

- cinayət prosesinin gedişində şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə hüquqi yardım göstərildikdə müdafiə etdiyi şəxsin hesabına, hüquqi yardım pulsuz göstərildikdə isə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına haqq almaq;

- AR CPM-də nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Müdafiəçi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- 1) cinayət prosesində iştirak edərkən qanunun tələblərini rəhbər tutmaq; şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni mənafeyinin müdafiəsini bütün qanuni üsullarla həyata keçirmək; onun vəziyyətində işin mümkün dərəcədə xeyrinə başa çatdırılması üçün müdafiə etdiyi şəxsə zəruri hüquqi məsləhətlər vermək və müdafiə tərəfin seçdiyi mövqə üzrə hərəkət etmək; vəkil sirrini qorumaq və vəkil andına riayət etmək;
- 2) cinayət prosesini həyata keçirən orqana müdafiəçi səlahiyyətlərini təsdiq edən sənədləri təqdim etmək, cinayət mühakimə icraatı zamanı vəkil etikasına riayət etmək;
- 3) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə hüquqi yardım göstərilməsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışı ilə gəlmək;
- 4) müdafiə etdiyi şəxsin qanuni mənafeyinə zidd

olmadıqda prosesini həyata keçirən orqanın tələbi ilə təqdim etmək;

- 5) məhkəmə iclasında sədrlik edənin göstərişlərinə tabe olmaq;
- 6) məhkəmə iclasında sədrlik edənin icazəsi olmadan fasilə elan edilənədək məhkəmənin iclas zalını tərk etməmək;
- 7) məhkəmə iclasında qaydaya riayət etmək;
- 8) şəxsi həyatının toxunulmazlığına, ailə, dövlət, peşə, kommersiya və qanunla qorunan digər sirlərə toxunan hallar barədə məlumatları yaymamaq;
- 9) AR CPM-də nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Cinayət prosesində müdafiəçinin hüquqi yardımının ödənilməsi AR CPM-in 193-cü maddə ilə tənzimlənir. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçinin xidmətlərini ödəməyə kifayət qədər vəsaiti yoxdursa və müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakı AR CPM-in 92.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda təmin olunmalıdır, cinayət prosesini həyata keçirən orqan həmin şəxsə hüquqi yardımın göstərilməsini dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına təmin etməlidir.

Məhkəmə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin orta aylıq gəlirini, maddi, əmlak və ailə vəziyyətini, habelə digər halları nəzərə alaraq həmin şəxsin müdafiəçi tərəfindən göstərilən hüquqi yardımını ödəməkdən azad edilməsi və ödəmənin dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi barədə əsaslandırılmış qərar qəbul edir.

Məhkəmə iclasına gəlməmiş müdafiəçinin əvəz

edilməsinə təqsirləndirilən şəxsin razılığı ilə yol verilir.

Müdafiəçi AR CPM-in 409-cu maddəsinə görə kassasiya şikayəti (yalnız məhkumun mənafeələrinə aid hissədən) vermək hüququna, 422-ci maddəsinə görə isə əlavə kassasiya qaydasında (məhkumun xahişi ilə vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olan və Vəkillər Kollegiyasının müvafiq qurumunun orderini almış vəkil) şikayət vermək hüququna malikdir.

Vəkilin məhkəmə zamanı mülki prosesdə səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosesual Məcəlləsinin 66-69 və 73-cü maddələri ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülki prosesdə vəkil kimi Azərbaycan Respublikasında müəyyən olunmuş qaydada səlahiyyəti təsdiq olunmuş vəkillər iştirak edə bilər.

Kassasiya instansiyası məhkəməsində, məhkəmə aktlarından əlavə kassasiya qaydasında şikayət verildikdə, yeni açılmış hallar üzrə işə yenidən baxıldıqda işdə iştirak edən şəxslər yalnız vəkillə birgə məhkəmədə iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının qərarlarından Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri işdə iştirak etməyə cəlb olunmayan, məhkəmə aktı ilə maraqlarına toxunan şəxslərin müraciətinə əsasən təqdimat vermək hüququna malikdir. Şikayəti işdə vəkillə iştirak edən şəxs verə bilər.

Mülki iş məhkəmə baxışına hazırlandıqda və həmin işə məhkəmədə baxıldıqda vəkil ixtisaslı hüquqi

yardım göstərməyə borcludur. Məhkəmə tərəfindən işə buraxılmış vəkil iş materialları ilə tanış olmaq, onlardan çıxışlar götürmək, surətlərini çıxarmaq, sübutlar təqdim etmək və sübutların tədqiqində iştirak etmək, işdə iştirak edən başqa şəxslərə, şahidlərə, ekspertlərə və mütəxəssislərə suallar vermək, vəsatət vermək, habelə əlavə sübutlar tələb olunması barədə vəsatət vermək, məhkəməyə şifahi və yazılı izahat vermək, məhkəmə baxışı gedişində baş verən bütün məsələlər barədə öz dəlil və mülahizələrini təqdim etmək, işdə iştirak edən digər şəxslərin vəsatət və dəlillərinə etiraz etmək hüququna malikdir.

İşdə iştirak edən şəxslərin tapşırığı ilə vəkalət əsasında vəkil məhkəmə aktlarından şikayət verir və qanunla ona verilmiş digər hüquqlardan istifadə edir.

Vəkil mülki prosesdə həm də nümayəndəliyi həyata keçirə bilər. Vəkilin səlahiyyəti qanunla müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilir.

İnzibati xətlər qanunvericiliyinə əsasən, barəsində inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat aparılan şəxsin və zərər çəkmiş şəxsin işə baxılarkən müvafiq olaraq müdafiəçinin və nümayəndənin hüquqi yardımından istifadə etmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 374-376-cı maddələrində göstərildiyi kimi, vəkil inzibati xətlər haqqında işlərin icraatı zamanı hüquqi və fiziki şəxslərin nümayəndəsi və ya müdafiəçisi kimi iştirak edir.

Barəsində inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat apa-

rikan şəxsə hüquqi yardım göstərmək üçün inzibati xəta haqqında iş üzrə icraata müdafiəçi, zərər çəkmiş şəxsə hüquqi yardım göstərmək üçün isə nümayəndə buraxılır.

Müdafiəçi sifəti ilə və nümayəndə kimi inzibati xəta haqqında iş üzrə icraatda vəkil və ya digər şəxslər iştirak edə bilərlər.

Inzibati xəta haqqında protokol tərtib edildiyi vaxtdan müdafiəçi və nümayəndə inzibati xətlər haqqında işlər üzrə icraatda iştirak etməyə buraxılırlar. Tərəfdar olmuş inzibati xətəyə görə fiziki şəxs barəsində inzibati qaydada tutmaq tətbiq edildiyi hallarda müdafiəçi həmin şəxs inzibati qaydada tutulduğu vaxtdan inzibati xəta haqqında iş üzrə icraatda iştirak etməyə buraxılır.

Müdafiəçinin və nümayəndənin aşağıdakı hüquqları vardır:

- işin bütün materialları ilə tanış olmaq;
- sübutlar təqdim etmək;
- vəsatət və etirazlar vermək;
- işin baxılmasında iştirak etmək;
- inzibati xətlər haqqında işlər üzrə icraatın təmin edilməsi tədbirlərinin tətbiqindən və iş üzrə qəbul edilmiş qərardan şikayət vermək.

Məhkəmə ədalət mühakiməsini həyata keçirən yeganə dövlət orqanıdır. Demək olar ki, o cinayət-prosessual fəaliyyətin baş subyekti olmaqla işi həll etmə funksiyasını həyata keçirir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə baxışı cinayət prosesinin mərhələləri sistemində ən vacib yerlərdən birini tutur. Məhkəmə cinayət prosesinin məhz bu mərhələsində cinayət işinə

mahiyyət üzrə baxır və təqsirləndirilən şəxsin cinayəti törətməkdə təqsirliliyi məsələsini qəti şəkildə həll edir.

Məhkəmə baxışı mərhələsi özündən əvvəlki və sonra gələn mərhələlərdən ciddi fərqlənir. Cinayət işinin başlanması, ibtidai istintaq və məhkəməyə vermə mərhələləri işə məhkəmədə baxılmasına xidmət edir. Cinayət prosesinin digər mərhələlərinin – apellyasiya, kassasiya və əlavə kassasiya mərhələlərinin vəzifəsi isə birinci instansiya məhkəməsində aparılmış məhkəmə baxışının və onun nəticəsində çıxarılmış hökmün və qərarın qanuni və əsaslı olmasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Bir vacib cəhət də qeyd etməmək mümkün deyil. O da ondan ibarətdir ki, cinayət prosesinin demokratik prinsiplərinin tam əksəriyyəti prosesin digər mərhələlərindən fərqli olaraq məhz məhkəmə baxışı mərhələsində həyata keçirilir. Bu məhkəmənin müstəsna səlahiyyətə malik olmasından və məhkəmə baxışının xüsusi prosessual formada aparılmasından irəli gəlir.

Məhkəmə baxışı beş müstəqil hissədən ibarətdir:

- 1) məhkəmə baxışının hazırlıq hissəsi;
- 2) məhkəmə istintaqı;
- 3) məhkəmə çıxışları;
- 4) təqsirləndirilən şəxsin son sözü;
- 5) yekun məhkəmə qərarının çıxarılması.

Sadalanan hissələrdən hər biri ayrılıqda konkret vəzifələrə malik olmaqla biri digərini tamamlayır və məhkəmə baxışının vahid sistemini yaradır.

CPM-in 310-cu maddəsində şərh edildiyi kimi, məhkəmə baxışı zamanı məhkəmənin iclas zalına daxil

olmasından əvvəl məhkəmə nəzarətçisi elan edir: **«Məhkəmə gəlir»**. Bundan dərhal sonra məhkəmə iclasında iştirak edən bütün şəxslər ayağa qalxmalıdırlar və yalnız məhkəmə öz yerini tutduqdan sonra onlar öz yerlərini tuta bilərlər. Məhkəmə baxışında iştirak edən və ya məhkəmə iclasında olan bütün şəxslər qaydanın təmin edilməsi üçün; məhkəmə iclasında sədrlik edən bütün göstərişlərini və məhkəmə nəzarətçisinin onlara əsaslanan tələblərini yerinə yetirməli; məhkəmə iclası zamanı sakitliyə və təmizliyə riayət etməli; yerlərdən qalxmamalı və məhkəmə iclası zalında gəzməməli; yalnız məhkəmə iclasında sədrlik edən icazəsi ilə foto, kino, audio, video, kompüter və digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməli; yalnız məhkəmə iclasında sədrlik edən icazəsi ilə danışmalı, vəsatətlər qaldırmalı və ya etirazlar etməli; məhkəmə iclasında sədrlik edən müraciət etdikdə qalxmalı və yalnız onun icazəsi ilə əyləşməli; məhkəməyə **«hörmətli məhkəmə»**, hakimə isə **«hörmətli hakim»** sözləri ilə müraciət etməli; məhkəmə iclasında çıxış edən şəxslərin çıxışını kəsməməli, şərh etməməli və ya onların ünvanına atmacalar atmamalı; təqsirləndirici və nalayiq ifadə və hərəkətlərdən, habelə təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxsin, şahidin və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının dindirilməsi zamanı yönəldici suallardan çəkinməli və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

*«Ümid mənim ümmətimin məsləhət mayasıdır.
Əgər ümid nuru sönseydi, heç bir ana övladına
süd verməz və heç bir bağban fidan əkməzdi»*

*«Ümid və arzu insan fəaliyyətinin əsas amillərindəndir.
Əgər insan birsə gün bu hisdən mərhum olsa,
yaşayış nizamı pozular»*

Qurani-Kərim.

Fəsil 9. Məhkəmə baxışında vəkil çıxışının həyata keçirilməsi

Nitq üzərində iş, yəni, nitqin konkret məhkəmə işi üzrə hazırlığı, sözün həqiqi mənasında, müdafiəçidən böyük və gərgin əmək tələb edir. İş üzrə materialları dərindən öyrənmədən, prosesdə mümkün müdafiə haqda dərindən fikirləşmədən hətta ən yüngül iş üzrə yaxşı çıxış etmək olmaz.

Öz xarakterinə görə nitqə hazırlığa aşağıdakılar aiddir:

- 1) nitqin məzmunu;
- 2) onun forması.

Əlbəttə ki, nitqə hazırlığın əsası onun məzmunu üzərində işdir. Təqsirləndirilən şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz olmağı haqda, hərəkətin düzgün istiqamətləndirilməsi, ədalətli cəzanın təyin edilməsi məsələləri müdafiəçinin nitqində öz yerini tapmalıdır. Eyni zamanda burada nitqi dolduran, irəli sürülən sübutların həqiqiliyinə və düzgünlüyünə kölgə salan az əhəmiyyət kəsb edən, əlavə təfəsilat olmamalıdır.

Nitqin forması üzərində iş daha məqsədyönlü, yəni materialların yerləşməsi planına nitqin uyğun gəlməsi (nitqin kompozisiyası), asan və təsirli, inandırıcı və mənalı vasitələr axtarmaqdır.

Nitqə hazırlıq üç mərhələdən ibarətdir: 1) prosesdən əvvəl; 2) məhkəmə istintaqı zamanı; 3) məhkəmə istintaqı bitəndən sonra.

Məhkəmədən əvvəl nitq üzərində iş (öz əhəmiyyətinə görə iş üzərində araşdırma, (yəni məhkəmə istintaqına hazırlığa təsadüf edir) öz növbəsində, bir neçə mərhələdən ibarət olub və bir neçə elementdən ibarətdir.

İş üzrə materialların, yəni ilkin istintaqın məlumatlarının mükəmməl öyrənilməsi – müdafiəçinin məhkəmədən əvvəl hazırlığının ilkin mərhələsidir; o, işdə olan bütün kağız və iş üzrə üzə çıxarılmış bütün faktlarla dəqiq tanışlıqdan ibarətdir.

Bu mərhələdə iş üzrə tanışlıqda hətta ən az əhəmiyyət kəsb edən, ilk baxışdan iş üzrə lazımsız görünən heç bir sənədi diqqətdən kənar saxlamaq olmaz, həmçinin iş üzrə əhəmiyyətsiz bilərək heç bir faktı və ya sənədi atmaq olmaz. İşin mahiyyətinə varmadan, proses zamanı üzə çıxıb biləcək məsələ və sualları aydınlaşdırmadan dəqiqləşdirilmiş faktlardan hansının müdafiə üçün yararlı olacağını müəyyənləşdirmək olmaz. Eləcə də materiallarla tam tanış olduqdan sonra iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən və müdafiə zamanı zəruri ola biləcək hansısa bir faktın gözdən yayınmadığına tam əmin olmaq olmaz. Araşdırma, hər işin məzmununu təşkil

edən hala, kritik yanaşma ilə aparılmalıdır ki, bu da kəskin surətdə analitik səciyyə daşıyır; faktların analizi və qiymətləndirilməsi iş üzrə halların mənimsənməsi prosesi ilə paralel gedir.

İş üzrə materialların tam, dərinlən əhəmiyyət vermədən öyrənilməsi müdafiəni yanlış yönləndirə və hətta onu məntiqsiz, çıxılmaz vəziyyətə sala bilər.

Baxmayaraq ki, misal gətirilən səhvlər primitiv görünür, bu səhvlər müdafiəçinin öz vəzifəsinə diqqətsiz yanaşmasını sübut edir. Vəkillərin praktikasında digər səhvlərə də rast gəlinir ki, bunlar da bəzi əhəmiyyətli detalların mahiyyətinin anlaşılmaması ilə əlaqədardır. Onun iddiası təmin edilmədiyinə görə digər müdafiə edərkən vəkil eyni vəsatətlə çıxış etmişdir.

İşin öyrənilməsi üzrə analitik qiymətləndirmə aşğıdakılara yönləndirilməlidir: 1) işin ümumi strukturunda hər bir faktın mənasının, təqsirləndirilənin şəxsiyyəti və müdafiənin konsepsiyasının təyin olunması; 2) əsas faktların ikinci dərəcəliyədən ayrılması; 3) təyin olunmuş faktların şübhəliyədən, yəni mənbəyin inandırıcı və həqiqi olması faktının təyin edilməsi. Fərqli faktların öyrənilməsi və ayrılmasından sonra onların istintaq orqanları tərəfindən məhkəməyə təqdim olunması sırasının öyrənilməsi deməkdir. Əsasən də çox dəqiqliklə dolayı sübut kimi istifadə oluna biləcək faktlar araşdırılmalıdır.

Əsas əhəmiyyət kəsb edən necə deyərlər inkar faktlarıdır. P.Sergeyeviçin «Məhkəmədə nitq mədəniyyəti» kitabında maraqlı bir misal gətirilmişdir. Məşqçi at tövləsində ölü halda tapılmışdır. İstintaq prosesi za-

manı istintaq apararı fərdi xəfiyyə və polis agentı arasında aşağıdakı söhbət gedir: «itlə maraqlı hadisəyə diqqət yetirin, axı itə heç nə olmayıb, elə bu özü böyük bir maraqlı hadisədir». İtin hümməməsi inkar faktı at tövləsinə kənar şəxsin girməməsi faktını ortaya çıxarır ki, bununla da sonradan məşqçinin insan yox, at tərəfindən onu tövlədən gizli çıxarmaq istəyərkən qətlə yetirildiyi sübut olunur. Bu zaman inkar faktı «olmayan şey» istintaq nəticəsi çıxarmaq üçün material kimi xidmət edir. İstintaq düzgün yolla getmədikdə və kimsə bu qətdə təqsirli bilinərdisə, onu məhkəmə zamanı da istifadə etmək olardı.¹

İlkin istintaqın materialları öyrənilərkən müdafiəçi nəinki təyin olunmuş faktlara kritik yanaşmalı, hətta onu istintaq orqanları tərəfindən aparılması qaydasını da yoxlamalıdır. Dəlillərin kritik öyrənilməsi, dəlillərin analizi, müdafiəçidə ciddi söhbətin yaranması, məhkəmədə faktların və məhkəmə istintaqının təsdiqində özünü tapır və öz nitqini inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Lakin inam kritik yoxlama olmadan qəbul oluna bilməz, onu yalnız hipotez kimi qəbul etmək olar ki, onların da istifadəsi yalnız faktlarda öz təsdiqini taparkən mümkün olacaqdır.

Yaranmış hipotezin nəinki ittiham edən tərəfin mövqeyində, hətta müdafiə tərəfindən yoxlanılması lazımdır ki, bu da həm müdafiənin həm də ittiham edən tərəfin mövqələrini bildirir. Yalnız faktların belə çarpaz

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. Москва, «Юрайт», 2009, с. 78.

yoxlanılması tez və yanlış nəticəyə gəlməyin qarşısını alır. Siseron yazırdı: «Öz kliyentinə qulaq asarkən, mən onun rəqibi kimi onunla mübahisəyə girişirəm, o etiraz edir, bununla da mən iş üçün lazımi nəticələrə gəlirəm, mən özümdə üç şəxsi birləşdirirəm: özünü, onun rəqibini və hakimi və hər zaman qərəzsiz olmağa çalışıram».

Məhkəmə istintaqı prosesi zamanı ortaya çıxacaq bütün «gözlənilməzliklər» müdafiəçi tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Sözüün həqiqi mənasında işi kökündən dəyişə biləcək gözlənilməzliklər əvvəlcədən görülməz. Əsas rast gəlinən gözlənilməzliklər məhkəmə iclasında şahidlərin ifadələrini dəyişməsi, əlavə yazılı dəlillərin ortaya çıxması, bir çox faktların işıqlandırılmasının dəyişdirilməsi, müdafiəçi tərəfindən əvvəlcədən görülməlidir.

Nitq üzərində iş tək vəkilin iş saatlarında deyil, iş aydınlıq gətirə biləcək onun ağına yeni fikirlər gələrkən, yeni qeydlər edilməlidir. Belə fikirləri tez qeydə almaq lazımdır, çünki onlar yarandıqları kimi də tez unudulurlar. Beləliklə, tədricən prosesdə müdafiə pozisiyası və ümumi müdafiə nitqinin əsas ideyası və teması yaranır.

Bunlardan başqa, məhkəmə iclası zamanı nitqin hazırlanması üçün proses iştirakçılarının psixologiyasının öyrənilməsini də daxil etmək olar. Bəzi hallarda bu fikirlər prosesin epizodları və faktları əsasında yayına bilər, bəzi hallarda isə bu fikirlər ittiham olunan ilə şahidlərin fikirləri ilə əlaqələndirə bilər. Məhkəmə istintaqı zamanı müdafiəçi tərəf, ilkin hazırlanmış planın dəyişidi-

rilməsinə nail olarkən, istintaqın sonuna bütün faktların cəmləşdirilmiş forması ittihamın əsasını müəyyənləşdirir.

Nitqin hazırlanmasının son mərhələsi məhkəmə istinatqının sona çatmasından sonra hazırlanır. Bu mərhələdə natiqin fikri tam formalaşır.

Adətən, son düzəlişlər və əlavələr prokurorun çıxışından sonra daxil edilir (bu prokurorun iştirakı halında baş verir). Müdafiəçi ittihamı dinlədiyi zaman apardıq qeydlərin dəqiqliyini müəyyənləşdirir və prokurorun nitqindəki etiraz olunmalı məqamları qeyd edir. İş üzərindəki proses zamanı materialların və vasitələrin uyğunlaşdırılması müəyyənləşir.

Əlbəttə ki, əmin olmanın ən yaxşı üsulu ittihamları qətiyyətlə rədd edən dəlillərdir. Bəzi ittihamların qətiyyətlə rədd olunma növlərindən biri azyaşlıların yaşıdır. Lakin belə hallar çox az olur. Adətən, ittihamı rədd etmək üçün bir sıra faktlar təqdim etmək lazım olur.

Faktların məntiqli hazırlanması və müəyyənləşdirilmiş sıralanma ilə sadalanması müdafiəçinin mütəxəssisliyinin ən əsas elementlərindən biridir.

Nitqin kompozisiyası inandırmanın əsas mahiyyətlərindəndir. Lakin faktların məntiqlə hazırlanmış sıralanmasından başqa elə məqamlar da olmalıdır ki, natiqin fikirlərini ətraflı ifadə etsin.

Bədii obrazlar, tarixi, əbədi misallar və digər nitqin ifadə vasitələri natiqin dilinin zənginləşməsi və iş nəzərində çalışarkən fikrinə gəlməsi üçün onun zəngin olması şərtlərdən biridir. Lakin bu məsələdə təsadüfə

əsaslanmaq olmaz.

Məntiqin və obrazın sintezində orta mövqə şərtidir. Müdafiəçi tərəfindən istifadə edilən tezislər nitqin əsasını dəyişməməlidir. Eyni zamanda nitqin məntiqlə sübut etdiyi məqamlar müdafiə nitqinin dinləyiciyə göstərdiyi emosional təsirini yox etməməlidir.

Müdafiəçidəki formalaşan nitq sxeminin zahiri qeydə ehtiyacı vardır. Lakin o, nitqin qabaqcadan qeyd edilməsi məsələsində məhkəmə natiqləri ilə bu sahədən müəlliflər arasında ixtilaflar mövcuddur. Bir qrup deyir ki, məhkəmə nitqi improvizasiyanın bəhrəsidir. Yalnız canlı nitq söyləndiyi zaman öz məqsədinə çataraq dinləyiciyə öz təsirini göstərə bilər.

Digər bir qrupun fikrincə isə tam əks mövqə tutulmalıdır, «yeni qələm ən yaxşı müəllimdir» əvvəlcədən hazırlanmış nitq indi düşünülmüş fikirdən yaxşıdır, çoxlu vərəq yazılmasa, fikri ifadə etmək mümkün deyil.

Dahi vəkillərin praktiki təcrübəsi bu fikirlərin ikisinin də doğru olduğunu sübut edir. Bir qrup vəkil məhkəmə çıxışına hazırlaşarkən müdafiə nitqini başdan axıra qədər yazırlar; digər bir qrup isə əksinə onu ifadə etdikləri zaman tərtib edirlər.

Aydındır ki, bu məsələ ilə əlaqədar hazır bir qayda yoxdur. Qərar natiqin danışıq xüsusiyyətlərindən və baxılan işin xüsusiyyətindən asılıdır. Lakin deyilənlər istisna deyil sadəcə olaraq yeni başlayan vəkillər üçün yazılı izahat öz fikirlərini ifadə etmək üçün məqsədəuyğundur. Məhkəmə öncəsi hazırlıq mərhələsində nitq yazılarsa, unutmaz lazım deyil ki, nitqin mövzusu qa-

baqcadan yazılmış mövzudur və məhkəmə istintaqı zamanı dəyişikliyə məruz qala bilər. Bununla əlaqədar nitqin prosesdən qabaq bütöv hazırlanması məqsədəuyğun sayılmır. Prosesin bu mərhələsində kiçik planla və tezislərlə kifayətlənmək olar.

Nitq məhkəmə istintaqından sonra yazıldıqda onu həm də qaralama və köməkçi material kimi qiymətləndirmək olar. Əvvəlcədən hazırlanmış mövzu məhkəmə iclasında istifadə edilməməlidir, çünki bu nəticələrlə dinləyici arasında ünsiyyətin qeyri-ixtiyariliyini poza bilər.

Nitq öz nitqini dərin sistemə hazırlasa, onu etdiyi zaman onda əminlik hissi meydana gəlir.

Vəkilin məhkəmə çıxışının inandırıcılığının əsaslarının təmin olunması. Azərbaycan Respublikası CPM-in 92.9.14 maddəsində göstərilir ki, birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında nitq söyləmək vəkilin hüquqlarındandır. Ümumiyyətlə, məhkəmədə vəkil çıxışının əsasını vəkil nitqinin təşkil etdiyini söyləsək, səhv etmiş olarıq.

Vəkil öz nitqi zamanı faktlara və maddi sübutlara əsaslanmalı, nəinki ittiham təkzib edən, həm də ifadələri təqsirləndirilən şəxsə bəraət verən şəxslərin adlarını çəkilməlidir. Yalnız belə olduğu halda müdafiə etmək sahəsində müsbət nəticələrə nail olmaq olar.

Vəkil nitqi zamanı ittihamın təkzib edilməsi hələ müdafiə altında olan şəxsin təqsirliliyinin sübuta yetirilməsi demək deyil. İstər dövlət ittihamçısında, istərsə də məhkəmədə cinayət işi üzrə «yaxşı olmayan» digər variantlar da ola bilər. Buna görə də ancaq o müdafiəçilər

düzgün işləyirlər ki, ittihamı faktiki olaraq təkzib etmək yolu ilə yanaşı müdafiə etdiyi insanın hüquqi cəhətdən təqsirsizliyini məhkəmədə öz nitqində göstərir.

Bilirik məhkəmə aşağıdakı hallarda bəraətverici hökm çıxarır:

- 1) cinayət hadisənin baş verdiyi müəyyən edilmədikdə
- 2) təqsirləndirilən şəxsin əməlinə cinayət tərkibi olmadıqda
- 3) cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxsin iştirakı sübuta yetirilmədikdə
- 4) cinayət törədilməsinə aidiyyəti olmadıqda
- 5) andlı iclasçılar kollegiyası şəxslərin təqsirləndiyi barədə verdik çıxardıqda.

Deməli, vəkil müdafiəçisi öz nitqini yaxındakı halların baş verməsinə gətirib çıxara biləcək əsaslarla hazırlanmalıdır.

Müdafiə altında olan şəxsin təqsiri olmamasına məhkəmədə olan müdafiəçi aşağıdakı müdafiə vəsitələrindən nitqində istifadə edə bilər.

- a) Məhkəmənin diqqətini ittihamın sübutlarını kifayət qədər olmamasına cəlb etmək.
- b) həm ibtidai istintaqda irəli sürülmüş həm də məhkum baxışı gedişində təzahür etmiş fərziyyələri, daha doğrusu, tətbiq edilmiş fəaliyyətlərin adlarını sadalamaq və onları araşdırmaq.

Müdafiə nitqinin məhkəmə üçün inandırıcı olmasından və hüquqi cəhətdən əsaslı hazırlanmasından müdafiəçi özü onu lakonik, yaxşı yönülmüş formada

tərtib edir, nitqdə yalnız ən zəruri olan şəxslərin hər hansı hərəkətlərinin təsvirində bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmək, eləcə də sübut etmə həddindən kənara çıxan halları təsvir etmək, məqsədəuyğun hesab edilmir.

Cinayət hadisəsinin mahiyyətinin müdafiə nitqində ifadə edilməsi həmin hadisənin məhkəmə baxışında sübuta yetirilməsi və elan edilmiş ittihamın hədlərinin nəzərə alınması ilə müəyyən edilir. İş üzrə sübut edilməmiş hərəkətləri və ya ayrı-ayrı epizodların müdafiəçi sübutu yetirilməmiş hallar adlandıraraq, onları ittihamdan çıxarılmasını xahiş edir.

Müdafiəçi yalnız subyektiv inamı olan məlumatlara istinad etməməlidir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, prosesdə iştirak edən dövlət orqanlarından fərqli olaraq, müdafiəçi adətən, öz təsdiqedicə mülahizələrini qabaqcadan yoxlamaq imkanına malik olmur. Ona görə də yalnız həqiqi olan faktları ifadə etməyi müdafiəçidən tələb etmək də ədalətsizlik olardı. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, müdafiəçi həqiqiliyi barəsində kifayət qədər məlumata malik olmadığı müəyyən faktları da irəli sürə bilər. O, həmin faktların həqiqiliyini və ya yanlışlığını eyni dərəcədə təsəvvür edə bilər. Müdafiəçi ona şübhəli görünən bilən faktların da həqiqiliyini təsdiq etməyə səy göstərməlidir. O məhz bunun vasitəsilə şübhələrin aradan qaldırılmasına və əsaslı hökmün çıxarılmasına şərait yarada bilər.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, müdafiəçinin öz mülahizələrini ittihamedicə və bəraətvericə hökmün çıxarılması

istiqamətində qurmasını düşünənlər düzgün mövqə tutmurlar. Bu mövqedə olan müəlliflərə görə, müdafiəçi bəraətvericə hökmün çıxarılması zəruriliyinin əsaslandırılması ilə yanaşı, yüngül ittihamedicə hökmün əsaslandırılması və zəruriliyini də nəzərdə tutmalıdır. Fikrimizcə, məqsəd ancaq müdafiəçinin təqsirləndiribn şəxsə bəraət verilməsi haqqında vəsatət qaldırmasmda deyil. O eyni zamanda yüngül ittihamedicə hökmün zəruriliyini əsaslandırılmalı, imkan daxilində isə məsuliyyətin yüngülləşdirilməsinə nail olmalıdır. Bizim mövqeyimizə görə, müdafiəçi ittihamedicə hökmün çıxarılması imkanını təcrid etməyə haqlı deyildir.

Təcrübəli müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin təqsirinin olmaması haqqında qəti nəticəyə gələrək, onun xarakteristikası üçün yer seçir. Müdafiəçi məhkəməyə belə sözlərlə müracət edir ki, ittihamın həтта sübuta yetirildiyi halda beb, təqsirləndirilən şəxsin hərəkətbri qanuna görə daha ağır cinayəti nəzərdə tutan maddə ilə tövsif edilə bilməz (burada ittiham aktında göstərilən maddə nəzərdə tutulur). Bütün bunlar heç bir halda məsələlərin müdafiəçi tərəfindən alternativ qaydada qoymasına dəlalət etmir. Müdafiəçi bəraətvericə və ya ittihamedicə hökm çıxarılması haqqında xahiş etmir. O məhz təqsirləndirilən şəxsə bəraət verilməsində təkid edir. Lakin bu zaman o, əlverişli olan digər məsələləri işıqlandıraraq, məhkəmədə həmin əlverişli məsələlərdən istifadə edə bilinməsi üçün şərait yaradır.

Vəkilin məhkəmə çıxışının həyata keçirməsi.
Məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının tərkib hissəsini

təşkil edir. Məhkəmə çıxışları ittihamçının məhkəmə nitqindən, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və ya onun nümayəndələrinin müdafiəçinin və təqsirləndirilən şəxsin çıxışlarından ibarətdir.

Məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçıları məhkəmə istintaqına yekun verir, öz təkliflərini və gəldikləri nəticələri məhkəmə qarşısında şərh edirlər. Məhkəmə çıxışlarının iştirakçıları öz nitqlərində iş üzrə toplanmış sübut maşınlarını mükəmməl təhlil edir, təqsirləndirilən şəxsin, təqsirləndirildiyi cinayətə hüquqi qiymət verir, elan olunan ittihamın düzgün və əsaslı olması təqsirləndirilən şəxsin dərəcəsi, cəzanın xarakterizə və ölçüsü, habelə məhkəmənin hökm çıxararkən həll etməli olduğu digər məsələlər üzrə öz mülahizələrini bildirirlər.

Deməli, məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının zəruri və mühüm hissələrindən biridir. Məhkəmə çıxışlarının iştirakçıları iş üzrə nəinki öz mülahizələrini ifadə edir, həm də hər şeydən əvvəl, məhkəmənin öz nəticələrinin düzgünlüyünə inandırmağa səy göstərirlər.

Prokurorun məhkəməyə təsir göstərməsi o qədər də mürəkkəb deyildir. O, dövlət ittihamını müdafiə etməklə yanaşı eyni vaxtda da onun mənafeələrini qoruyur. 'Məhz dövlət bu sahədə prokurora geniş səlahiyyətlər vermişdir.

Vəkil müdafiəçi isə bu baxımdan bir çox imkanlardan məhrumdur. Belə ki, o nə hakimyyət, nə də dövlətin mənafeyinin müdafiə etmək səlahiyyətlərinə və vəzifələrə malik deyildir. Müdafiəçinin borcu ondan hüquqi

yardım gözləyən insanı qanunun ona verdiyi səlahiyyət çərçivəsində məhz qanuni üsul və vasitələrlə, öz ağılı və zəkası, təcrübə və peşə ustalığı ilə müdafiə etməkdən ibarətdir. Bəzən əsl həqiqətə nail olmaq, inandırmaq əmin etmək, qanun pozuntuları ilə mübarizə aparmaq üçün bunlar da kifayətdir.

Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhkəmə predmeti ya bir tərəfin təsdiqlədiyi, digər tərəfin isə inkar etdiyi, hər hansı bir faktın olub-olmaması, ya da qanunun hər hansı bir normasına aid mübahisədir. Belə olan halda hüquqi suallar bunlardan ibarət olur.

1. Müzakirə olunan fakt olubmu?
2. Qanunda bu norma mövcuddurmu?
3. Sözügedən qanunun hüduqları necədir?
4. Əsaslandırma
5. Təkribetmə
6. Nəticə

Mübahisənin mahiyyətini müəyyən edəndən sonra bu və ya digər hərəkəti qanunun göstəricilərinə uyğun olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

Məhkəmə müdafiə nitqinə hazırlaşan müdafiəç bütünlü imkanlarını səfərbər edir. O, öz nitqini mümkün qədər sərbəst, yığcam və dəqiq formada tərtib edir. Bununla yanaşı, məhkəmə müdafiənin dəlillərinin qəbul etməyə hazırlayır.

Bu haqda vəkilin məhkəmə çıxışına hazırlanması bölməsində danışdığımızdan müdafiə nitqinin tərkibi hissəsinə keçməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Müdafiə nitqi müəyyən tərkibə malikdir və aşağı-

dakı hissələrdən ibarətdir.

1. Giriş.
2. İşin faktiki hallarının təhlili.
3. İttihamin hüquqi tərəfinin araşdırılması.
4. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin araşdırılması.
5. Nəticə

Nitqin giriş hissəsi əsasdır. Çünki gələcək materiallarının təhlilinin özəyini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hissə müdafiəçinin subyektiv fikrinə əsasən, müxtəlif istiqamətlərdən başlanıla bilər.

Müdafiə nitqinin ən vacib hissəsi işin faktiki cəhətlərinin müdafiə tərəfinin mövqeyindən təqdim edilməsi və eyni zamanda məhkəmə baxışında araşdırılmış sübutların analizindən ibarətdir. Sübutlar kompleks şəkildə və ya fərdi formada araşdırıldığı kimi onların mümkün əlaqələrinin olması və ya olmamasına böyük diqqət yetirilməlidir. Tərədilmiş əməlin hüquqi qiyməti, tövsifin analizi və digər hallar müdafiə nitqində yer tutmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası zamanı vəkil müdafiəsi onun həqiqi tərəfdən təqdim etməli, müsbət və mənfi cəhətlərinin, ailə və cəmiyyətdə davranışını, zərurət yaradıqda mədəni-ictimai səviyyəsini, həyat təcrübəsini, səhhətində mövcud problemləri yüngülləşdirən və ya hallarının olmasına məhkəmənin diqqətinə cəlb etməlidir.

Müdafiə nitqində vəkil – müdafiəçi sübut və dəlillərini cəmləyərək cinayət işinin materialları ilə bağlı öz mövqeyini məhkəməyə çatdırılmalıdır. Vəkil müdafiəçi-

nin çıxışları ikililik və ya müəyyənsizliklərə yol verilməməlidir.

Müdafiədə hər bir vəkil müdafiəçi müdafiə nitqini digər təqsirləndirilən şəxs üçün ittiham nitqinə çevirməlidir. Bu vasitə ilə bəzi vəkili müdafiəçilər öz müdafiəsi altında olan şəxslərin təqsirini digər təqsirləndirilən şəxslərin üzərinə qoymağa, onların «vəziyyətini ağırlaşdırmaqla, özlərinkilərin vəziyyətini yüngülləşdirməyə cəhd edirlər.

Onu da demək lazımdır ki, məhkəmələrdə vəkil müdafiəçilərinin fəaliyyəti müdafiə nitqinin söylənməsi ilə tamamlanır.

Vəkil müdafiəçi özü və ya təqsirləndirilən şəxslə birlikdə, məhkəmə iclasının protokolu ilə tanış olaraq iradların qeyd olunması məqsədilə hakimə protokol ilə tanış olmaq üçün şərait yaradılmasını müraciət edir.

Rusiya vəkilliyinin görkəmli hüquqşünaslarından olan N.P.Karabçevskinin aşağıdakı fikirləri çox diqqətəlayiqdir.

O yazırdı, hər bir yaradıcılıq işi üçün ilk və başlanğıc şərt daxili azadlıqlar. Əgər sizin qəbul etdiyiniz müddəa artıq məhkəməyə gətirilmişdirsə, mənim işim qaydasız olacaq. İkinci şərt məhkəmənin işinin düzgünlüyüdür. Bu, işin materiallarına ehtiyatlı tənqidi münasibətdən ibarətdir. Bunun üçün zehnin gərginliyi, vicdanın tərəddüdü və hətta işin hallarının müfəssəl şəkildə aparılması lazım deyildir. Bunun üçün ancaq özünə inam cəsarəti kifayətdir».¹

¹ Плевако Ф.Н. Избранные речи, «Юрайт», Москва, 2009, с. 98.

Müdafiəçinin müdafiə nitqində qanunun tələblərinə aid olan müddəaları, cinayət hadisəsinin sübuta yetirilməsi, təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi, onun əməlinin tövsif edilməsi və cəzanın təyin olunması haqqında qəti nəticələri ilə ifadə edilir. Müdafiə nitqində təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin mahiyyəti haqqında ancaq əsas məqamlar ifadə olunur. Əgər təqsirləndirilən şəxs özünü tamamilə təqsirli hesab edirsə, özünün ayrı-ayrı hərəkətlərini xatırlaya bilmirsə, bu bərdə onun ifadəsinin mahiyyətini təsvir edərkən göstərmək zəruridir. İmkan daxilində belə imtiyazlığın motivlərini də göstərmək məqsədmüvafiq olardı.

Təqsirləndirilən şəxsin ifadəsinin mahiyyəti müdafiəçi üçün müdafiə nitqində digər sübutlarının ifadə olunması hədlərinin müəyyən edilməsi baxımından sərtləşdirilən üsullardan biridir.

Müdafiəçi tərəfindən digər sübutlarda müdafiə nitqində təsvir edilir. Bu zaman onların işi üçün əhəmiyyəti də izah olunur. Elə hallara da təsadüf edilir ki, müdafiəçilər cinayət hadisəsinə, təqsirləndirilən şəxsin, ittihamın münasibətini və onun ifadəsinin mahiyyətini təsvir etdikdən sonra ayrı-ayrı sübutları sadəcə olaraq sadalamaqla kifayətlənmişlər. Onların ehtimalına görə belə sübutlarda bəraətverici məqamları ehtiva olunur.

Belə hallarda, adətən müdafiəçinin nitqində göstərilir ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət törətməkdə təqsirinin olması hər hansı bir şahid və zərərçəkmiş şəxsin ifadələri ilə, hadisə yerinin və maddi sübutlarının müayinə protokolları ilə məhkəmə tibbi məhkəmə psixiatriya

ekspertizalarının cədvəli ilə və işin digər materialları ilə müəyyən edilməsidir. Elə müdafiə də təsadüf olunur ki, onların işin tabulası cəmi bir neçə cümlədən ibarət olur və mahiyyət etibarlı ilə təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinin ibtidai istintaq və məhkəmə istintaqı materialları ilə təsdiq edilməsi habelə şahidlərin, zərərçəkmiş şəxsin ifadələri və digər məlumatlarla əsaslandırılmışdır.

Müdafiə nitqlərini öyrənərkən bəzən müdafiəçilərin başqa bir zərurət qarşısında qalması müəyyən edilir. Həmin zərurət ondan ibarətdir ki, məhkəmə çıxışında müdafiəçilər şahidlərin, zərər çəkmiş şəxsin ifadələrini, ekspertin rəylərini, hadisə yerinin və müdafiə sübutlarının müayinəsi protokollarını lazımınca qiymətləndirir.

Nədənə ittihamla əlaqələndirmədən onların üzərində çox ətraflı şəkildə durulur. Belə təsvirdə tərtib edilmiş müdafiə nitqi özündə də lazım olan və olmayan məlumatları ehtiva edir, bu da müdafiənin əsas mahiyyətini məhkəmə tərəfindən o başa düşülməsini çətinləşdirərək ideyasından yayındırır.

Müdafiəçi müdafiə nitqində bəzən şahidləri və zərərçəkmiş şəxslərin ifadələrini ziddiyətli şəkildə təsvir edilir. Belə ki, müdafiəçinin ifadələrindən hansının etibarlı və ya şübhəli, hansının da, ümumiyyətlə düzgün olmadığını, obyektiv şəkildə müəyyən edilmiş məlumatlarda ziddiyətdə olduğunu göstərməməsinə təsadüf olunur.

Müdafiə çıxışında vəkil müdafiəçi hər bir sübutun mahiyyətini qiymətləndirərək məhkəmənin diqqətini cinayətin məhz hansı hallarının şahidlərin «zərərçəkmiş

şəxsin ifadələrində ekspertlərin rəyində və i.a. necə işıqlandırılmasına» cəlb edir.

Müdafiəçilər öz müdafiə nitqində bəzən əməlin tövsif edilməsinə cinayət hadisəsinin özünü əsaslandıraraq sübutlarda motivləşdirərək, tovsif edən dəvətlərin praktiki mahiyyətini nəzərə alırlar. Nəticədə isə müdafiə nitqi öz inandırıcılığını itirir.

Bəzi hallarda müdafiəçi və müdafiə nitqində məhkəmədən hökmə hansısa idarə müdiriyyətinin aşağı keyfiyyətli işi haqqında məlumatların daxil olması xahişi edir. Belə müəyyən edilmiş məlumatlar, adətən, müdafiəçinin müdafiə nitqində qeyd edilir. Bu ondan ötrü qeyd edilir ki, həmin məlumatlar olmadan cinayətin mühüm həllinin qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olur, yaxud onlar təsviri məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı məhkəmə tərəfindən nəzərə alınır.

Lakin göstərmək lazımdır ki, hər hansı bir təşkilatın və ya onun vəzifəli şəxslərinin işinin aşağı keyfiyyətli olması haqqında məlumatlar müdafiəçi tərəfindən müdafiə nitqinə yalnız o vaxt daxil edilir ki, həmin məlumatların cinayətin törədilməsindəki rolu və ya cinayət məsuliyyəti üçün əhəmiyyətə kifayət qədər işıqlandırılısın. Müvafiq motivləşdirmə və onların aradan qaldırılması üçün müəyyən tədbirlərin qəbul edilməsi tələbləri ilə bu halların daha ətraflı təsir edilməsi, göstərir ki, müdafiəçi tərəfindən göstərilməlidir. Müdafiəçi bundan ötrü məhkəmədən xüsusi qərardan çıxarılmasını da xahiş edə bilər.

Müasir mərhələdə insan hüquqların müdafiəsi ba-

xımından müdafiəçinin nisbi üstünlük təşkil etməsi müşahidə olunur. Bu baxımdan müdafiəçilər öz nitqlərini təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə yüngülləşdirici hallar üzərində təhlil edirlər.

Vəkil müdafiəçi nəzərə almalıdır ki, bütün səhnədə ziddiyyətlərə məhkəmənin çıxardığı hökm son qoyur təyin edilən cəza tədbiri cinayət işinin həlli kimi çıxış edir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, qanuni qüvvəyə minmiş hökm eyni zamanda da kriminal və prosessual münasibətlərin həll edilməsi aktıdır.

Müdafiəçinin əsas funksiyası öz nitqlərində təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə ola biləcək bütün halları ifadə edə bilməsidir. Amma unutmaq da lazım deyil ki, «vəkil müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin qeyri-qanuni mənafələrinin müdafiəsində israr etməlidir. Lakin danılmaz bir həqiqətdir ki, elan edilmiş ittihamın tərtib olunması təqsirləndirilən şəxsin hüququdur. Müdafiəçi isə qanunun gücü ilə onun hüquqlarını müdafiə etməyə başlamalıdır. Buna görə də müdafiəçinin şəxsə bəraət verilməsi haqqında cəsarəti məhkəmə tərəfindən rədd edilirsə, onun qeyri-qanuni mənafeyinə tərəfdar çıxması kimi baxılmasına heç bir əsas yoxdur.

Təqsirləndirilən şəxsin özünün qanuni vasitələrlə müdafiə etmək marağı təqsirli bilib-bilməməsindən asılı olmayaraq hüquqa uyğun hal hesab olunur. İttihamın sübuta yetirilməsi haqqında vəkil-müdafiəçinin hansı mövqeyində olub-olmamasına baxmayaraq o təqsirləndirilən şəxsin bu marağını müdafiə etməyə, onun üçün əlverişli şərait yaratmağa borcludur.

Müdafiəçi öz çıxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsini qeyri-qanuni üsul və vasitələrlə aparmağa borclu deyildir.

Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun 22-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, vəkil baxışını həyata keçirərkən qanunun müddəalarına zidd hərəkət edilməsində təqsiri aşkar olunduqda o intizam məsuliyyətinə cəlb edilir.

Yekunlaşdıraraq qeyd etmək istəyirəm ki, vəkilmüdafiəçinin başlıca qayğısı yenə də sübutlarla işləməkdən və bacarıq peşəkarlıqla təşkil etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda göstərmək zəruridir ki, iş üzrə bütün halları, o cümlədən cinayətin baş verməsi səbəblərini və onun törədilməsi şəraitini öyrənərək tədqiq etmək və prosesdə məhkəmənin nəzər-diqqətinə çatdırmaq, əlbəttə, bu onun nitqi vasitəsilə də həyata keçirilir və sübutların təqdim edilməsi ilə ədalət mühakiməsi vəzifələrinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

«Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər kəs Azərbaycan Respublikasının qanunlarına riayət etməlidir».

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Fəsil 10. Cinayət işləri üzrə prokurorun nitqi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 133-cü maddəsi Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna həsr olunmuşdur.

1. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işləri başlayır və istintaq aparır; məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir; məhkəmədə iddia qaldırır; məhkəmə qərarlarından protest verir.

2. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikası Baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır.

3. Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

4. Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun müavinlərini, respublika ixtisaslaşdırılmış prokurorluqla

ra rəhbərlik edən prokurorları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Prokurorunu Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

5. Ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin razılığı ilə Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

Azərbaycan Respublikasının CPM-in 84-cü maddəsində prokurorun hüquq və vəzifələri göstərilmişdir:

84.1. Cinayət təqibini həyata keçirərkən prokuror cinayət işinin bütün hallarının tədqiqi nəticəsinə əsaslanaraq yalnız qanunun tələblərini və daxili inamını rəhbər tutur.

84.2. Prokuror bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

84.2.1. törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq və bu halda müstəntiqin səlahiyyətlərindən istifadə edərək onun ibtidai istintaqını aparmaq, yaxud onu təhqiqatçıya və ya müstəntiqə tapşırmaq;

84.2.2. cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirmək;

84.2.3. məhkəmədə mülki iddia qaldırmaq və onu müdafiə etmək;

84.2.4. məhkəmədə cinayət işi üzrə ittihamı müdafiə etmək;

84.2.5. cinayət təqibinin gedişində digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

84.3. Cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraat zamanı bu Məcəllənin müddələrinin icrası və tətbiqinə həmin iş üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror məsuliyyət daşıyır. Cinayət işi üzrə ibtidai istintaq aparmış, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirmiş və ya məhkəmədə dövlət ittihamçısı qismində iştirak etmiş prokuror həyatın toxunulmazlığına, ailə, dövlət, peşə, kommersiya qanunla qorunan digər sirlərə toxunan hallar barədə məlumatları yaymamalıdır.

84.4. Cinayət işi üzrə ibtidai istintaq aparmış və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirmiş prokuror məhkəmə baxışında dövlət ittihamçısı qismində iştirak edə bilməz.

84.5. İbtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror cinayət işi üzrə aparılan təhqiqata və ibtidai istintaqa nəzarət edərkən aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

84.5.1. törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatların təhqiqat və ibtidai istintaq orqanları tərəfindən qəbulu, qeydiyyatı və həll edilməsində qanunun tələblərinin yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq;

84.5.2. təhqiqatçıdan və ya müstəntiqdən cinayət işinin materiallarını, sənədlərini, ibtidai araşdırmanın gedişi haqqında məlumatları tələb etmək, habelə cinayət işlərinin materiallarını və sənədlərini yoxlamaq, ibtidai

araşdırmanın gedişi vəziyyəti ilə yerində tanış olmaq;

84.5.3. cinayət işinin ibtidai istintaqı aparan bir orqandan digərinə verilməsi halları istisna olmaqla, istintaqın hərtərəfli, tam və obyektiv aparılmasını təmin etmək məqsədilə, habelə qanunun tələblərinin pozulması ilə istintaq edilən cinayət işini təhqiqatçının və ya müstəntiqin icraatından götürərək digər təhqiqatçının və ya müstəntiqin icraatına vermək;

84.5.4. cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmanı istintaq qrupuna tapşırmaq və qrupun tərkibini müəyyən etmək;

84.5.5. vəkilin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hallar müəyyən edildikdə, onu cinayət işi üzrə icraatdan kənarlaşdırmaq;

84.5.6. təhqiqatçıya və ya müstəntiqə, habelə onların özü-özünə verilmiş etirazlara baxmaq;

84.5.7. hadisənin araşdırılması, qətimkan tədbirinin seçilməsi, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, əməlin tövsifi, cinayət törətmiş şəxsin axtarışı, ittiham aktının məzmunu, qərarların qəbul edilməsi, habelə istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin aparılması barədə təhqiqatçıya və ya müstəntiqə yazılı göstərişlər vermək;

84.5.8. təhqiqatçının və ya müstəntiqin qanunsuz və əsassız qərarlarını ləğv etmək;

84.5.9. təhqiqatçının və ya müstəntiqin qərar və hərəkətlərindən verilmiş şikayətlərə baxmaq;

84.5.10. toxunulmazlıq hüququndan istifadə edən şəxsin cinayət təqibi zərurəti yarandıqda, onun toxunulmazlıq hüququndan məhrum edilməsinə razılıq verilməsi barədə müvafiq orqan qarşısında vəsatət ver-

mək üçün Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna müraciət etmək;

84.5.11. təqsirləndirilən şəxsin barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi, həbsdə saxlama müddətinin artırılması, habelə bu Məcəllənin 177, 443 və 444-cü maddələrinə nəzərdə tutulmuş hallarda təqdimatla məhkəməyə müraciət etmək;

84.5.12. məhkəmə qarşısında cinayət prosesini həyata keçirən orqanı təmsil etmək;

84.5.13. bu Məcəllənin 39, 40-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət təqibinə xitam vermək və cinayət təqibindən imtina etmək;

84.5.14. ittiham aktını, habelə bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda təhqiqatçının və ya müstəntiqin qərarlarını təsdiq etmək, yaxud bundan imtina edərək icrası məcburi olan göstərişləri ilə cinayət işini müstəntiqə qaytarmaq;

84.5.15. cinayət işlərini və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialları mahiyyəti üzrə baxılması üçün məhkəməyə göndərmək;

84.5.16. cinayət işi üzrə müvafiq qərarları şəxsən qəbul etmək, ayrı-ayrı istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək;

84.5.17. cinayətin açılması, itkin düşmüş şəxsin və ya əmlakın tapılması üçün əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsini tapşırmaq və görülmüş tədbirlər barədə məlumat almaq;

84.5.18. hadisələr və onlarla əlaqəsi olan şəxslər

barədə sənədləri və materialları tələb etmək;

84.5.19. təhqiqatçı və ya müstəntiq tərəfindən tutulma, məcburi gətirilmə və ya digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin aparılmasının qanuniliyinə nəzarət etmək, habelə prosessual hərəkətlərin aparılmasını təhqiqat orqanına tapşırmaq;

84.5.20. zərər çəkmiş şəxsin, şahidin və cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərin təhlükəsizliyi üçün tədbirlərin görülməsini təmin etmək; (1)

84.5.21. qanuni əsaslar olmadan və ya bu Məcəllənin 148.4, 158, 159-cu maddələri ilə müəyyən olunmuş müddətlərdən artıq tutulan şübhəli şəxsi, yaxud həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsi azad etmək;

84.5.22. bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

84.6. Xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi halları istisna olmaqla, məhkəmə baxışında dövlət ittihamçısı qismində iştirak edərkən prokuror bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydalara riayət etməklə aşağıdakı hüquqlara malikdir:

84.6.1. etirazlar etmək;

84.6.2. vəsatətlər vermək;

84.6.3. məhkəmədə həll edilən məsələlər və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının vəsatətləri üzrə öz rəyini bildirmək;

84.6.4. ittiham tərəfinin sübutlarını məhkəməyə təqdim etmək, habelə məhkəməyə sübutların təqdim olunması məqsədilə məhkəmənin qərarı ilə prosessual məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmək;

84.6.5. birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrində məhkəmə istintaqında və işin materiallarının tədqiqində iştirak etmək;

84.6.6. birinci instansiya məhkəməsinin iclasında andlı iclasçıların seçilməsində iştirak etmək;

84.6.7. müdafiə tərəfinin qanunsuz hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək;

84.6.8. qeyd olunmalı hərəkətlərin istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin protokoluna və ya məhkəmənin iclas protokoluna daxil edilməsini tələb etmək;

84.6.9. bu Məcəllənin 41.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət təqibindən imtina etmək;

84.6.10. birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrində giriş, yekun nitqi və replika söyləmək, kassasiya instansiyası məhkəməsində isə baxılan məsələ üzrə çıxış etmək;

84.6.11. məhkəmələrdə cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materialları ilə tanış olmaq, hökmdən və məhkəmənin digər qərarlarından protest vermək; (1)

84.6.12. bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

84.7. Dövlət ittihamçısı aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

84.7.1. məhkəmə iclasında qaydaya riayət etmək;

84.7.2. məhkəmə iclasında sədrlik edən sərəncamlarına tabe olmaq;

84.7.3. bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər vəzi-

fələri icra etmək.

84.8. İbtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror yuxarı prokurorun göstərişlərini yerinə yetirməlidir. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsi və ya dəyişdirilməsi, cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsinə dair yuxarı prokurorun göstərişləri ilə razı olmayan ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror öz əsaslandırılmış etirazını yuxarı prokurora göndərməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror onun dəlilləri ilə razılaşıb və öz yazılı göstərişlərini geri götürür və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi digər prokurora tapşırır. Prokurorun yazılı göstərişlərindən edilən etiraz bu göstərişlərin icrasını dayandırmır.

«Prokuror» sözü latınca «prokurore» sözündən götürülüb, mənası «qayğıya qalmaq» deməkdir. Hələ qədim Romada və Yunanıstanda «prokuror» adlı məmur vəzifəsi mövcud olub. Onun əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyət orqanlarının və qanunların tələblərinə əməl edilməsi ilə yanaşı, həm də «natiqlər» vasitəsi ilə məhkəmədə ittihamı həyata keçirmək olub.

İttiham nitqi – dövlət ittihamının dəstəkləndiyi, toplanan dəlil və sübutların təhlilindən ibarət olan, cinayət haqqında mühakimələrin ifadə olunduğu, qanuni və əsaslı hökmün çıxarılması üçün əhəmiyyət kəsb edən və vətəndaşların ideoloji, hüquqi və mənəvi tərbiyəsinə yardım edən digər məsələləri və cəza tədbirlərini əks

etdirən cinayət işləri ilə bağlı məhkəmə mübahisələrində prokurorun nitqidir.

İstənilən digər kütləvi nitqdə olduğu kimi ittiham nitqinin məzmunu natiqin nitqinin mövzusu ilə, yəni iş ilə bağlı prokurorun mövqeyi və məhkəmə nitqinin predmeti ilə müəyyən olunur. ittiham nitqini prokuror tərəfindən təqdim olunan gələcək hökmün layihəsi kimi nəzərdən keçirilməsi düzgün hesab olunmur. Bunun nəticəsində məntiqi olaraq müdafiə nitqinin gələcək hökm layihəsi olması və bununla da məhkəmənin qarşısında iki layihənin mövcud olması, məhkəmənin isə onlardan hansı birinin daha yaxşı həll etməsi barəsində fikir formalaşır. Məhkəmə nitqində prokuror və vəkil hökmün qoyuluşu zamanı müzakirə olunan bütün məsələləri işıqlandırır, onların həllini təklif edir, lakin hökmü başqa cür layihələşdirmir. Hətta məhkəmə müzakirə olunan hökmü əvvəlcədən layihələşdirmək hüququna malikdir və bu hökm müşavirə otağında məhkəmə mübahisələrindən sonra çıxarılır.

Mövqe işin materiallarına və birinci instansiyalı məhkəmədə tutduğu prosessual müddəaya müvafiq olaraq seçilir. İndiki dövrdə ədəbiyyatda prokurorun prosessual mövqeyi haqqında iki nöqtəyi-nəzər yer tutur: bir qisim müəlliflər məhkəmədə prokuroru ittihamçı hesab edirlər, digərləri isə onu nəzarət orqanı kimi qələmə verirlər. Bəzən hətta geniş mətbuatda prokurorluğun iki funksiyalara – ittiham funksiyasına və qanuniyyə nəzarət funksiyasına malik olur və ittiham funksiyasını nəzarət funksiyasından ayırmağın vaxtıdır. Bütün

istintaq aparatını bir orqanda cəmləmək düzgündür. Bir çox məsələləri əhatə edən ittiham nitqi məzmununa görə yalnız ittiham kimi çıxış etmir. Prokuror nitqində cinayətin törədilməsinə yardım edən səbəblər və şərtlər haqqında fikri ifadə edir, məhkəmənin diqqətini qanunların pozulmasına yönəldir. Əgər bu cür hal olmuşdursa, o zaman törədilən əmələ ictimai-siyasi qiymət verir. Bütün bunlardan savayı, prokurorun nitqi tərbiyəvi və mənəvi aspektlərə malik olur. Beləliklə, ittihamın qorunması – ittiham nitqinin bir hissəsidir və o, bütünlüklə prokuror tərəfindən konstitusiyə və prosesual funksiyasının – qanunların dəqiq və vahid icrasına ali nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinə xidmət edir.

İttiham anlayışı haqqında təhlil etdiyimiz müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur. Çünki bu məsələ bu işin predmeti deyildir. Bizim güman etdiyimiz kimi ittiham – cinayət əməlinin konkret şəxs tərəfindən törədilməsi haqqında mülahizə olub, müəyyən prosesual şəkil alır (qətnamə, tərif, ittiham rəyi, ittiham nitqi, etiraz), eləcə də bu cinayətkarın cinayət əməlini sübuta yetirməyə, konkret şəxsin cinayət əməlinin törədilməsi haqqında mülahizələrin sübuta yetirilməsinə yönələn prosesual fəaliyyətdir.

Əgər prokuror məhkəmə təhqiqatının nəticəsində cinayət əməlinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan şəxs tərəfindən törədilməsi barədə nəticəyə gələrsə, bu zaman o, nitqində ittihamın nöqtəyi-nəzərindən işin bütün materialını şərh etməlidir. Lakin bu, prokurorun hər bir halda məhkəmədə ittiham rəyinin nəticələrini müdafiə

etməli və ittiham hökmünün qəbul olunmasına nail olmalıdır. Haqqında bəraət verilən işlərin yoxlanması və ya işə xitam verilməsi haqqında təriflər onların bir çoxlarında prokurorların təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar bilmələrini göstərir. Prokurorların bu cür mövqelərinə ən nüfuzlu mühakimələrlə də bəraət qazandırmaq olmaz. Onlar şəxsiyyətin qanuni maraqlarının və ədalət məhkəməsinin maraqlarının pozulmasına gətirib çıxararaq, asayişin keşiyində duran prokurorluğun nüfuzunu məhv edir.

Təqsirləndirilən şəxs, bəzən zərərçəkmişin və digər şəxslərin şəxsiyyətinin xasiyyətnaməsi nəinki məsuliyyətinin fərdiyyəçiliyinin əsaslandırılması, eləcə də cinayətin subyektiv tərəfinin müəyyən olunması və dəlilsübutların qiymətləndirilməsi üçün zəruridir. Buna görə də şəxsiyyətin xasiyyətnaməsi məhkəmə nitqinin ayrıca elementi olmalıdır.

Strukturun əsas hissələrinin mövqeyi qorunmamalıdır. Əks təqdirdə nitqlər şablon və bir-birinə oxşar olur. Bu isə onların inandırıcı olmasına və tərbiyəvi təsirinə yardım göstərməyəcəkdir. Əgər ittiham dəlil-sübutlar vasitəsilə bütünlüklə sübuta yetirilmişdirsə, o zaman onlar barəsində az danışmaq olar. Cinayətin tərkibi mübahisə doğurursa, o zaman böyük diqqətin cinayətin hüquqi qiymətinin əsaslandırılmasına ayırmaq tələb olunur. Əgər ittiham yalnız dolaylı dəlil-sübutlara əsaslanırsa, o zaman işin faktiki tərəflərini bütün təfsilatı ilə şərh etmək və dəlil-sübutun mükəmməl təhlilini vermək lazımdır.

İttiham nitqində məhkəmə istintaqının nəticələri göstərilir, işin bütün materialları işıqlandırılır, dövlət ittihamçısının nöqtəyi-nəzərindən dəlil-sübutlar təhlil olunur. Prokuror dövlətin adından ittiham edir və buna görə də onun nitqinə qarşı daha yüksək tələblər irəli sürülür. Hər bir ittiham nitqində nəzərdən keçirilən işin ictimai-siyasi qiyməti verilir, törədilən cinayət əməlinin ictimai təhlükəsi, bütün cinayət əməlləri ilə mübarizə zərurəti nümayiş etdirilir. Onların əhəmiyyətsiz olub-olmamasından asılı olmayaraq cinayət əməllərini izlətməyə çalışan cinayətkarların ifşa olunması labüddür.

Nitq ictimai-siyasi istiqamətə malik olmalıdır. Nitqin bir hissəsi deyil, məhz bütün nitq törədilən cinayət əməlinə ictimai-siyasi qiymət verir. İttiham nitqinə ictimai-siyasi qiymətdən başlamaq məcbur deyildir. Cinayətin qısa siyasi qiyməti onun hüquqi qiyməti, işin faktiki tərəflərinin şərhilə birləşdirilə bilər. Lakin ictimai-siyasi qiymət əksər hallarda nitqin giriş hissəsində verilir. Çox təəssüflər olsun ki, bütün dövlət ittihamçıları cinayətə ictimai-siyasi qiymət verən giriş hissəsini işin konkret tərəfləri ilə əlaqələndirmirlər. Bu cür prokurorlarda ittiham nitqi siyasi mövzulu məruzəyə çevrilir. Giriş hissəsində işin materialları ilə təsbit olunmayan və nəzərdən keçirilən məsələlərdən uzaq olan problemlərə toxunmaq yolverilməzdir. Bəzi prokurorların nitq təcrübələrində nəzərdən keçirilən işin materiallarından ayrılan mücərrəd ictimai-siyasi qiymət verilir.

Geniş aşkarlıq proseslərində, məhkəmənin səfər iclaslarında cinayətin geniş ictimai-siyasi qiyməti zəruri-

dir. Belə olan təqdirdə nəzərdən keçirilən işin əhəmiyyətindən, xüsusiyyətlərindən, prosesin doğurduğu həyəcandan bəhs etmək və ictimai baxımdan təhlükəli cinayət əməlinə partiya qiymətini vermək lazımdır. Nitqin giriş hissəsi ictimai baxımdan təhlükəli cinayət əməlinin ictimai-siyasi qiyməti ilə bağlı olmaya da bilər. Belə ki, dəfələrlə istintaqa qaytarılan bir iş üzrə prokuror nitqinə görülən istintaq prosesi barəsində məlumat verməklə başlayır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bir çox cinayət işləri ilə bağlı ittiham nitqinin giriş hissəsində törədilən cinayətin, konkret materiallar əsasında nəzərdən keçirilən işin ictimai-siyasi qiymətinin verilməsi daha məqsədəuyğundur.

Məhkəmədə çıxış edən dövlət ittihamçısı – prokuror, müdafiəçi və prosesin digər iştirakçıları, eyni faktlardan – məhkəmə istintaqının predmetini təşkil edən faktlardan istifadə edir və bu faktlara əsaslanırlar. Lakin hər bir proses iştirakçısı həmin faktları öz mövqeyindən sistemləşdirir, onları qiymətləndirir və məhkəməyə mülahizələrini bildirir. Məhkəmə isə bu mülahizələri hökm çıxararkən nəzərə alır.

Prokuror nitqinə cinayət əməlinin konkret ictimai-siyasi qiymətini vermişdir; gec və ya tez təqsirkar cəzasını tapır və hər bir cinayətkar məhkəmə qarşısında cavab verməli olur; cinayət əməlinin ictimai təhlükələrini açan işin konkret xüsusiyyətlərinə işarə olunur. Beləliklə, prokurorun nitqində ictimai-siyasi qiymət üzvü olaraq işin materialları ilə əlaqədar olub iş üzrə müəyyənləşdirilən faktlara əsaslanır. Təcrübədə isə çox təəssüflər ol-

sun ki, bu hər zaman yerini tapmır. Bəzi nitqlərdə hətta nəticələrin ağırlığına da işarələr edilir. Bunu prokurordan savayı kim etməlidir?

Prokurorun ittiham nitqində vacib etik tələblər irəli sürülür. Onların arasında ən əsası – prokurorun məhiyyət etibarilə mövqələrinin düzgünlüyü, onun mülahizələrinin qanun ilə uyğunluğunu, yekun rəyin bütün mühakimələrdən fərqli olaraq obyektivliyi və ədalətliliyi diqqəti cəlb edir.

İttiham nitqinin məzmunu mənəviyyat normalarına uyğun olmalıdır, lakin prokurorun etik baxışları və təsəvvürləri cinayətin ictimai-siyasi qiymətlərində və təqsirləndirilən şəxs ilə zərərçəkmişin şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsində əksini tapır. Etik nöqtəyi-nəzərdən ittiham nitqinin daha mürəkkəb elementi təqsirləndirilən şəxs xarakteristikasıdır. Prokuror ilk növbədə hələ ki cinayətkar kimi tanınmayan insan barəsində danışdığını unutmamalıdır. Məhkəmə prokurorun fikri ilə razılaşmaq hüququna malikdir. Buna görə də təqsirləndirilən şəxs xarakteristikası iş üzrə dəlil-sübutla ilə sübuta yetirilməli və onun materiallarından irəli gəlməlidir. Bəzi söz-söhbətə yol vermək, müsbət məlumatları təhrif etmək olmaz. Təqsirləndirilən şəxs şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsinə subyektiv yanaşma üsulu istisna olunmalıdır. Əks təqdirdə ittiham nitqində o, ittihamnaməyə və prokurorun nəyin bahasına olursa olsun ittiham etmək cəhdinə çevrilə bilər. Bu işə prokurorun qeyri-obyektivliyinə, bir çox vacib faktların onun tərəfindən inkar edilməsinə gətirib çıxarır.

Təqsirləndirilən şəxsə cinayət əməlinə əksini tapın və iş üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən cəhətləri axtarmaq lazımdır. Təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikasını vermək məcburi deyildir. Onun mənəvi simasını əks etdirən cəhətləri də qeyd etmək, onun davranışının cinayətə səbəb olduğunu və ictimai baxımdan təhlükəli olduğunu və ya onunla ziddiyyət təşkil etdiyini göstərmək zəruridir. Təqsirləndirilən şəxsin tərəcəməyi-halında eşələnmək, onu rüsvay edən və işə aidiyyət olmayan məlumatlar axtarmaq nəzakətsiz və əxlaqsız addımdır. Bu iş üçün əhəmiyyət kəsb etmədikdə, prokuror təqsirləndirilən şəxsin intim həyatı haqqında məlumatları bəyan etməməlidir. A.F.Koni yazırdı: «Fransız prokurorunun səs-küylü intonasiası və dəlil-sübut əldə etmək naminə təqsirləndirilən şəxsin keçmişində eşələnməsi nümunəvi davranış ola bilməz. Rus prokuroru-ittihamçısı danışmazdan əvvəl düşünməli, ədalətli qənaətə gəlməli və cinayətə qarşı qərəzli münasibət bəsləməməli və onun ləyaqət hissini alçaltmamalıdır».¹

Prokuror təqsirləndirilən şəxsin təqsirini etiraf etməməsini ağırlaşdırıcı hal kimi qiymətləndirməməlidir. Çox təssüfələr olsun ki, bəzi prokurorlar bu barədə unudur və təqsirləndirilən şəxsin özünü təqsirkar bilməməsi ilə bağlı ağır cəza tələb etmək haqqında xahişlərini təqsirləndirilənin ziddiyyətli ifadə verməsi, məhkəmədə istintaq zamanı verdiyi ifadəsindən imtina etməsi ilə əsaslandırırırlar. Lakin əgər şahidə və zərərçək-

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956, с. 41.

mişə təsir göstərməyə, təqsirini başqasının boynuna atmağa, dəlil-sübutları saxtalaşdırmağa cəhd edirsə, o zaman prokuror bu barədə deməyə borcludur.

Prokuror təqsirləndirilən şəxsi ələ salmamalı, onun izzət-nəfsi ilə oynamamalı, onu alçaltdmamalıdır. İstehzadan istifadə zamanı ehtiyatlı olmaq zəruridir. İstehza prosesin iştirakçısının xarakteristikasını gücləndirir. V.İ.Sarayevin nitqindən:

«Əxlaqsızlıq ilə qəddarlığın vəhdəti Vinqradovu cinayətin törədilməsinə sövq etmişdir. Bəs qətlin motivləri hansılardır? Vinqradov deyir... İsayeva mənə nanəcib damğası vurdu. Lakin bu mənə heç də əsəbləşdirmədi. Mən onun ardınca qaçdım və torpaqdan odun kötüyünü qaldıraraq İsayevanı iki dəfə vurub çölün düzündə qoydum. Siz təqsirləndirilən şəxsdəki həssaslığa baxın. O qızı təhqir edərək daha sonra təhqirə dözməyib öldürdü. Xeyr cinayətin motivləri bunlar deyil».

Zərərcəkmişin mənfi xarakteristikası əsaslandırılmıdır. Cinayətin törədilməsi zamanı zərərcəkmişin əxlaqsız hərəkətlərini ört-basdır etmək olmaz. Lakin zərərcəkmişin hərəkətlərinin və şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı da obyektiv olmaq lazımdır.

Nitqdə həyacana, qəzəbə, vulqar kəlamlara, təhqiramiz müqayisələrə yer verilməməlidir. Prokuror müdafiəçinin ayrı-ayrı dəlil-sübutlarını, arqumentlərini və rəyini inkar edə bilər, lakin bu hörmətlə edilməlidir. Prokuror müdafiəçinin şəxsiyyətini tənqid etməməlidir. Prokurorun çıxışının tonu işin xüsusiyyətinə və əhəmiyyətinə uyğun olmalıdır. Vətəndaş M. xanımını elektrolitlə zə-

hərləməsi yolu ilə qətlə yetirməsinə dair cinayət işinə baxılmışdır. Məhkəmə zalında ehtiraslar coşmuşdu, prokuror çıxışı üçün sakit ton seçdi və üzbəüz təhqirlərdən yayınsa da, hər kəs prokurorun M. əməllərindən necə narazı olduğunu hiss etdi. Prokurorun bu cür çıxışı məhkəmə zalındakı iştirakçılara güclü təsir bağışladı.

İşin faktiki tərəflərinin şərhı, dəlil-sübutların təhlili əksər hallarda bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı olur. Buna görə də İ.D.Perlov nitqində işin mahiyyətinin izah olunmasına dair xüsusi bölmənin ayırd edilməsinə məqsədəuyğun hesab etmirdi. M.L.Şifman bu cür bölmənin ayırd edilməsinə zəruri hesab edir. İşin faktiki tərəflərinin ittiham nitqinin xüsusi bölməsi kimi şərhinin konkret işin xüsusiyyətlərindən asılı olduğu güman edilir. Əgər prokuror cinayət tərkibinin və ittihamın həcmının dəyişdirilməsinə xahiş etmirsə, əgər prokuror işin faktiki tərəfləri ilə bağlı müdafiə ilə mübahisəyə girmirsə, o zaman məhkəmə iclasındakı bütün faktların sübut olunduğunu vurğulamaq, daha sonra isə iş üzrə toplanan faktların təhlilinə və qiymətləndirilməsinə keçmək kifayətdir.¹

Lakin əgər ittihamın faktiki fabulası dəyişdirilsə və bəzi vəziyyətlər sübut olunmazsa, o zaman onların şərhı ittiham nitqinin sərbəst hissəsinə çevrilir. Bir qayda olaraq prokurorlar işin faktiki tərəflərini bütün təfsilatı ilə göstərirlər.

Dəlil-sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi ittiham nitqinin mərkəzi və vacib hissəsidir. Bu nitqdə cinayəti

¹ Россельс В.Л. Судебные защитительные речи. М., 1966, с. 31.

və təqsirləndirilən şəxsin təqsirini sübuta yetirmək lazımdır. Məhz dəlil-sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi məhkəməni prokurorun mövqeyinin düzgün olmasına inandıraraq onu dinləməyə məcbur edir.

Nitqdə sübuta yetirmək tezis və ya arqumentli mülahizələrin irəli sürülməsi ilə baş verir. Bu zaman rəsmi məntiq qaydaları riayət olunur. Sübuta yetirmə prosesində məntiq vasitələrinin və metodlarının tətbiqi faktların ayrı-ayrılıqda və birlikdə təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı mümkündür. Prokuror əksər hallarda ittiham nitqində məhkəmə istintaqının gedişatında təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin söylədiyi müxtəlif variantları tədqiq edir. Belə hallarda bu variantların faktiki bazisə malik olub-olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Daha sonra variantlar prosesual faktlar ilə yoxlanılır və müdafiənin variantlarını təsdiq edir və ya inkar edir. Prokurorun nitqindən nümunə;

«Müdafiə məsələlərinin xarakterində, təqsirləndirilən şəxsin və bəzi şahidlərin ifadələrində təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədilən əməllərin cinayət əməli olmaması barəsində fikir mövcuddur. Mən bununla razılaşa bilmərəm. İctimai yerlərdə xuliqanlıq, soyuq silahdan istifadə etməklə dava salmaq, ətrafdakıları təhqir etmək, insanı döymək, atəş açmaq – uşaq oyunu deyil, ictimai asayişin kobud şəkildə pozulması, cinayət məəcəlləsi ilə təqib olunan xuliqanlıqdır. Məhz təqsirləndirilən şəxslər xuliqan əməllərinin qiymətləndirilməsinə məhz bu cür mövqedən yanaşırlar».

İttiham nitqində artıq müdafiəçi ilə mübahisə yarana

bilər. Lakin bu mövqedən sui-istifadə etmək olmaz. Çünki prokuror müdafiəçinin dərhal sui-istifadə edəcəyi səhvə yol verə bilər.

Buna parlaq misal F.Əliyevin müdafiə nitqi ola bilər:

«Təqsirləndirilən şəxsə bəraət qazandıрмаğa çalışsanız da, siz bir faktı inkar edə bilməzsiniz; bir insan qətlə yetirilib, insan həyatına son qoyulub, cinayət işində meyit var. Cinayət işinə baxan ədalət məhkəməsi isə qisas tələb edir: cəmiyyətdə məsuliyyət hissənin qorunması tələb olunur. Bəli cənab hakim insan qətlə yetirilib və bu cinayət cəzasız qala bilməz. Prokuror nitqində guya müdafiənin xüsusi üsulla əl atacağını, cəmiyyətin əxlaqsız üzvünün cinayət əməli ilə cəmiyyətdən təcrid olunması kimi mülahizələrə müraciət edəcəyini söyləyir. Biz prokurorun bu cür müdafiə usuluna nə üçün üz tutduğunu çox gözəl bilirik, nə istintaq, nə də məhkəmə istintaqı zamanı müdafiə bu cür üsullara əl atmamışdır. Təqsirləndirilən şəxs isə cinayət əməlinə görə məsuliyyət daşmalıdır. Lakin bu məsuliyyətin müəyyən olunması cinayət əməlini və təqsirini müzakirə etmədən fakta qarşı qanunun mexaniki tətbiqi demək deyildir. Qətl faktını müəyyən etmək və daha sonra cəza tədbirini həyata keçirmək kifayət etmir. Ədalət məhkəməsinin bu cür bəsit hesablanması müasir cinayət qanunvericiliyinin əlifbasına daxil olunmur. Hələ cəzanın tətbiqini istisna edən səbəblərin müttəhimin günahını necə yüngülləşdirməsini demirəm. Bu azmış kimi qanunvericilik cinayətin bütün elementlərini sadalaya bilməyəcəyini dərk edərək, məhkəmələrə məhkəmə hakimiyyəti

yətindən irəli gələn cəzanın yüngülləşdirilməsini xüsusi qaydada aradan qaldırmağa icazə verir. Burada müdafiənin vəzifəsi – işi ayıq-sayıq təhlil etməkdən, müqayisələrə və təsvirlərə yol verməməkdən və işin doğruduğu xüsusi üzrlü səbəblərə diqqət yetirməkdən ibarətdir».

Prokuror işi bütün təfsilatı ilə təhlil etdikdən sonra məhkəməni və bütün dinləyiciləri ittihamın düzgünlüyünə inandıra bilər. Tənqidi təhlil olmadan sadəcə olaraq məhkəmə istintaqının və ilkin təhqiqatın materiallarını əzbərleyən ayrı-ayrı prokurorlara da rast gəlinir. Bəzi prokurorlar isə yalnız ittihamın oxunması ilə kifayətlənirlər. Bir prosesdə prokuror ittiham nitqinin əvəzinə ittiham rəyini oxumuşdur. Vəkil isə yekun nitqində prokurorun ittiham ilə silahlandığını və hətta ilkin təhqiqatın nəticələrini inkar edən məhkəmə istintaqının materiallarına belə müraciət etmədiyini vurğulamışdır.

Yalnız arqumentlərin gücü, yalnız mülahizələrin inandırıcılığı, yalnız dəlil-sübutlar hakimlərin daxili fikirlərinin formalaşmasının başa çatması üçün əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. İttiham nitqində iş üzrə toplanan bütün sübutlar təqdim olunur. Bir halda işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq prokuror məhkəmə istintaqı nəticəsində ittihamın yanlış olduğunu qeyd edir və ittiham nitqinin şərhinə keçir. Digər hallarda isə prokuror dəlil-sübutlara istinad edərək daha sonra təsdiq olunmayan və ittihamdan kənarlaşdırılan halların üzərində dayanır.

Prokuror nitqində nəinki dəlil-sübutların mənbələrinə işarə edir, eləcə də onların məzmununu açıqlayır, yəni

faktiki məlumatları təhlil edir. Bəzi prokurorlar müəyyən vəziyyətin şahidlərin, zərərçəkmişin ifadələri, ekspert mütəxəssisin yekun rəyi ilə təsdiq olunduğunu qeyd etsə də, bunun hansı konkret məlumatlar ilə təsdiq olunduğunu göstərmirlər. Prokuror ittiham tezisini təsdiq edən dəlil – sübutları təhlil edir və qiymətləndirir, lakin ittihamı tərəddüdə uğradan məlumatlar da təqsirləndirilənin təqsirini yüngülləşdirir. Bu nitqin inandırıcılığını artırır və prokurorun obyektivliyi haqqında şəhadətlik edir.

Əgər prokuror təqsirləndirilən şəxsin, şahidlərin verdikləri ifadələrin dəqiqliyinə şübhə edirsə, o zaman o bu ifadələrin nə üçün şübhə doğurduğunu və hansı dəlillər ilə təsdiq olunduğunu göstərməlidir. Prokuror V.E.Mil-yayevin nitqindən:

«Məhkəmə istintaqının sonuncu günü təqdim olunan ərizədə L vəzifə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə səhlankar münasibət bəslədiyini və məhsulun anbarda olduğundan da böyük miqdarlar ilə idxalı ilə bağlı məhkəməyə yanlış ifadə verdiyini və anbar müdiri Z izahat tələb etdiyini vurğulamışdır. Bu L hesabların ödənilməsindən xəbərdar olduğunu göstərir. Onun ifadələri də qüsurudur. O, planın güya doldurulması haqqında süni bəyanat verərək güya vəziyyəti düzəltmişdir. Burada söhbət müəyyən müddət ərzində dövlətin hesabata haqqında yanlış məlumatın təqdimatından gedir. L sonrakı hərəkətləri onun günahını daha da ağırlaşdırmışdır. Çünki o, tapşırığın güya fevral ayında yerinə yetirildiyini səhvən qeyd etmişdir. Bu hesabatı Y. imzalamışdır. Deməli o, məsələni ifşa etməməyin tərəfdarıdır. İkinci və-

ziyyət də L xeyrinə çevrilməmişdir. Burada məhsulun cari il ərzində realizə olunması haqqında hesabatın təqdimatından gedir. L və İ. hesabatı imzalayaraq 70 min manat bərabər olan pul vəsaitini mənimsəmişdirlər. L. qeyri vicdani fəaliyyətin qurbanı olduğunu deyir. O, ötən ay üçün balansın tərtib olunmasından əvvəl bu barədə xəbərdarlıq edə bilmək imkanına malik olduğunu göstərir. Lakin birinci halda olduğu kimi o, səbəbi aşkar etsə də, hesabata düzəlişləri daxil etməmiş və bu cür halları gizlətməyə çalışmışdır. Ən nəhayət, fevral ayının hesabatında qapaqlar və qurğuşun liqatura məhsulların realizə olunmasına dair bölməyə salınmışdır. Onlar əmtəə məhsullarına dair planın yerinə yetirilməsi siyahısına daxil edilməmişdir. Qanun əleyhinə əməllərin bütöv bir zənciri L. məhsulun realizəsi ilə bağlı planların yerinə yetirilməsindən xəbərdar olduğunu, onları gizlətdiyi və buna görə də bilərəkdən hərəkət etməsi barəsində şəhadətlik edir».

Prokuror V.İ.Saryovun nitqindən misal çəkək:

«Bu cür konkret vəziyyətdə biz hücum zamanı Vasilçenkonun niyyətləri və hissləri haqqında düzgün qənaətə gəlməliyik. Əgər Vasilçenko Baqeyevanı öldürmək istəməsəydi o zaman onu bıçaq ilə vurmazdı. O nə üçün bıçaqdan istifadə etdi? Bu suala həbsdən dərhal sonrakı ifadə aydınlıq gətirir. O, Baqeyvanın Porsenkova «Qaç, mən onu tanıyıram» deyər bağırıldığını eşitdiyini söyləyir. Məhz ifşa olunmamaq qorxusu altında qətl niyyəti oyanır. Baqeyeva Vasilçenkonu tanıya bilərdimi? Onların uzun müddət bir qəsəbədə yaşamala-

rını nəzərə alaraq bunu təsdiq etmək mümkündür. Nə üçün Baqeyeva bu sözləri dedi? Çünki o, Porsenkovada 435 min manat olduğunu və onların quldurlardan xilas etməyin zəruri olduğunu bildirdi. Doğrudur, bu sözləri nə Porsenkov, nə də Timonin eşitmədilər. Onlar uzaqda idilər və onların dramatik anını sakit hesab etmək olmaz. Həm də birinci bağırıtı bıçaq ilə vurulmadan sonrakı bağırıtıdan güclü deyildi. Buna görə də Vasilçenko Baqeyevanın sözlərini eşitmişdir. Buna görə də Vasilçenko ifşa olunmamaq naminə bu cinayətə getməyə məcbur olmuşdur».

Bir təqsirləndirilən şəxsin digərini təqsirləndirilməsi zamanı prokurorun xüsusi diqqəti tələb olunur. Belə hallarda bu cür ifadələrin səbəbləri araşdırılır.

İlkin istintaq zamanı, təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş və ya şahid ifadəni dəyişdirdikdə dəlil-sübutların təhlili həddən artıq mürəkkəb şəkil alır. Bəzi prokurorlar ilkin istintaq zamanı düzgün ifadələr verildiyini, məhkəmədə isə verilən ifadələrin təhrif olunduğunu güman etməyə meyillidirlər.

Ziddiyyətli ifadələr ittiham nitqində bütün təfsilatı ilə təhlil olunur.

Məsələn: «Vasilçenkonun ifadələrindəki ziddiyyətləri nəzərə alaraq mən belə bir sual verməliyəm: təqsirləndirilən şəxsin Vasilçenko özünə böhtan atmırmı? Bu cür davranışın arxasında nə gizlənə bilər; əvvəlcə o təqsirini bütünlüklə etiraf edir, daha sonra isə bu yarımetirafa çevrilir. Deməli, burada əsas məsələ iş üzrə obyektiv həqiqəti müəyyən etməkdən ibarətdir. Versiya-

lar, ehtimallar müxtəlif olsa da, həqiqət hər zaman vahid, konkret olur. Məhkəmənin ittiham hökmü təqsirləndirilən şəxslərin təqsirli olmalarına dair obyektiv dəlillərin mütləq dəqiqliyinə əsaslanıla bilər.

Bəs Vasilçenkonun ziddiyyətli ifadələrini neyləyək? Onları dəlil-sübutların ümumi qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə almamaq da olar. Çünki işin materiallarına əsasən yalnız bir qənaətə gəlmək mümkündür: törədilən cinayətlərdə Vasilçenkonun təqsiri bütünlüklə sübuta yetirilmişdir. Lakin Vasilçenkonun ifadələrindəki ziddiyyətləri də təmənilə inkar etmək olmaz. Məhkəmədə Vasilçenkonun verdiyi ifadələri dəyişməsi psixoloji nöqtədən nəzərdən törətdiyi qətlə görə ağır cəza qarşısında duyduğu qorxu hissi ilə izah etmək mümkündür. İlk istintaq zamanı Vasilçenko bıçağı hansı zibilxanada gizlətdiyini, Herbakova məxsus olan iki gümüş pulu tulladığı su ilə dolu çəni göstərmişdir. Bıçaq və pullar tapılaraq cinayət işinə əlavə olunur və dəlil-sübutlar kimi vacib əhəmiyyətə malikdirlər. Məhkəmə istintaqında məhkəmə-tibbi ekspertin yekun rəyini eşidərək Vasilçenko deyilənlərin və Herbakova vurulan bıçaq yaralarının təkzib olunmasının mürəkkəb olunacağını anlayaraq ifadələrini azdırmağa çalışmışdır. Burada yalnız bir səbəb vardır. Daha çox cinayət əməlinin törədildiyini, lakin yekun nəticədə heç nəyin əldə olunmadığını etiraf etmək çətindir».

Ekspert mütəxəssislərin yekun rəyləri ittiham nitqində işlənmişdir və bunun üçün də prokurora bəzən ekspertizanın predmeti olan xüsusi məsələlərin öyrənilmə-

si tələb olunur.

Əgər iş üzrə bir neçə təqsirləndirilən şəxs varsa, o zaman faktların təhlilinin və qiymətləndirilməsini növbəti üsullar ilə həyata keçirmək mümkündür:

- 1) hər bir təqsirləndirilən şəxsə qarşı;
- 2) cinayətin hər bir epizoduna qarşı;
- 3) ittihamın hər bir bəndinə qarşı.

Bu üsullardan hər biri işin xüsusiyyətlərindən və həcmindən asılı olaraq seçilir. Faktların təhlili və qiymətləndirilməsi nəticəsində prokuror iş üzrə hansı faktların sübuta yetirildiyini və ittihamın fabulasını müəyyənləşdirir. Ən böyük məsələ – Azərbaycan Respublikasının CM-də əksini tapan cinayət-hüquqi normadır. Nəticə isə cinayətin Azərbaycan Respublikasının CM konkret maddəsi üzrə təsnifatından ibarətdir. Nitqin bu hissəsi üzvü olaraq işin faktiki tərəflərini müəyyənləşdirən, faktları təhlil edən və qiymətləndirən əvvəlki bölmələrdən irəli gəlməlidir.

İşin faktiki tərəfini müəyyən edən prokuror müəyyən olunan faktların hüquqi qiyməti üçün əsas qurur. Bu zaman məntiq qanununa əsasən aparılan cinayət tərkibi elementlərinin təhlili tələb olunur. Cinayətin təsnifatını düzgün vermək üçün onun tərkibini elementə bölməyi və hər bir elementə uyğun faktları müəyyən etməyi təklif edirik. Prokuror ittiham nitqində cinayətə verdiyi faktiki və hüquqi qiymətin düzgünlüyünü sübuta yetirir. Faktiki olaraq müəyyən olunan halların qanunun tələbləri ilə müqayisəsi zamanı (həm cinayət, həm də cinayət-prosessual) prokuror yekun nəticəyə gəlir. Cinayətin

hüquqi qiyməti haqqında mülahizəsini prokuror aydın şəkildə tərtib edir. Bu məsələdə alternativ yol verilməzdir. Yeni cinayətin təsnifatı haqqında məsələni Azərbaycan Respublikasının CM bir və ya digər maddəsi üzrə qoymaq olmaz. Prokuror təsnifatlardan ən doğrusunu əsaslandırır və bu halda digər təsnifatların yalnız olduqlarını göstərir. Təsnifat mübahisəli xarakter aldığıda, prokuror mövqeyini bildirərək bunu hərtərəfli əsaslandırır.

Cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində maddi ziyan vurulması qənaətinə gəlməyə kifayət qədər əsaslar olduqda onun cinayət mühakimə icraatı qaydasında ödənilməsi barədə cinayət işinin icraatı zamanı iddia vermiş fiziki və ya hüquqi şəxs mülki iddiaçı qismində tanınır. Mülki iddiaçı qismində tanınma haqqında qərar təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən qəbul edilir (Azərbaycan Respublikasının CPM-in 89-cu mad.) İnkaredilməz bir faktdır ki, mülki iddiaya cinayət işi ilə birlikdə baxılması işin hallarının daha tam və ətraflı araşdırılmasını təmin etməklə bərabər, cinayətdən maddi zərər çəkmiş şəxsə vurulan ziyanın vaxtında ödənilməsi üçün real şərait yaradır. Həmin şəxslər iddianın əsaslarını, miqdarını, habelə təmin edilməsini sübut etmədə istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının köməyindən istifadə edirlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il) Bakı, Qanun, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (2000-ci il), Bakı, Qanun, 2009.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi (2000-ci il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2009.
4. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2005.
5. «Vəkillik və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2005.
6. «Prokurorluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2005.
7. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. I cild (Ümumi hissə). / H.e.d., prof. C.H.Mövsumovun redaksiyası ilə / «Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2003.
8. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. II cild (Xüsusi hissə). / H.e.d., prof. C.H.Mövsumovun redaktəsi ilə / «Digesta» nəşriyyatı. Bakı, 2003.
9. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası // red. prof. F.Y.Səməndərov. «Digesta» nəşriyyatı, 2002.
10. Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı «Qanun», 2008.
11. Axundov M.F. Dil mədəniyyəti, Bakı, 1992
12. Atakişi A.M. Cinayət işinin başlanması zamanı çəkişmənin mümkünlüyü. «Qanun» jurnalı, 2005, № 06.
13. Atakişi A.M. Çəkişmə cinayət prosesində sübutetmənin mahiyyəti bəzi mühüm cəhətləri. «Qanun», 2006, №1.
14. Cənnətov Q.K. Azərbaycanda vəkillik. Bakı, «Patronat-S» şirkəti. 2003.

15. Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı, «Qanun», 2008.
16. Cəfərquliyev M. Azərbaycan cinayət-prosessual qanunverciliyinin inkişaf tarixi. «Qanun» jurnalı, 2004, №1.
17. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002.
18. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 2001.
19. Əliyev H. Allahın yolunda hamımız bir olaq. ADN, Bakı, 1993.
20. Hüseynova K. İbtidai istintaqda sübutların mümkünlüyü, Bakı, «Nurlan», 2008.
21. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 1993.
22. İmanov S. Çəkişmə prinsipinin anlayışı, mahiyyəti və xarakteri // «Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq yaradıcılığın aktual problemləri» 13-cü buraxılış, Bakı, «Adiloğlu», 2005.
23. İsmayılov İ. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. B., ADPU nəşr., 2007
24. Qasimov Ə.Ə. Cinayət işi başlama ilə əlaqədar meydana çıxan problemlər və onların ibtidai araşdırmaya rəhbərlik edən prokuror tərəfindən həlli. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008.
25. Qəfərov M., Abişov V., Eyvazov H. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları. Dərslik, «Qanun» nəşriyyatı, Bakı, 2006.
26. Qurani-Kərim və açıqlamalı mənalı (Azərbaycan dilinə tərcümə edən prof. Fazil Qaraoğlu). Bakı, «Nurlan», 2007.
27. Mövsumov C.H. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Ümumi hissə. Bakı, 1980.
28. Məlikova M.F., İsmayılov X.S. Qədim dövrlərdə və erkan orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı, «Hü-

quq ədəbiyyatı», 2001.

29. Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1992.
30. Rəhimov E.E. Birinci instansiya məhkəmələrində müdafiəçinin iştirakının bəzi xüsusiyyətləri. Bakı. «Adiloğlu», 2007.
31. Vəliyev X. Birinci instansiya məhkəməsində ittiham funksiyası, «Qanun», 2002.
32. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 1998.

Rus dilində:

33. Адамов Е.А. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М, 1961.
34. Адамов Е.А. Из истории ораторского искусства. М.5 1965.
35. Адвокатура и современность: Сб. статей / Отв. ред. В.М. Савицкий. М., 1987.
36. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. пособие. М., 2002.
37. Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства, или В погоне за Цицероном: Учеб. пособие. М., 2003.
38. Алексеев Н.С., Макарова З.В. Ораторское искусство в суде. Л., 1989.
39. Алексеева Л.Б. Прения сторон // Защитник в суде присяжных / Отв. ред. Н.В. Радутная. М., 1997.
40. Андреев В.И. Деловая риторика: Практический курс для творческого саморазвития, делового общения, полемического и ораторского мастерства. Казань, 1993.
41. Аннушкин В.И. История риторики. М., 2000.
42. Антоненко Т.А. Словесность в юриспруденции: Курс лекций. Ростов н/Д, 1999.
43. Ария С.Л. Защитительные речи и жалобы. М., 1991.
44. Ария С.Л. Мозаика: Записки адвоката. Речи. М., 2000.
45. Афанасьева О.В., Пищелко А.В. Этика и психология в профессиональной деятельности юриста. М., 2001.
46. Баишева З. Психолого-риторические основы убедительнос-

ти обвинительной речи // Законность. 2004. № 2.

47. Барщевский М.Ю. Адвокатская этика. М., 2002.
48. Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М., 1978.
49. Букреев В.И., Римская И.И. Этика права. 1998.
50. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник. 4-е изд., доп. и перераб. М., 2001.
51. Васьковский Е.В. Основные вопросы адвокатской этики. СПб., 1895.
52. Ватман Д.П. Адвокатская этика. М., 1977.
53. Ватман Д.П. Судебные речи (по гражданским делам). М., 1989.
54. Введенская Л.А. Риторика для юристов. Учебное пособие, Ростов на Дону, Феникс, 2009.
55. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика для юристов: Учеб. пособие. Ростов н/Д, 2002.
56. Виноградова Т.Ю. Моделирование публичной судебной речи как специального текста // Проблемы педагогической лингвистики. Казань, 1989.
57. Виноградова Т.Ю. Функционально-стилистические особенности публичной судебной речи. Воронеж, 1991.
58. Владимиров Л.Е. Advokatus miles: Пособие для уголовной защиты. СПб., 1911.
59. Владимиров Л.Е. Защитительные речи и публичные лекции. М., 1882.
60. Владимиров Л.Е. Русский судебный оратор А.Ф.Кони. Харьков, 1889.
61. Волкодаев Н.Ф. Правовая культура судебного процесса. М., 1980.
62. Волькенштейн Ф.Я., Бобрищев-Пушкин А.М. Прения сторон в уголовном процессе. СПб., 1903.
63. Гаррис Р. Школа адвокатуры: Руководство к ведению гражданских и уголовных дел. СПб., 1911.
64. Гетманова А.Д. Логика для юристов. Учебное пособие, Мо-

сква, Омега –Л, 2009

65. Глинский Б. Русское судебное красноречие. СПб., 1897.
66. Голуб И.Б., Розенталь Д.Э. Секреты хорошей речи. М., 1993.
67. Гольдинер В.Д. Защитительная речь. М., 1970.
68. Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Судебная этика. Воронеж, 1978.
69. Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник для вузов. М., 1999.
70. Защита в суде: теория и практика судебных споров. М., 1999.
71. Звягинцева Л.М., Илюхина М.А., Решетникова И.В. Доказывание в судебной практике по гражданским делам: Учебно-методическое пособие. М., 2000.
72. Ивакина Н.Н. Профессиональная речь юриста. Учебное пособие, Москва, Норма, 2009.
73. Ивин А.А. Риторика: искусство убеждать: Учеб. пособие. М., 2001.
74. Каминская Д.И. Записки адвоката., Москва, Новое издательство, 2009.
75. Карл Р. Поппер. Что такое диалектика? (Вопросы философии. 1995. - №1.
76. Каприченкова Е.И. О культуре звукового аспекта речи // Структуры языкового сознания. М., 1990.
77. Кириллова Н. Государственное обвинение в суде // Законность. 2004. № 5.
78. Киселев Я.С. Некоторые вопросы психологии в речи адвоката // Правоведение. 1976. № 4.
79. Комарова И.А.У Сидорова НА. Судебная этика: Учеб. пособие. СПб., 1993.
80. Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956.
81. Коротких М.Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. М., 1989.
82. Костанов Ю.А. Речи судебные... и не только. М., 1999.
83. Кравченко А.А. Записки адвоката. Минск, 2000.
84. Крыленко Н.В. Судебные речи. Избранное. М., 1964.

85. Крысин Л.П. Иноязычное слово в роли эвфемизма // Русский язык в школе. 1999. № 3.
86. Курбатов В.И. Логика для юристов. Учебное пособие. Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», Ростов на Дону, Наука-Пресс, 2009.
87. Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. Киев, 1981.
88. Ликас А.Л. Культура правосудия: Практическое пособие.
89. Луцкий К.Л. Судебное красноречие. СПб., 1913.
90. Львова Е.Ю. Тактика ведения защиты в суде присяжных // Суд присяжных: проблемы и практика применения законодательства. Вып. 37. М., 1996.
91. Любимова Л.М. А.Ф. Кони – судебный оратор (из истории русского судебного красноречия) // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. Чита, 1996.
92. Мельник В.В. Нравственные основы искусства защиты и обвинения. Роль совести в процессе доказывания // Российская юстиция. 1996. № 3-6; № 8.
93. Пиринова Н.В. Официально-деловой стиль в судебных речах Плевако // Вестник Пятигор. гос. лингв. ун-та. Пятигорск, 2003. № 2.
94. Пилюк А. «Истина» и «доказанная достоверность» // Российская юстиция. 1999. № 5.
95. Плевако Ф.Н. Избранные речи, «Юрайт», Москва, 2009.
96. Подголин Е. Юридическая речь в уголовном судопроизводстве // Сов. юстиция. 1985. № 20.
97. Понарин В.Я. Прения сторон, последнее слово подсудимого // Сб. науч. тр. Воронеж, высш. школы МВД России. 1997. Вып. 5.
98. Роберт Пейент В. Судейская этика: вчера и сегодня // Российский судья. 1999. № 1.
99. Рогачевский Л. Воспитательное значение речи адвоката // Сов. юстиция. 1981. № 7.

100. Россельс В.Л. Судебные защитительные речи. М., 1966.
101. Руднев В.Н. Культура и речевой этикет работника судебной системы. Учебно-методическое пособие. Москва РАП. Яскмо, 2009
102. Русские судебные ораторы в известных уголовных процессах XIX века / Сост. И. Потапчук. Тула, 1997.
103. Савицкий В.М. Что такое уголовный процесс? М., 1987.
104. Савкова З.В. Искусство оратора: Учеб. пособие. СПб., 2000.
105. Сергеич П. Искусство речи на суде. «Юрайт», Москва, 2009.
106. Сергеич П. Уголовная защита. «Юрайт», Москва, 2009.
107. Смолярчук В.И. В.Д.Спасович: ученый, юрист, литератор, судебный оратор // Советское государство и право. 1982. № 10.
108. Судебные речи известных русских юристов, Часть '1, Москва, 2009.
109. Традиции адвокатской этики. Избранные труды российских и французских адвокатов (XIX-начало XX в), Санкт Петербург, «Юридический центр Пресс», 2004.
110. Шаламов М.П. История советской адвокатуры. Москва, Юриздат, 1939.
111. Шопенгауэр А. Эристика и искусство побеждать в спорах. СПб, 1900.
112. Шкатова Л.А. Этика речевого поведения в разных сферах общения // Культура речи в разных сферах общения: Тез. докл. Всеросс. конф. 15-17 сентября 1992 г. Челябинск, 1992.

MÜNDƏRİCAT

Fəsil 1. «Məhkəmə nitq mədəniyyəti» kursunun predmeti və əsas anlayışları. Məhkəmə-natiqlik məharətinin əhəmiyyəti və yaranma tarixi.....	5
Fəsil 2. Sofistika, eristika və dialektika haqqında	38
Fəsil 3. Natiqlik məharəti əsaslarının mənimsənilməsində məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyəti.....	55
Fəsil 4. Məhkəmə nitqi – açıq nitqin növü kimi. Çəkişmə cinayət prosesində təsiredici məhkəmə nitqin hazırlanması məharətinin əsasları.....	74
Fəsil 5. Məhkəmə nitqinə hazırlıq. Nitqin planlaşdırılması.....	84
Fəsil 6. Sübutların qiymətləndirilməsi və analizi. Təqsirləndirilən və zərərçəkmişin şəxsiyyətinin xarakteristikası. Müdafiə nitqinin nəticə hissəsi.....	110
Fəsil 7. Hüquq mədəniyyəti və əxlaq.....	134
Fəsil 8. Məhkəmə baxışında vəkil çıxışının xüsusiyyətləri	140
Fəsil 9. Məhkəmə baxışında vəkil çıxışının həyata keçirilməsi.....	159
Fəsil 10. Cinayət işləri üzrə prokurorun nitqi.....	179
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	205

Çapa imzalanmışdır: 15.03.2010.

Kağız formatı 60x84 1/16.

Həcmi 13,25 ç.v. Sayı 300.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş.,

AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.